

**KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM
HITTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

**HITTUDOMÁNYI
DOKTORI /PHD/ ÉRTEKEZÉS**

HORVÁTH PÉTER

Budapest, 2025

A vallási hit fejlődési fázisai szerinti istenkép szorongás-szempon্তু vizsgálata

Doktori értekezés

A dolgozatot készítette:

Horváth Péter

Hittudományi Doktori Iskola

Gyakorlati Teológiai Alprogram

A doktori iskola vezetője:

Prof. Dr. Balla Péter

Témavezetők:

Fodorné Dr. Ablonczy Margit és

Dr. Kövi Zsuzsanna

Budapest

2025

„Úgy hiszem, a hit egyetemes emberi tulajdonság. Születésünktől fogva felruháztak minket a hit kezdetleges képességeivel. Az, hogy ezek a képességek hogyan aktiválódnak és fejlődnek, nagymértékben attól függ, hogyan fogadnak minket a világba, és milyen környezetben növekszünk fel. A hit interaktív és társas; közösséget, nyelvet, rituálét és gondozást igényel. A hitet rajtunk kívülről és másoktól érkező kezdeményezések is formálják, a lélek vagy a kegyelem kezdeményezései. Az, hogy ezeket az utóbbi kezdeményezéseket hogyan ismerjük fel és képzeljük el, vagy hogyan nem érzékeljük, vagy hagyjuk figyelmen kívül, erőteljesen befolyásolja a hit minőségét és milyenségét az életünkben.”

James W. Fowler

Köszönetnyilvánítás

Hálás szívvel áldom a Szentháromság egy Istenét, hogy alkalmat, időt, kitartást, tehetséget és *lelket* adott ennek a dolgozatnak a megírásához.

Egyúttal szeretném kifejezni rendkívüli hálámat azoknak a személyeknek, akiket számomra alkalmas és alkalmatlan időben a Jó Isten felhasznált, hogy személyes támogatásukkal hozzájáruljanak e dolgozat elméleti és gyakorlati kutatói munkájának kivitelezéséhez és megvalósulásához az alábbiak szerint:

Különösen köszönöm fő témavezető tanáromnak Fodorné Dr. Ablonczy Margitnak és társ témavezető tanáromnak Dr. Kövi Zsuzsannának a professzionális iránymutatást, áldozatos támogatást, amit a dolgozat elkészítése közben mondhatom, folyamatosan érezhettem. A folyamatot említve ne maradjon el Prof. Dr. Németh Dávid tanár úr említése, akinek az indításkor, valamint az érlelődési periódusban adott látása és a folyamatot kísérő kritikai meglátásai jelentősen segítették munkámat.

Köszönöm a családomnak, közvetlen környezetemnek, barátaimnak, az engem bátorító és kitartásra ösztönző személyeknek, hogy támogattak (többeket is kiemelnék, de mindenképpen megemlítsre méltó Fenyvesi Péter Pál barátom neve, de ezzel együtt kérem sokan mások is nyugodtan érezzék magukénak köszönetemet) és hogy tolerálták a szakmai munkára fordított időmet, melyet úgy is értelmezhettek volna, hogy tőlük vettem el, de nem ezt érzékeltették felém. Azt is köszönöm, hogy rendre visszatérhettem gondolataimmal és felismeréseimmel hozzájuk, mintegy első kézből visszacsatolást remélve intuícióim megerősítésére vagy azok cáfolatára.

Végül, de nem utolsó sorban megköszönöm a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara minden munkatársának, valamint a Pszichológiai Továbbképző Intézet munkatársainak elkötelezett munkáját, amely biztosította számomra a megfelelő fejlődési közeget, adekvát szakmai környezetet a dolgozatírás folyamatában.

Remélem, hogy jelen dolgozatom a teológia tudományterületén inspiráló gondolatokat, önreflexiós lehetőséget, új rálátást és akár további ösztönzést ad a témával való foglalkozásra, szakmai beszélgetésekre, vitákra, vagy akár további tudományos kutatások indítására.

Nyilatkozat

Alulírott Horváth Péter kijelentem, hogy „*A vallási hit fejlődési fázisai szerinti istenkép szorongás-szemponitú vizsgálata*” című doktori értekezést magam készítettem, és abban csak a megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem egyértelműen, a forrás megadásával megjelöltem.

Összefoglaló

Ez a disszertáció a különböző hitfázisok szerinti istenképeket szorongás szempontból veszi górcső alá. A tanulmány a teológia szakterületén képzelel el a kutatását és elmélyül az Ó-, és Újszövetségben fellelhető szorongással kapcsolatos bibliai szövegek vizsgálatában. A fókuszban a hitfejlődés fázisváltozásai, ezzel párhuzamosan az istenkép változásai állnak és annak kérdése, hogy ezek a változások mutatnak-e összefüggést a szorongás szintjének alakulásával. E vizsgálódás közben egy bizonyos pontnál nyilvánvalóvá válik, hogy a teológiai-exegetikai kutatásmódszer nem használható önmagában a feltett kutatási kérdések teljeskörű megválaszolására és igénybe kell vennie a pszichológia tudományának támogatását is az összefüggések mélyebb megismeréséhez és a kérdés megválaszolásához. A teológiai vizsgálat összegzésében a dolgozat bemutat egy folyamatábrát a szorongás és az Isteni jelentlét/beavatkozás kapcsolatáról.

Az empirikus kutatás *mixed methods kutatást (mixed-methods research)* alkalmaz, először kvalitatív módon interjúkkal (21 fő), majd később kvantitatív módszerrel kérdőívekkel (199 fő). Mindkét esetben önkéntesek bevonásával dolgozik. Az értekezés kutatási elgondolása, hogy az istenkép bonyolult jelenségét a fowleri hitfázisok mérésével közelíti meg, feltételezve, hogy az istenképváltozás hitfázisváltozást eredményez. Ha az egyén hitfejlődésének konkrét fázisát meg tudjuk állapítani (pl. fowleri módszerrel), és ezzel párhuzamosan ugyanazon egyén szorongásának mértékét is meg tudjuk határozni (pl. esetünkben a STAI kérdőívvel), akkor össze tudjuk hasonlítani az egyes hitfázisba tartozó (tehát hasonló elképzeléseket tartalmazó istenképpel rendelkező) egyének csoportjának szorongási szintjeit. A kutatás során felmerül az igénye egy saját kérdőív kidolgozásának, mellyel a fowleri hitfázisok alacsony (2. vagy 3. fázis) és magas (4. vagy 5. fázis) hitfejlődési kategóriái megállapíthatók és melyet a fowleri hitfázisok és aspektusok szempontjainak figyelembevételével készítünk (SHF).

A dolgozat eredményét összegezve megállapíthatjuk, hogy sem a kvantitatív kutatás, sem a kvalitatív kutatás nem tudja kimutatni, hogy a vallásosság hatását kiszűrve szignifikáns kapcsolat lenne a hitfejlődés és a szorongás között. Tehát kijelenthető, hogy a kutatás során nem igazolódik, hogy a hitfejlődés fázisváltozásai, ezzel párhuzamosan az istenkép változásai önmagukban szoros összefüggést mutatnak a szorongás szintjének alakulásával.

A kvantitatív kutatásban alkalmazott saját hitfejlődési kérdőív (SHF) és a nemzetközi hitfejlődési skálák között pozitív összefüggés mutatkozik. Az SHF-nek ismertettjük a belső megbízhatósági mutatóját mely megfelelő szintűnek bizonyul.

Abstract

This doctoral thesis examines images of God across different faith stages from the perspective of anxiety. The study situates its research within the field of theology and delves into the analysis of biblical texts related to anxiety found in both the Old and New Testaments. The focus lies on the phase transitions of faith development, the corresponding changes in the image of God, and the question of whether these changes correlate with the levels of anxiety. During this investigation, it becomes evident at a certain that the theological-exegetical research method alone is insufficient to fully answer the research questions posed. Therefore, it becomes necessary to incorporate the support of psychological science to gain a deeper understanding of the correlations and to provide a comprehensive response to the research questions. Accordingly, in the summary of the theological analysis, the thesis presents a process diagram illustrating the relationship between anxiety and divine presence/intervention.

The empirical research employed a mixed-methods research, first using qualitative methods through interviews (21 participants), and later quantitative methods through questionnaires (199 participants) both involving voluntary individuals. The conceptual framework of the research envisions measuring the complex phenomenon of the image of God through Fowler's stages of faith development, based on the assumption that changes in the image of God result in changes in faith stages. If we can determine an individual's specific stage of faith development (e.g., using Fowler's method), and simultaneously assess that same individual's level of anxiety (in this case, using the STAI questionnaire), then we can compare the anxiety levels of groups belonging to the same faith stage (who hold similar images of God). During the research, a need arose for the development of a proprietary questionnaire to identify low (2. or 3. stage) and high (4. or 5. stage) faith development categories based on Fowler's stages. This questionnaire, designed according to the aspects and criteria of Fowler's faith stages, is referred to as the SHF (Self-constructed Faith-development questionnaire).

As a result of the research, we can conclude that neither the quantitative nor the qualitative research was able to demonstrate a statistically significant correlation between faith development and anxiety, when the effect of religiosity was controlled for. Thus, it can be stated that the research did not confirm a strong correlation between changes in faith stages — and the corresponding changes in the image of God — and the level of anxiety.

A positive correlation was found between the SHF questionnaire used in the quantitative research and international faith development scales. The internal reliability index of the SHF is presented, and it shows an adequate level.

Tartalomjegyzék

1	Bevezetés	1
1.1	<i>A dolgozat kutatásának témája.....</i>	<i>1</i>
1.2	<i>A változás dinamikája</i>	<i>2</i>
1.3	<i>Változás egyenlő egyenes irányú fejlődés?</i>	<i>4</i>
1.4	<i>A fowleri gondolkodás rövid bemutatása</i>	<i>5</i>
1.5	<i>Hipotézisek és kutatási kérdések, azok alakulása és változása</i>	<i>6</i>
1.5.1	<i>A dolgozat hipotézisei</i>	<i>6</i>
1.5.2	<i>A dolgozat kutatási kérdései.....</i>	<i>8</i>
1.6	<i>Kutatási módszertan</i>	<i>8</i>
1.6.1	<i>Kvalitatív kutatás fowleri interjúkkal</i>	<i>8</i>
1.6.2	<i>Kvantitatív kutatás kérdőívvel.....</i>	<i>9</i>
1.7	<i>A dolgozat felépítése.....</i>	<i>9</i>
1.8	<i>A várható eredmények értelmezése</i>	<i>11</i>
2	A szorongás jelensége és a szorongás megjelenése a Bibliában	12
2.1	<i>A szorongás és félelem bibliai fogalmának megértése.....</i>	<i>13</i>
2.1.1	<i>Szorongás (és a félelem) fogalma.....</i>	<i>14</i>
2.1.2	<i>A szorongás, félelem és istenfélelem szavak jelentése, etimológiája a magyar nyelvben</i>	<i>16</i>
2.1.3	<i>Szorongás vizsgálatának keretei.....</i>	<i>16</i>
2.1.4	<i>A szorongás kutatásának fókusza ebben a dolgozatban</i>	<i>18</i>
2.2	<i>Szorongás, félelem és istenfélelem az Ószövetségben</i>	<i>19</i>
2.2.1	<i>Példák a szorongás és szinonimáinak héber kifejezéseire</i>	<i>19</i>
2.2.1.1	<i>A héber אָרָא szó</i>	<i>19</i>
2.2.1.2	<i>A héber אָרָאָה szó</i>	<i>19</i>
2.2.1.3	<i>A héber אָרָאָהָה szó</i>	<i>20</i>
2.2.2	<i>Az Istentől való félelem kifejezései.....</i>	<i>20</i>
2.2.3	<i>Teofánia és epifánia kérdései</i>	<i>22</i>
2.2.4	<i>Istenfélelem az Ószövetségben.....</i>	<i>24</i>
2.2.5	<i>Isten neve, mint összetett üzenetű kép.....</i>	<i>25</i>
2.2.5.1	<i>Jahve név és hozzá kapcsolódó képek</i>	<i>26</i>
2.2.5.2	<i>Jahve, mint Házastárs</i>	<i>27</i>
2.2.5.3	<i>Jahve, mint Atya</i>	<i>27</i>
2.2.5.4	<i>Jahve, mint Szövetséges</i>	<i>28</i>
2.2.5.5	<i>Jahve, mint Szabadító, üdvöt adó Isten.....</i>	<i>29</i>
2.2.5.6	<i>Jahve, mint Követelő Isten.....</i>	<i>29</i>
2.2.5.7	<i>Jahve, mint Teremtő</i>	<i>30</i>
2.2.6	<i>„Isten neve” és jelenléte közti kapcsolat és ennek hatása</i>	<i>31</i>
2.2.6.1	<i>Isten neve és a jelenlét</i>	<i>31</i>
2.2.6.2	<i>Házat építeni az én nevemnek</i>	<i>31</i>
2.2.6.3	<i>Az Isten neveivel kapcsolatos szorongás és annak feloldása</i>	<i>32</i>
2.2.7	<i>A létezés szorongásai, félelmei</i>	<i>33</i>
2.2.7.1	<i>Jób és a félelem.....</i>	<i>33</i>
2.2.8	<i>A bűnbánat félelmei – Dávid és a félelem.....</i>	<i>35</i>
2.2.9	<i>Szorongásoldás a közösségben – utalás a Messiásra.....</i>	<i>36</i>
2.2.10	<i>Az ószövetségi ember és a mai ember szorongásának egyéni és közösségi vonatkozása.....</i>	<i>37</i>
2.3	<i>Szorongás, félelem és istenfélelem az Újszövetségben</i>	<i>38</i>
2.3.1	<i>Példák a szorongás és szinonimáinak görög kifejezéseire</i>	<i>40</i>
2.3.1.1	<i>A görög φοβ szó</i>	<i>40</i>
2.3.1.2	<i>A görög δειλοί szó</i>	<i>40</i>
2.3.1.3	<i>A görög ἐκθαμβέω szó.....</i>	<i>40</i>
2.3.1.4	<i>Ami közös és ami különbözik az Ó-, és Újszövetség félelemmel kapcsolatos helyzeteiben</i>	<i>41</i>
2.3.2	<i>Szorongásoldás a Szentlélekkel kapcsolatos ígéretekben</i>	<i>42</i>

2.3.3	Újszövetségi istennevek, mint a félreértett ószövetségi istennevek szorongásoldói.....	43
2.3.3.1	Abba/Atya Istennév, mint szorongásoldó kijelentés.....	43
2.3.3.2	A Testvér kép szorongásoldó hatása.....	44
2.3.3.3	Ítéltő-Bíró kép feloldása a Barát képpel	44
2.4	Átvezetés a bibliai és mai szorongásértelmezés között –Riemann és Drewermann	45
2.5	A nem félni és félni paradoxonja Jánosnál	47
2.6	Összegzés.....	49
3	A szorongás pszichológiai elemzése	55
3.1	Fókuszban a hitkoncepció változása – a kóros szorongás nem vizsgált	55
3.2	A szorongás és félelem fogalmainak áttekintése a 19. századtól napjainkig	56
3.2.1	19.-20. század eleji értelmezés– a nagy egzisztencialista filozófusok értelmezése	57
3.2.2	20. század végi 21. századi értelmezés.....	60
3.2.2.1	Szakmai platformok definíciói a szorongásról	60
3.2.2.2	Néhány kutató definíciója időrendben.....	61
3.2.2.3	A halálszorongásról	67
3.3	A szorongás-jelenség megértésének különböző szempontú csoportosításai	68
3.3.1	Vizsgálati szempontok szerinti csoportosítás	68
3.3.2	Cofer és Appley teóriája.....	69
3.3.3	Szorongásra adott reakciók mértéke – Buda Béla osztályozása.....	69
3.3.4	Egzisztenciális szorongások osztályozása – Tillich osztályozása	69
3.4	A szorongás témájához szorosan tartozó egyéb pszichológiai elméletek.....	70
3.4.1	Kötődésmélet és szorongás összefüggései.....	70
3.4.2	Bowlby kötődésmélete.....	71
3.4.3	A szeparációs szorongás.....	75
3.5	Összefoglalás, következtetések	77
3.5.1	A szorongásdefiníciók harmonizálása	77
4	Az istenkép problematika valláslélektani áttekintése.....	81
4.1	Bevezetés az istenkép problematikába	81
4.1.1	Az istenkép kutatás extra kihívása.....	82
4.2	Az istenképről általában és e dolgozathoz kapcsolható célokról.....	83
4.2.1	Az istenképről általában	83
4.2.2	Istenkép vizsgálatának keretei ebben a dolgozatban	84
4.2.3	Az istenkép fogalmának használata ebben az értekezésben	84
4.3	Isten megismerésének kihívásai.....	85
4.4	Fogalomtisztázás – istenkép, istenfogalom, istenreprezentáció Rizzuto szerint	88
4.4.1	Istenkép Rizzuto szerint.....	89
4.4.2	Istenfogalom Rizzuto szerint.....	89
4.4.3	Istenreprezentáció Rizzuto szerint és annak alkalmazhatósága	90
4.4.4	Rizzuto kutatásainak folyamánya.....	90
4.4.5	Istenképünk keletkezése	91
4.5	E dolgozatban használt istenkép-fogalom és alkalmazhatósága	92
4.6	Istenképeink alakulása	93
4.7	Az istenkép kialakulásának háttere	93
4.8	Veszélyek, negatív hatások az istenkép alakulásában	95
4.9	Istenképekről – Összefoglalás	98
5	Empirikus valláslélektani kutatások	100
5.1	A kutatásokról összefoglalóan.....	100
5.1.1	Összefoglalás pozitívumokkal	100

5.2	Összefoglalás kritikai fókusszal.....	103
6	A fowleri hitfejlődés alapjai és a hit mérhetőségének lehetőségei	106
6.1	A fejlődési elméletek inspiráló hatása Fowlerre	107
6.1.1	Piaget és Kohlberg hatása Fowlerre	107
6.1.2	Erikson és a pszichoszociális fejlődésmélet hatása Fowlerre.....	108
6.2	Fowleri hitfogalom és a hit mérhetősége	111
6.2.1	Mi a hit a fowleri értelmezésben?.....	111
6.2.2	A hit mérésének fowleri felfogása.....	114
7	Fowler hitstruktúra-rendszere és az istenképek kapcsolata	116
7.1	Hitfázisok és istenképek kapcsolata	116
7.1.1	0. Fázis: Differenciálatlan hit (magzati kor-3 éves kor).....	117
7.1.2	1. Fázis: Intuitív – projektív hit (tipikusan a 3-7 éves kor)	119
7.1.3	2. Fázis: Mitikus – szó szerinti hit (tipikusan az alsó tagozatos iskolás kor)	121
7.1.4	3. Fázis: Szintetikus (összegző) – konvencionális hit (serdülőkor).....	123
7.1.5	4. Fázis: Individualizáló – reflektív hit (fiatal felnőttkor).....	125
7.1.6	5. Fázis: Konjunktív – összekötő hit (érett felnőttkor).....	129
7.1.7	6. Fázis: Univerzalizáló hit.....	131
7.1.8	Összegzés a hitfázisok és istenképek kapcsolatában.....	132
8	Fowler hitstruktúra rendszerének saját hasznossága – Kvalitatív saját kutatás	133
8.1	FDR Interjú a hitfázisok megállapításához.....	133
8.2	FDR Aspektusok és kódolás	136
8.2.1	„A” aspektus – Logika formálódás.....	136
8.2.2	B Aspektus – Társadalomszemlélet.....	137
8.2.3	C Aspektus – Morális ítéletalkotás.....	137
8.2.4	D Aspektus – Társadalmi tudatosság keretei.....	137
8.2.5	E Aspektus – A tekintély helye	137
8.2.6	F Aspektus – Összefüggések formálódása a világ koherenciájáról.....	138
8.2.7	G Aspektus – Szimbolikus funkciók	138
8.3	Kódolás.....	138
8.4	Szorongást mérő kérdőívek	139
8.4.1	Szorongás kérdőív - State-Trait Anxiety Inventory – STAI.....	139
8.5	Fowleri interjúk eredményei	140
8.6	A kvalitatív kutatás eredményeinek összegzése.....	144
9	Kvantitatív saját kutatás	147
9.1	A kutatások statisztikai adatai.....	147
9.1.1	A kvantitatív kutatás statisztikai adatai	148
9.2	Hitfejlődést mérő standardizált kérdőívek	149
9.2.1	Hitfejlődési Skála – Faith Development Scale/FDS.....	150
9.2.2	Revideált Hitfejlődési Skála – Revised Faith Development Scale/RFDS.....	150
9.2.3	Vallási Stílus Skála – Religious Schema Scale/RSS.....	151
9.2.4	Kritika Utáni Vallásosság.....	152
9.3	Saját hitfejlődési kérdőív (SHF).....	153
9.3.1	Saját hitfejlődési kérdőív (SHF) megbízhatósági vizsgálata.....	154
9.3.2	A saját hitfejlődési kérdőív (SHF) összefüggése más kérdőívekkel	160
9.4	Kérdőívekből nyert adatok elemzése	163
9.4.1	Hitfejlődési skálák összefüggése szorongásszinttel	163
9.4.2	Hitfejlődési kategóriák összefüggése a szorongásszinttel	164
9.4.3	A hitfejlődési kategóriák és a vallásosság típusa szorongásszintre mutatott interakciós hatása ..	165
9.4.4	Vonásszorongásszint bejósolása a vallási és hitfejlődési változók alapján.....	168

9.4.5	Hitfejlődés bejósolása vonás-, és állapotszorongás kérdőív itemei alapján	171
9.4.6	Hálózatelemzés a szorongás két fenti jelentős kérdéseivel, illetve a teljes szorongás kérdőívvel összevetve	172
9.5	<i>A kvantitatív kutatás eredményeinek összegzése</i>	177
9.5.1	Vonás és állapotszorongásra vetített összefüggések	178
10	Kutatási eredmények összegzése, következtetések	181
10.1	<i>Az elméleti kutatás extra tanulságai</i>	181
10.2	<i>Rövid, összegző válaszok a hipotézisekre</i>	182
10.3	<i>Rövid, összegző válaszok a kutatási kérdésekre</i>	183
11	Felvetések, kitekintés	184
	Irodalomjegyzék:	187
12	Függelék	198
12.1	<i>A szorongás kurrens pszichobiológiai kutatásai</i>	198
12.1.1	Szorongás és félelem különbözősége a pszichobiológia szerint.....	199
12.1.2	A szorongás pszichobiológiai megközelítése	199
12.2	<i>Empirikus tanulmányok az istenképről</i>	200
(1)	<i>Istenkép és önértékelés, avagy a kognitív konzisztencia a gyakorlatban</i>	200
(2)	<i>Istenkép és felekezeti hovatartozás, istenkép és életkor összefüggései</i>	204
(3)	<i>Kutatás a fiatal felnőttek istenképének forrásáról</i>	207
(4)	<i>Vallásos megküzdési stílusok</i>	208
(5)	<i>A vallás és magányosság kapcsolata</i>	210
(6)	<i>Belső önértékelés: Isten, mint "jelentős másik" személy</i>	211
(7)	<i>Személyes és normatív istenkép – vallásos kultúra és lelki egészség szerepe</i>	213
(8)	<i>„Isten megbüntet” kifejezés, mint szülői fenyítőeszköz</i>	214
(9)	<i>Istenhit milyenségének hatása a segítővel való munkakapcsolatra</i>	215
(10)	<i>Az atropopatizmustól a transzformációs vallási viselkedésig</i>	215
(11)	<i>Istenképek liberalizálása</i>	220
(12)	<i>A nemiszerep-identitások és attitűdök kapcsolata az istenképpel</i>	221
(13)	<i>Gender ideológia és vallás – számít-e a maskulin istenkép?</i>	221
(14)	<i>Vallásos személyek közösségi önkéntessége és az istenkép</i>	222
(15)	<i>Vetekedő Isten-koncepciók: a „Személyes Isten” a „Háttérben maradó Isten” ellen</i>	223
(16)	<i>A vallásos megküzdés és az Istenhez való kötődés szerepe az élettel való elégedettségben</i>	224
12.3	<i>A saját vizsgálathoz kapcsolódó táblázatok</i>	224

1 Bevezetés

1.1 A dolgozat kutatásának témája

E dolgozatban dokumentált kutatás az *istenkép* és a *szorongás* kapcsolatában hivatott eddig nem ismert összefüggéseket feltárni. A két jelenség definiálása és értelmezése külön-külön is komplex kihívás. Egymáshoz való viszonyukat teljességében felderíteni pedig lehetetlen vállalkozás. Ez a dolgozat nem szándékozik minden aspektust feltárni ebben a kapcsolatban, mégis nagy célt tűz ki maga elé, arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja, vajon korrelál-e az istenkép változás a szorongás változásával.

Megnehezíti a két fogalom relációjának feltérképezését, hogy alapjában véve két különböző tárgykör egy-egy elemét közelítjük egymáshoz a valláslélektan,¹ valláspszichológia² egyesítő keretén belül. Amikor bármilyen valláslélektani folyamatra szeretnénk rátekinteni, voltaképpen bátornak nevezhető vállalkozásba kezdünk. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy két olyan tudományterületet, a teológiát és a lélektant szándékozunk egyszerre közről szemlélni, melyek viszonya (a világ ezen fertályán legalábbis) inkább hűvösnek, mintsem barátságosnak nevezhető. Sajnos a közelmúlta igaz, hogy a teológia szemében a pszichológia ördögtől valónak, a pszichológia szemében pedig a vallás - ha már nem is a freudi³ értelemben vett neurotikus tünetnek⁴, de – pszichés zavar kategóriájába tartozó jelenségnek számított.⁵ Tovább szűkítette lehetőségeiket, hogy a rendszerváltásig az uralkodó társadalmi gondolkodás szemléletében mind a teológia, mind a pszichológia inkább csak megtűrt státuszba, lényegében marginalizált szerepbe kényszerült, méltó ranggal egyik sem rendelkezett.

¹ A katolikus lexikon meghatározása szerint a valláslélektan a lélektannak a vallási élményekkel foglalkozó ága <https://lexikon.katolikus.hu/V/vall%C3%A1sl%C3%A9lektan.html> (Letöltés: 2024. április 11)

² Németh szerint a valláspszichológia az a diszciplína a vallástudomány és a pszichológia határterületén, amely ablakot (vagy átjárót) nyit a két tudomány között. Ezen át tekint a pszichológia a vallástudomány eredményeire, és ezen át ítélheti meg a vallástudomány, hogy miben segíti tájékozódását a pszichológia.

Ld: Németh Dávid: Mi a vallástudomány – a lélektan felől nézve, in *Vallástudományi Szemle*, VI. évf., 2008/4, 38.

³ Freud vallással kapcsolatos definícióját a kényszerneuroziszról sokan ismerik, de azt kevesebben tudják, hogy a 30-as és 40-es években megjelent könyvében már árnyaltabban fogalmaz, ugyanis itt már nem utal úgy a vallásra, mint a szorongás vagy a félelem szülte jelenségre, inkább új kritikai fókuszot talál magának és a vallás igazságtartalmát kérdőjelezi meg.

Ld: Freud Siegmund: *Egy illúzió jövője*, Budapest, Biblioteka, 1945, 31-54.

⁴ A vallásosságot betegségnek, infantilis regresszióknak, téveszmének minősítették, sőt Freud arra is törekedett, hogy a vallásosságot a neuroziszok közé sorolják.

⁵ Rác Győző a Ceausescu-rendszer egyik vezető párhű filozófusa szerint a vallás a társadalmi elnyomás eszköze és a szorongás új formáinak forrása. Ld: Rác Győző: *A Lirától a Metafizikáig*, Budapest, Kriterion, 1976, 48.

Bízzunk benne, hogy Kopp Mária megfogalmazása⁶ a hihetetlenül gyorsan változó társadalmunkról e területen a gyors és pozitív változás szelét hozta el, melynek hatására az említett tudományterületek felé irányuló előítélete, vagy éppen a másik terület felé mutatott ambivalens hozzáállása már nem a többség nézetét tükrözi. Ha maradt még ellentét ebből a nehéz örökségből, akkor szükséges ennek is a feloldása.

Esetünkben ez azért szükséges, mert bizonyos lélektani folyamatokat szeretnénk megérteni a vallás területén. Tehát elkerülhetetlen az embert egyszerre vizsgálni mind teológiai, mind pszichológiai szempontból. Fontos, hogy egyik tudományterület szempontjait se ignoráljuk kutatásunkhoz. Egyébként is elengedhetetlenné teszi a holisztikus emberkép, hogy szomatikus, pszichés és mentális síkról is vizsgáljuk a jelenségeket, hiszen azok megértése csak teljességükben megragadható (ha ez egyáltalán lehetséges).

A tudomány az ember interpretációját immár egy bio-pszicho-szocio-spirituális (BPSS) modellként⁷ képzei el, mely megállapítás bár más terminológiákkal, de az említett egységet írja le, külön felhívva a figyelmet az emberi létezés még egy negyedik, kapcsolati relációjának meglétére is. Ezen „építőelemeket” vizsgálati szempontból lehetséges különválasztani, de az egyetemes megértés csak a mezők újra összekapcsolása után képzelhető el.

1.2 A változás dinamikája

A változás témája szintén fontos alapot jelent a vizsgálódásunkhoz. E fogalom az életet a fogantatástól - vagy egyes megközelítések szerint még korábbi fázisoktól - egészen a halálig elkíséri. Az élőlényeken belül is különleges hely jut az embernek, akit egy igen speciális fejlődési folyamat részeseként értelmezünk. Hiszen, már csak az idegrendszerünk bonyolultsága miatt is, az ember megy át a leghosszabb születés utáni fejlődési folyamaton, például a készségek, képességek elsajátításának procedúráján, mely önmagában is szinte folyamatos változást hordoz magában.

A változás, ahogy említettük, nem áll meg egy kezdetleges fázisnál, hanem a fizikai érettségen túl a szellemi, lelki, közösségi érése is az életünket végéig kísérő jelenség.

⁶ „Sokan nincsenek tisztában azzal, hogy a hihetetlenül gyorsan változó, igen bonyolulttá vált, elidegenedett modern társadalomban minden eddiginél fontosabb az érzelmi biztonság, ennek alapja azonban csupán az életre szóló kölcsönös elköteleződés és a feltétel nélküli bizalom lehet” - írja Kopp. Ld: Kopp Mária: Az esélyerősítés magatartástudományi modellje, in Kopp Mária (szerk.): *A magyar lélekállapot – Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2008, 8.

⁷ Andrejkovics Mónika – Bokor Petra – Frecska Ede: Orvoslás és a pszichoterápia új paradigmája: a bio-pszicho-szocio-spirituális (BPSS) modell, *Pszichoterápia*, XXIII évf. 2013/4, 93-99.

A változás „grafikonjának” ívét olyan összetevők is módosítják, mint a környezet, biológiai (genetikai) tényezők, traumatikus környezeti hatások. Ha a fejlődépszichológia górcső alá vehetné a változás tipikus menetét, talán kézenfekvő annak a nem újkeletű kérdésnek a tisztázása, hogy a változásban a környezetnek vagy a genetikának van-e prioritása. Ezt a kérdést, ez a dolgozat is érinti, azonban nem kíván határozott állást foglalni. Azonban egy másik kérdés megválaszolásában igenis határozottan elkötelezett a kutatás, mégpedig abban a kérdésben, hogy vannak-e a változásnak (nevezetesen a hitszemléletet érintő változásnak) szakaszai, esetleg ezen szakaszoknak mintázatai, sémái. Annak ellenére, hogy az életet változások sorozataként is felfoghatjuk, a dolgozat leteszi a voksát amellett, hogy az említett változás nem napi szinten kimutatható, hanem mintázatai és minősége alapján speciális szakaszokra bontható folyamatot jelent.

Kutatásunk fókuszába a változás hatalmas gondolatkörén belül a hit strukturális változásának kérdése kerül. A dolgozat kiindulópontja, hogy a hitet nem egy változatlan létállapotnak tekinti, hanem olyan folyamatosan és dinamikusan alakuló mintázatnak, melynek egyes szakaszai egymástól eltérő meggyőződések és cselekvések motívumait jelzik és ezek a szakaszok egymástól jellegükben elhatárolhatók.⁸ Ahogy Németh fogalmaz: *... a vallás az egyéni megélés szintjén állandóan változik, alakul, differenciálódik, a különböző életkorokban más és más modalitásokban jelentkezik.*⁹

Annak a feltételezésnek a bizonyítása, hogy az emberi élet különböző aspektusai tekintetében feltételezhető a változás és ez a változás az egyes életszakaszokban struktúrákba rendezhetőnek mutatkozik, már a hatvanas évek óta a tudomány egymást inspiráló elméleteiben jelentkezett, és publikációk egész sorát eredményezte (pl. pszichoszociális-, kognitív-, morális fejlődés). A 70-es években James W. Fowler számára kézenfekvővé vált a feltevés, hogy a hit területén is igaz lehet a különböző szakaszokba foglalható mintázatok megléte.¹⁰ Gondolatmenete szerint nemcsak feltételezhető egy hasonlóság az eriksoni pszichoszociális fejlődési struktúra, valamint Piaget genetikai ismeretelmélete és Kolberg morális ítéletalkotás-elmélete¹¹ és a hit felépülésének relációjában, hanem a tipikus mintázatok megtalálása után megfigyelhetővé válhat a hit saját struktúrája. Erre épülve meghatározható az egyén hitfázisa és a hitfázishoz tartozó hitmegközelítési jellemzők. Fowler összegezte a saját hitstruktúráját és a rokon fejlődési

⁸ Az utóbbi időben megjelenik egy újabb kritikai vonal a fejlődési szakaszok elméletével kapcsolatban, mégpedig a környezeti hatások és az élettörténeti súlypontok hatásainak hangsúlyozásával működő elméletek gondolatában
⁹ Németh: Uo. 46.

¹⁰ James W. Fowler: *Stages of faith – The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper Collins, New York, 1981.

¹¹ Fowler elmondása szerint a sokszínű fejlődéseméleti palettáról e háromban találta a leggazdagabb tartalmat. Lásd: Uo. 39.

elméletek párhuzamosságát, melynek kapcsán visszatekintve a következőket állította: „Az őshittől a konjunktív hitig tartó szakaszok előrehaladása a fejlődés természetes folyamatának leírásaként tekinthető, nyilvánvaló párhuzamokkal a kognitív, morális ítéletalkotás, pszichoszociális és személyiségfejlődésről szóló elméletekben dokumentált folyamatokkal”.¹²

Fowler elméletének specifikuma, hogy a hitfejlődés területén ragadja meg és szervezi struktúrába az emberi gondolkodás mintázatait, azaz az *emberi élet értelmét* leíró gondolkodásmódokkal párhuzamban állít rendszerbe egy lelki struktúrát. Leírásában a következő fázisba lépést megelőzi egy krízis, az adott szemlélet összeomlása, majd ezt követi egy hitre vonatkozó újra fogalmazás, azaz egy újabb mintájú értelemalkotás, mely megalapozza, hogy az egyén számára nagyobb ellentmondásoktól mentesen legyen szemlélhető a világ.

1.3 Változás egyenlő egyenes irányú fejlődés?

Nem tagadható, hogy a fowleri elmélettel kapcsolatos egyik legfőbb kritika miszerint a változás szinte csakis egyirányú fejlődést mutat. Fowler felkészült rá, hogy elméletét sokan cáfolni fogják. Talán az mégis meglepő lehet számunkra, hogy közvetlen munkatársai közül is került ki kritikus. Heinz Streib¹³ volt az, aki kritikája eredményeképpen saját elmélettel is előállt.¹⁴ Streib az ún. vallási stílusok egymásmelletti, azaz horizontális elhelyezkedésében gondolkodik, szemben Fowler elméletével, mely akarata ellenére is vertikális hierarchiát sugall. Ennek a vitának eldöntésére ebben a dolgozatban nem kerül sor, a kutatás szempontjából ennek elbírálása szükségtelen. Azonban a fowleri gondolkodás megkerülhetetlenségét valamelyes Streib szavai is megerősítik: „A több szükséges kritikai módosítás ellenére Fowler modellje alapjául szolgálhat a hitfejlődés strukturális-fejlődési tipológiájához, ...”¹⁵ melyet így sok más kutatáshoz hasonlóan vizsgálatunk alapjának tekintünk.

¹² James W. Fowler: *Becoming Adult, Becoming Christian - Adult Development and Christian Faith*, San Francisco, Jossey-Bass, 2000, 59.

¹³ Prof. Streibbel, a bielefeldi egyetem professzorával felvettük a kapcsolatot a disszertáció írása során és levélváltások után nem mellékesen azt is megerősítette a professzor, hogy nem találkozott még eddig a hitfejlődés és a szorongás kapcsolatának konkrét kutatásával.

¹⁴ Heinz Streib – Barbara Keller: *Manual for the Assessment of Religious Styles in Faith Development Interviews*, Fourth, Revised Edition of the Manual for Faith Development Research, Bielefeld, Universität Bielefeld, 2016.

¹⁵ Heinz Streib: Faith Development Research Revisited: Accounting for Diversity in Structure, Content, and Narrativity of Faith, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, Lawrence Erlbaum Associates, XV. évf, 2005/2, 103.

1.4 A fowleri gondolkodás rövid bemutatása

Fowler a gondolatmenetének bemutatását az említett „*A Hit fázisai*” (*Stages of Faith - The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*) című művében először 1981-ben publikálta, mely elméletével ő is egyike lett azon első gondolkodóknak, akik teljesen új aspektust nyitottak a hittel kapcsolatos nézetek tekintetében.

Ezek szerint a hit megnyilvánulhat a valláson és a megismerésen keresztül, de ezeknél még többet is magába foglal: a hit nem más, mint a percepció egy módja, amellyel az emberek felismerik, hogy kapcsolatban állnak létük végső feltételeivel (ultimate conditions). Hat fázisú modellje arra törekszik, hogy leírja, hogyan fejlődnek ezek a megismerési módok az élet során. A modellje empirikus alátámasztásaként egyéni interjúkat készített több mint nyolcszáz 4 és 84 év közötti észak-amerikai személlyel.

Fowler, aki a hitet elsősorban az élet értelmének felépüléséhez köti, hat, egymástól jól megkülönböztethető és el is különülő fázist (és egy ún. differenciálatlan 0. fázist) azonosított a hitre vonatkozólag. Ezek a fázisok bizonyos tekintetben részletesen is bemutatkoznak a dolgozatban. Mint említettük, Fowler állítja, hogy az egyén krízisként éli meg az egyik fázisból a másikba való átjutást. Ezek a krízisek - emlékeztetve a szó eredeti görög jelentésére - szükségszerűen válsághelyzetet jelenthetnek, de egyben fordulópont lehetőségét hordozzák magukban és új döntéshelyzetet teremtenek a személy számára. A váltási élethelyzetek magához az élethez, hithez való új hozzáállás esélyét teremtik meg azáltal, hogy egy, az egyén korának megfelelőbb, megküzdési stratégiákban más jelleget öltő hitállapotba lép.

Fowler szerint nem törvényszerű, hogy az életkor változásával mindenképpen új és összetettebb fázisban találjuk magunkat. Talán kevésbé átlátható összetevők hatására, vagy éppen az előbb említett krízisek okozta félelem okán, netán egyéb nehezen feltárható összetevők mentén, az egyén megragadhat egy hitfázisban, vagyis egy ismertebb és biztonságosabb közegben élhet. Cserébe lemond az új fázisba lépés komplexebb látásmódjáról és az abban rejlő növekedési potenciálról. Teszi ezt úgy, hogy nyilvánvalóan ezt a döntést valószínűleg nem ilyen tudatosan hozza meg.¹⁶ Ha nincs ilyen megrekedés, akkor feltételezhető az újabb és újabb szakaszokba való átlépés és ezzel párhuzamosan a gondolkodásmód és (számunkra rendkívüli fontosságot hordozva) az istenkép változása.

¹⁶ Jálics egyébként a megrekedés tekintetében egy másik veszélyes aspektusra hívja fel a figyelmet, amikor is élesen fogalmazva a megrekedés bizonyos eseteit illetően az istenhittel való szembefordulást érzékeli: „*Aki egyetemista korában még mindig a naív mesevilágból meríti hitét, jogosan tartja irreálisnak és érhető, ha elveti. De ez nem a hitnek a baja, hanem annak, akinek a hite nem tartott lépést szellemi és lelki fejlődésével.*” Ld: Jálics Ferenc: *Fejlődik a hitünk*, Kecskemét, Korda Kiadó, 2018, 6.

1.5 Hipotézisek és kutatási kérdések, azok alakulása és változása

Ez a dolgozat a szorongás alakulásának megismerését tűzte célul az istenkép változásával összefüggésben. Mivel a bibliai kinyilatkoztatásban nincs közvetlen válasz az ezen alfejezetben később felsorolt kutatási kérdésekre, azaz a teológiai-exegetikai kutatómódszer nem használható önmagában a feltett kutatási kérdések teljeskörű megválaszolására, ezért igénybe kellett vennünk a pszichológia tudományának támogatását is az összefüggések mélyebb megismeréséhez és a kérdések megválaszolásához. Tehát a Biblia kutatási kérdésekhez kapcsolódó gondolatainak megismerése után empirikus kutatást is végeztünk a válaszok megtalálására.

Kiemelten fontos elméleti és tartalmi eleme ennek a dolgozatnak a „változás” jelensége. Úgy látszik a változás különböző síkokon is „bejelentkezett”, például mikor maga a változás helyet kért a dolgozat hipotézisének és a kutatási kérdéseinek megfogalmazásának folyamatában. A kvalitatív kutatás viszonylagos „elégtelensége” kapcsán nyilvánvalóvá vált, hogy kiegészítő kvantitatív kutatási munkára is szükség lesz¹⁷ a kérdések megválaszolására. Így a kutatást ún. mixed methods¹⁸ módszerű (kevert módszerű) vizsgálattá alakítottuk. A kiegészítő kutatásban az eredetileg megnevezett hipotézisek és kutatási kérdések megtartása mellett egy további hipotézist és egy kutatási kérdést applikáltunk az összefüggések keresésére. Ennek megfelelően ez az alfejezet nemcsak a dolgozat eredeti hipotézisét (1. hipotézis) és kutatási kérdését (1. kutatási kérdés) mutatja be, hanem az alkalmazott kvantitatív kutatással bővített vizsgálat kiegészítő hipotéziseit (2.-3. hipotézis) és kiegészítő kutatási kérdését (2. kutatási kérdés) is.

1.5.1 A dolgozat hipotézisei

- (1) Kutatásunk során azt kívánjuk igazolni, hogy a hitfejlődés fázisváltozásai, ezzel párhuzamosan az istenkép változásai negatív összefüggést mutatnak a szorongás szintjének alakulásával.

¹⁷ az ide tartozó indoklást lásd a 8. fejezet elején

¹⁸ A mixed methods mind kvalitatív, mind kvantitatív kutatási metódust is alkalmaz. Ld: <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1895/1/09.pdf> (Letöltés: 2024. december 05.)

Ennek az előfeltételezésnek háttérében azok a tudományos kutatások állnak, amelyek a vallásosság és lelki egészség¹⁹, vagy önértékelés²⁰ közti pozitív, valamint a vallásosság és szorongás közti negatív²¹ összefüggést mutattak ki. Ezek alapján megfogalmaztuk azt a hipotézist, miszerint a fowleri hitfejlődési fázisok szerinti magasabb szint alacsonyabb szorongással jár.

Kiegészítő hipotézisek:

- (2) Az interjúkérdések tapasztalatai alapján készített saját kérdőív (SHF) hitfejlődési mutatója pozitív korrelációt fog mutatni a már validált hitfejlődési kérdőívekkel²² (FDS, RFDS, RDD, KUV skálák)²³
- (3) Az interjúkérdések tapasztalatai alapján készített saját kérdőív²⁴ (SHF) belső megbízhatósági mutatója megfelelő szintűnek fog mutatkozni.

¹⁹ Alexander Moreira-Almeida – Francisco Lotufo Neto – Harold G Koenig: Religiousness and mental health: a review, in *Revista Brasileira de Psiquiatria*, XXVIII évf., 2006/3, 242-250.

Michael Steger – Patricia Frazier: Meaning in Life: One Link in the Chain From Religiousness to Well-Being, in *Journal of Counseling Psychology*, LII.évf., 2005/4, 574.

Kenneth I. Pargament: *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, New York, Guilford, 1997.

Kövi Zsuzsanna és mtsai.: A vallásosság és a lelki jóllét alakulása általános - és középiskolásoknál, in *Vallástudományi szemle*, XIV. évf., 2005/3-4, 62-77.

Edward P Shafranske: The scientific study of positive psychology, religion/spirituality, and mental health, in Edward B. Davis, et al. (Eds.), *Handbook of positive psychology, religion, and spirituality*, Springer, Berlin, 2023. 345–358.

Bert Garssen – Anja Visser – Grieteke Pool: Does spirituality or religion positively affect mental health? Meta-analysis of longitudinal studies, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, XXXI. évf., 2021/1, 4-20.

²⁰ Neal Krause: Religiosity and self-esteem among older adults., in *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, L. évf., 1995/5, 236-246.

²¹ Ahmed M. Abdel-Khalek, et al.: The relationship between religiosity and anxiety: A meta-analysis, in *Journal of religion and health*, LVIII. évf., 2019, 1847-1856.

²² Ezeket a kérdőíveket a 9. fejezetben részletesen be fogjuk mutatni.

²³ FDS skála: Gary K. Leak – Anne A. Loucks – Patricia Bowlin Development and initial validation of an objective measure of faith development, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, IX. évf., 1999/2, 105-124.

RFDS skála: Jeanette I. Harris – Gary K. Leak: The Revised Faith Development Scale: An option for a more reliable self-report measurement of postconventional religious reasoning, in *Research in the Social Scientific Study of Religion*, XXIV. évf., 2013/1, 1-13.

RSS skála: Heinz Streib – Ralph W. Hood – Constantin Klein The Religious Schema Scales: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, XX. évf., 2010/3, 151–172.

KUV skála: Johnny Fontaine és mtsai: The internal structure of the Post-Critical Belief scale, in *Personality and Individual Differences*, XXXV, évf., 2003/3, 501–518.

²⁴ A Saját Hitfejlődési kérdőívet (SHF) szintén a 9. fejezetben mutatjuk be.

1.5.2 A dolgozat kutatási kérdései

(1) Mutat-e összefüggést egy adott egyénnél a szorongás alakulása és a hitfejlődési szint?

Kiegészítő kérdés:

(2) Interakciós hatással van-e a vallásosság és a hitfejlődési szint a szorongás kapcsán?

1.6 Kutatási módszertan

A szorongás és istenkép fogalmának kapcsolatában az alábbi módszerrel kerestük a válaszokat:

- Az istenkép bonyolult jelenségét a fowleri hitfázisok mérésével terveztük, feltételezve, hogy az istenképváltozás hitfázisváltozást eredményez és ez igaz visszafelé is, azaz a hitfázisváltozás istenképváltozással is együtt jár.²⁵
- Ha az egyén hitfejlődésének konkrét fázisát meg tudjuk állapítani, és ezzel párhuzamosan ugyanazon egyén szorongásának mértékét is meg tudjuk határozni, akkor össze tudjuk hasonlítani az egyes hitfázisba tartozó (hasonló elemeket tartalmazó istenképpel rendelkező) egyének csoportjának szorongási szintjeit.

1.6.1 Kvalitatív kutatás fowleri interjúkkal

A kvalitatív kutatásban az egyén hitfázisának mérését a fowleri interjú kézikönyve alapján,²⁶ az egyén szorongási szintjét STAI kérdőívvel (a kérdőívhez tartozó leírás alapján) vettük fel.²⁷ Eredetileg csak a fowleri elmélet kipróbált és letisztult félig strukturált interjút alkalmazzuk volna a hitfejlődés mérésére, mely által mélyen megragadhatóvá válik a hitfejlődés jelensége. Mivel mélyebb következtetéseket nem tudtunk levonni a kvalitatív kutatásból a kutatási kérdéseink megválaszolására és a hipotézisünk igazolására, kvantitatív kutatással egészítettük ki vizsgálatunkat.

²⁵ Ezt a gondolatmenetet a 7. fejezetben indokoljuk.

²⁶ James W. Fowler - Heinz Streib – Barbara Keller: *Manual for Faith Development Research*, Atlanta, Emory University, Atlanta, 2004.

²⁷ Meg kell jegyezni, hogy a kutatásban nem volt kizáró ok, ha a kutatásban részt venni kívánó személyek nem vallásosként határozták meg magukat.

A kvalitatív kutatási részben bemutatjuk a *Fowler interjúk* (23 ilyen interjú készült) és a hozzájuk kapcsolt *STAI szorongási kérdőívek* eredményeit.

1.6.2 Kvantitatív kutatás kérdőívvel

A kvantitatív kutatásban a STAI szorongási kérdőív megtartásával és más hitfázisok mérésére alkalmas kérdőívek alkalmazásával interneten elérhető kérdőív-csomagot állítottunk össze.²⁸ A csomagban nemzetközileg validált hitfejlődési kérdőívek szerepeltek (ld. a már említett FDS, RFDS, RDD skálák), melyek alkalmasak az „alacsonyabb” és „magasabb” hitfejlődés mérésére.

Mindezt kiegészítette egy *saját hitfejlődési kérdőív (SHF)*, mely a fowleri hitfázisok és aspektusok szempontjainak figyelembevételével készült. Az említett nemzetközi konstruktumokhoz kapcsolódóan egy validált magyar verziójú kérdőívet (a szintén említett KUV-ot) is betettünk a kutatásba, mely segítette a saját kérdőívünk validációs folyamatát.

Az új kutatási rész kitöltőit *kényelmi mintavétellel*²⁹ nyertük, azaz széles körben terjesztettük a kutatás linkjét egyetemi körökben, valamint a facebookon is. Kitöltő lett, aki rákattintott a tőlünk kapott linkre és időt szánt a kitöltésre, valamint aki az ismerősökön keresztül megosztott link birtokában vállalkozott az önkéntes kitöltésre.

1.7 A dolgozat felépítése

A fentiek fényében tekintsünk rá, hogy hogyan alakul a dolgozat szerkezete: a bevezetés (1. fejezet) majd a téma teológiai, elméleti áttekintése következik (2. fejezet). Ebben a fejezetben a Bibliából feltárjuk a szorongás és társfogalmainak a jelenségét különösen a hit szempontjából szemlélve. A szorongás csökkentésére tett kísérletek bibliai módjait is vizsgáljuk, azaz a szorongás és hit kapcsolatának kontextusában kutatunk és az ember szorongással kapcsolatos lehetőségeire, teendőire fókuszálunk.

Fontos, hogy ebben a fejezetben azt is tisztázzuk, hogy ebben a dolgozatban milyen szempontok szerint vizsgáljuk a szorongást. Hiszen beszélhetünk a szorongásról, mint karakterjellemzőről, vagy vizsgálhatjuk a szorongás „tanulhatóságának” jellemzőit, vagy kutathatjuk a szorongás

²⁸ A kutatás az etikai engedély megléte után több ütemben gyűjtötte a kitöltők válaszait és e dolgozatban 199 fő kitöltésének eredményeit publikáljuk.

²⁹ https://publikaciotar.uni-bge.hu/id/eprint/1621/1/Kutatasmodszeretani%20sedegletek_egybe.pdf (Letöltés: 2024. december 05.)

egy aktuális helyzetre adott reaktív magatartását. Ha pedig az idegrendszerben kiváltott kétféle válaszreakció szerint különböztetjük meg a szorongást, akkor aktivizáló (menekülés, megoldáskeresés), vagy passzív (bénultság, erőtlenség) funkciót figyelhetünk meg. További szempontok a megközelítések összetettségének bemutatására a teljesség igénye nélkül:

- Mitől függ, hogy ki mennyire érzékeny a szorongásra?
- Szorongásos zavarok hogyan alakulnak ki?
- Élettani szempontból milyen válasz érkezik a jelenségre?
- Mik a szorongásreakciók pszichológiai vetületei?
- Milyen kognitív sémák működtetik a szorongást?
- Milyen indulatok, helyzetek váltják ki a szorongást?
- Milyen szülői viselkedés áll a háttérben?

Ezen szempontok összetettségének érzékeltetésével szemléltethető mennyire fontos a kutatási irány tisztázása.

Ezt követi (3. fejezet) a szorongás és társfogalmai pszichológiai fogalmainak megértése, és egy saját szorongás, félelem, istenfélelem fogalommeghatározás.

A következő fejezetben (4. fejezet) először tisztáznunk kell az istenkép fogalmát és annak változásait, annak megértése céljából, hogy értelmezhetővé váljon az eltérő istenképek jelenléte. Mindezt az istenképek kutatásokkal igazolt hatásai és összefüggései fejezete követi, vagyis empirikus valláslélektani kutatások összefoglalójára kerül sor (5. fejezet). Ezeknek a tanulságaival teszünk újabb lépést a jelenségek megértése és a kutatási cél megvalósítása felé. A fowleri hitstruktúra istenképpel kapcsolatos jellemzőit szintén szükséges bemutatni (6. fejezet), mely a fowleri rendszer hasznosságára vonatkozó gondolatokkal lesz teljesebb (7. fejezet).

Az elméleti áttekintést az empirikus saját kutatási részek követik (kvalitatív - 8. fejezet) (kvantitatív - 9. fejezet), melyek hivatottak a kutatási kérdésekre válaszolni. A kutatási fejezetek végén (8.-9.) összegzést is készítünk. Ez után a hipotézisekre, kutatási kérdésekre válaszolunk (10. fejezet) melyet további témák és egyéb kutatási kérdések felvázolása követ (11. fejezet). Ezt követi a szakirodalmi áttekintés, majd pedig a Függelék (12. fejezet).

1.8 A várható eredmények értelmezése

A posztmodern világ szemléletének velejárója, hogy nem létezik egyfajta értelmezés, mely egyediként és megdönthetetlenként definiálhatná magát. A pluralisztikus környezetben különböző teológiai-pszichológiai értelmezéseknek van tere, azaz – könnyebben, vagy nehezebben fogadjuk el, de – nincs egyetemes olvasata egy adatnak vagy szövegnek sem. A dolgozat elején szeretnénk leszögezni, hogy a kutatásban feltárt eredmények értelmezéseit és adatelemzéseit nem a valóság egyetlen magyarázataként látjuk, sokkal inkább a megismerés egy lépcsőjének és további diszkusszió alapjának tekintjük. Ez a szemléletmód jól illeszkedik ~~abba~~ a brueggemanni gondolatmenetbe, ami szerint: *„Az értelmezés új nagy ténye az, hogy mi egy pluralisztikus kontextusban élünk, amelyben számos különböző értelmező (személy), számos eltérő, sajátos kontextusban, számos különböző érdekeket képviselve munkálkodik a (teológiai) szövegértelmezésen. A régi konszenzus az értelmezés határaitól és lehetőségeiről nem tartható fenn többé... A posztmodern helyzetet bármely közös, egyetemes feltételezésnek az olvasat elején történő eltűnése jelzi pontosan”*.³⁰

³⁰ Walter Brueggemann: *Az Ószövetség Teológiája – tanúságtétel, vita, pártfogás*, Kolozsvár, Exit, 2012, 90.

2 A szorongás jelensége és a szorongás megjelenése a Bibliában

Aki a félelmet, a szorongást kutatja, az az ismeretlen felé tart. Az ismeretlenség útja Gyökössy szerint mindig is vonzotta az embert.³¹ A keresés pedig része annak az emberi lét lényegét érintő kíváncsiságnak, mely a *végtelen megismerésének vágyát* hivatott szolgálni.³² A kutatás azzal a reménnyel indul, hogy talán lesz válasz arra a kérdésre, hogy az istenkép, ill. annak változásai kapcsolhatók-e az ember szorongási szintjéhez.

Ebben a fejezetben ennek a kérdésnek a hátterét vizsgálva járjuk körbe a szorongás témáját. A vizsgálatunkban kiindulópontnak tekintjük, hogy minden embernek vannak szorongásai. Ebben és a következő a fejezetben tisztázzuk a szorongás fogalmát. Ha a szorongás fogalma tisztázásra kerül a további fejezetekben gyakorlati módon is meg fogjuk közelíteni a témát. Hiszen a szorongási szinteket a pszichológia különböző vizsgálati módszerivel akár mérni is képes. Mindezek előtt térjünk vissza az elméleti kérdésekhez.

Először járjuk körbe azt a kérdést, hogy hogyan és miért jelenik meg a szorongás a bibliai iratokban.³³

A szorongás bibliai fogalmának megértését (2.1 alfejezet) követően előbb az Ószövetségben (2.2), majd az Újszövetségben (2.3) vizsgálódunk. Mindkét Testamentummal kapcsolatban figyelmet fordítunk arra, hogy a szorongás-félelem-istenfélelem háromszög összefüggései előtérbe kerüljenek.

Vizsgálatunkat átszővi az a kérdés, hogy van-e bármiféle válaszreakció Isten részéről a szorongató emberi lélekállapokra? Ha igen, akkor tisztáznunk kell, hogy mi is ez isteni válasz, egyáltalán miből vehető észre, hogyan azonosítható, és mi állhat ennek a válasznak a hátterében. Más szavakkal azt vizsgáljuk, hogy Isten tesz-e valamit a szorongás oldására, illetve milyen egyéb tényező segít a bibliai embernek a szorongásoldásban? Tehát az Isten-ember kapcsolat bemutatására kerül sor a szorongás kontextusában. Ebben a pontban egyfajta *exegézist* végzünk, kísérletet téve a fogalom bibliai környezetben való megértésére.

További kérdések (2.4-2.5) átgondolása után végül (2.6) a következtetések fényében összegezzük ennek a fejezetnek a bibliai vizsgálatát.

³¹ Gyökössy Endre: *Magunkról magunknak*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1992, 41.

³² Joseph Ratzinger: *Krisztusra tekintve – A hit, remény és a szeretet gyakorlása*, Vigília, Budapest, 2005, 14.

³³ A szorongás mai pszichológiai fogalomértelmezésére a következő fejezetben kerítünk sort.

Ebben a fejezetben a Biblia összefüggései között az alábbi kérdésekre keressük a választ:

(A) A bibliai leírások alapján mik a szorongásnövelő tényezők?

(B) Milyen tényezők játszanak szerepet a szorongásoldásban és ezzel összefüggésben megtudhatunk-e valamit a bibliai ember lehetséges megküzdési módjáról és a számára elérhető segítség forrásáról?

(C) A szorongásoldás folyamatában van-e annak szerepe, hogy a Biblia emberének milyen elképzelése van az Istenről, vagyis, hogy milyen az istenképe?

(D) Látunk-e elemzésünk kapcsán összefüggést az istenkép és a szorongási szint között?

Vajon a Biblia lapjairól kiolvasható-e egy olyan Isteni szándék, amely az emberi szorongás csökkentésére szolgál. Amennyiben meghatároztuk a szorongás mai definícióit, akkor lépést tehetünk az istenképet, valláslélektani kérdéseket, empirikus kutatást bemutató fejezetek felé. Hangsúlyozzuk, hogy e dolgozat nem a patológikus esetekre koncentrál, hanem a „normális mértékűre”. Hogy mi a „normális” azt az adott kultúra határozza meg. A normális úgy is megfogható, hogy arányos-e a fenyegetés mértékével,³⁴ melyre az ember személyes megküzdési mechanizmusaival válaszol.³⁵

2.1 A szorongás és félelem³⁶ bibliai fogalmának megértése

Nem feltétlenül szükséges, hogy pusztán negatív (és természetesen az sem indokolt, hogy csak pozitív) előjellel lássuk el a szorongás vagy félelem fogalmait. Az viszont leszögezhető, hogy a szorongás az életünk aktív része. A Biblia lapjait bárhol felütve, rövid keresgélés után már találkozhatunk is a szorongás, a félelem érzésének emberi tapasztalatával. Félelem az Istentől, valakitől, valamitől, vagy éppen a meghatározhatatlan, ok nélküli félelem jelensége is igen gyakran előfordul. Ezek az intenzív jelenségek minden kor emberének egyik legnyugtalanítóbb érzései. Olykor fájdalmas életeseményekkel kapcsolatban jelentkeznek, de paradox módon ezen fájdalmak kényszerítő érzési egyúttal túlélésünk zálogjai is lehetnek. Belső Nóra (akinek

³⁴ Aaron Back – Gary Emery: *A szorongásos zavarok és fóbák kognitív szemlélete*, Budapest, Animula Kiadó, 1999, 34.

³⁵ A válaszra való képtelenség az, ami később patológiás jellegű szorongáshoz is vezethet. Más eseteket, pl a krízisek esetén tapasztalható, akár az átlagostól eltérő viselkedést, működési módot nem nevezhetjük patológikusnak, inkább az átmeneti egyensúlyvesztés jeleként foghatjuk fel

³⁶ Később indoklásra kerül, hogy miért szükséges nemcsak önmagában a szorongás, hanem a szorongással kapcsolatban a félelem fogalmát is vizsgálni.

megfogalmazása hasonló Busku később bemutatott gondolatmenetével)³⁷ véleménye szerint,³⁸ a szorongás erő is lehet, ha a változás miatt cselekvésre ösztönöz, de a túlzott szorongás szenvedést okozhat és tönkre is tehet. A szorongásból származó pozitív hozadék megemlítése azért fontos már itt a fejezet elején, mert e kutatás is kutatja az esetleges pozitív kimeneteli lehetőségeket a szorongás vonatkozásában.

A szorongást tehát minden emberi lény átélte és átéli, hiszen a szorongás kultúrától, életkortól és iskolázottságtól függetlenül megjelenik az (pszichiátriai értelemben egészséges) egyén életében. Vagyis kijelenthető, hogy lehetetlen vállalkozás az egészséges ember a szorongásának teljes mértékű csökkentése. Az előbbiek szerint a szorongásnélküliség az elembertelenedés útjára vezetne.³⁹

2.1.1 Szorongás (és a félelem) fogalma

A későbbiekben egész fejezetet fogunk szentelni a pszichológiai fogalom mai meghatározásainak, mégis szükséges a fogalomtisztázás e fejezet vizsgálatának megkezdése előtt is. Azért rendkívül fontos a definiálás, hogy tisztában legyünk vele, hogy mi is az, mit keresünk a Bibliában amikor szorongásról és félelemről beszélünk?

A szorongás feltehetően a legtöbbet emlegetett lelki problémák közé tartozik. Mégis összetett feladat az értelmét megragadni, annak ellenére, hogy a fogalmat gyakran használjuk. Bár feltételezhetően nem is pontosan ugyanazt értjük alatta. Valószínűleg a fogalom gyakori említését egyéb tényezők is növelik, például, hogy rendkívül sok az érintett személy. Az epidemiológiai felmérések eredményei alapján a szorongásos zavarok a legelterjedtebb mentális zavarok világszerte, jelentős társbetegségekkel és morbiditással járnak együtt.⁴⁰

Ahogy említettük, a szorongáshoz köthető definícióink nem mutatnak egységes képet. Legáltalánosabban a félelemhez nagyon hasonlító, ám forrását tekintve kevésbé meghatározható, kiváltó tárgy nélküli, nyugtalanító érzésnek tekintik. Ennek megfelelően a pszichológia a szorongást a nyugtalanság, feszültség és aggodás állapotának nevezi, melynek tárgya nem nevezhető meg konkrétan (például úgy definiálják, hogy: *homályos veszély*

³⁷ Busku Szilvia: *A szorongás mint önsorsjavító lehetőség*, Budapest, Gondolat, 2023.

³⁸ Belső Nóra: *Félelem, szorongás, pánik – Hogyan találjuk meg a kiutat?*, Budapest, HVG könyvek, 2022, 126.

³⁹ Csoma Judit: *Megszelídített szorongás – A szorongás jelenségének teológiai és pasztorálpszichológiai szemlélete a 20. században*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2021, 6.

⁴⁰ Dan J. Stein: Epidemiology of anxiety disorders: from surveys to nosology and back, in *Dialogues Clin Neurosci*, XIX évf. 2017/6, 127–136.

előérzete).⁴¹ Szükséges a szorongáshoz társítható félelemről is beszelnünk, mely nagyon hasonlóan működik. A szorongás félelemtől való megkülönböztethetősége a szorongás tárgy nélkülségében rejtőzik. Bizonyos megközelítések szerint ugyanis a szorongás tárgya semmiképpen sem meghatározható, nem megfogható, esetleg nem is létező. A szorongás olyan érzelmi állapot, mely képzetek vagy valós várakozások szerint valamiféle veszélyeztetettséget hordoz magában. Amikor az ehhez hasonló érzet tárgyakhoz vagy jelenségekhez köthető, akkor az érzést félelemnek nevezzük. A szorongás tehát inkább tárgyi vonatkozás nélküli átláthatatlan, bizonytalan, szorult állapot miatti aggodalom.⁴² Más szavakkal a szorongás nem más, mint a semmitől való idegenkedés meghatározhatatlan emóciója.⁴³

Azért is nehéz a szétválasztás szorongás és félelem között, mert nemcsak hogy hasonlítanak, de mindkettő ősi élményünk. Szerepük szerint néha életmentő, máskor viszont komoly lelki problémákkal járó a jelenlétük, ezért megismerésük, netán a hozzájuk való megfelelő viszonyulás kialakítása szükségszerűnek mutatkozik.

A fogalommeghatározásnál végül, de nem utolsó sorban a szorongás és félelem témakörében említjük meg a bibliai alapú megközelítés definícióit. Apostoli parancs, mely magában foglalja az atyafiak iránti szeretetet (1 Pt 1,17),⁴⁴ a félelem okaként az emberi bűnösséget jelöli meg, mely általános emberi érzés és amely szintén egyidős az emberiséggel. Ennek a félelemnek a végkicsengése a halálfélelem.⁴⁵

A félelem érzése abból keletkezik, hogy az ember létét, helyzetét, érdekeltiségi körét fenyegetve érzi. A félnépségtől a rémületig terjedő spektrumon többféle szinten is megjelenhet. Az egyénnek szenvedést és testi és lelki tüneteket is okozhat.⁴⁶

A szorongás és félelem fogalmköréhez tartozik még egy speciális fogalom: az istenfélelem. A Bibliai Fogalmi Szókönyv pozitív előjelűnek írja az istenfélelmet és negatívnak magát a félelmet. Az istenfélelemmel együtt jár a tisztelet, az engedelmesség és egyfajta kegyesség. Az istenfélelem fogalma „*első jelentésében azt az egzisztenciális megrendülést és elementáris félelmet jelöli, amelyet a hívő az istenséggel való találkozása közben érez (mysterium tremendum)*”.⁴⁷ Jelölheti az istenhívő ember istentiszteleti magatartását, vagy (pl. a

⁴¹ Richard C. Atkinson – Ernest Hilgard: *Pszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 598.

⁴² Werner D. Fröhlich: *Pszichológiai szótár*, Budapest, Springer, 1996, 360.

⁴³ Gyenge Zoltán: *Kierkegaard Élete És Filozófiája*, Gödöllő, Attraktor, 2007, 10.

⁴⁴ A teljes dolgozat - hacsak valamilyen speciális szükséglet nem indokolja, melyet jelölünk -, bibliafordításként a Revideált Új Fordítást használja (RÚF 2014)

⁴⁵ Kozma Zsolt (szerk.): *Bibliai Fogalmi Szókönyv*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1992, 105-107.

⁴⁶ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztien-bibliai-lexikon-C97B2/f-C9C6F/felelem-C9CB8/> (Letöltés: 2023. április 28.)

⁴⁷ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztien-bibliai-lexikon-C97B2/i-C9ECA/istenfelelem-C9F1B/> (Letöltés: 2023. április 25.)

bölcsességirodalomban) az erkölcsös viselkedését, azt az áhítatos tanulmányozást, amely a Biblia szavaival fogalmazva a bölcsesség kezdete (Péld 9,10). A következő fejezetben a definíciók tudományos pszichológiai megközelítéseit (3. fejezet) tárgyaljuk. De előtte még nézzük meg a magyar nyelvi összefüggéseket is.

2.1.2 A szorongás, félelem és istenfélelem szavak jelentése, etimológiája a magyar nyelvben

Mivel ez a dolgozat magyar nyelven íródik, fontos megvizsgálnunk a fogalmak magyar nyelvi jelentésének rétegeit. A szorong⁴⁸ szó egyik jelentése fizikai körülményekre vezethető vissza: szorít,⁴⁹ körös-körül nyom, összenyomódik, szűk helyen összezsúfolódva nehezen fér el. Míg ez a jelentés a fizikai kondíciókkal kapcsolatos, ezért fontos e dolgozat szempontjából a lelki összetevők mentén is megnézni a jelentését. Amely szerint szorult helyzetben tart, aggaszt, illetve bizonytalanság, nyomasztó feszültség hatása alatt gyötrődik, aggodalmaskodik.

Szükséges szólni a félelemről is. Jelentései: aggódik, retteg valamitől.⁵⁰ Továbbá tartani valamitől, ami ismerős vagy ismeretlen, vagy ami esetleg váratlanul lép az életünkbe. Hogy mennyire mélyen és időben is régóta átjárja a nyelvi rétegeinket a félelem, megmutatja, hogy a magyar nyelvben a „fél” szó egyik megjelenési formája már az Ómagyar Mária-siralomban is fellelhető volt. Ahol a „féljen” szó jelentése: félve tiszteljen.⁵¹ Tehát ebben a többszáz éves dokumentumban is felsejlik a félelem szó istenfélelemmel való összetartozása, hiszen mindkettőben ugyanaz a „félni” ige jelenik meg.

Az istenfélelem eredeti jelentése a „retteg valamitől” lehetett. Az egyházi jelentés, a „valakit félve tisztel” az egyházi latin hatására terjedhetett el. – lat. timere Deum: Istent tisztel, imád, fél.⁵²

2.1.3 Szorongás vizsgálatának keretei

Ebben a dolgozatban a szorongásra koncentrálunk, de az elemzés megkívánja, hogy olykor egymás mellett vizsgáljuk a szorongást és a félelmet, mert elválasztani őket túl komplex

⁴⁸ A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, 1976, 3. Ö-ZS., 787.

⁴⁹ A „szor” szócsalád alapszava ősi örökség: alacsony fekvésű hely két lejtő között, vagyis két hegy közötti keskeny terület (szoros) Ld. Uo., 787.

⁵⁰ Itt meg kell jegyezni, hogy a magyar nyelvben a teljesség hiányára utaló szavunk ugyanebben az alakban jelenik meg, éppen ezért a megértésnél még további figyelmet kell fordítani az olvasónak arra is, hogy az adott szövegösszefüggésben az azonos formájú, de más jelentésű szó melyik értelmében jelenik meg.

⁵¹ Uo., 870.

⁵² Uo., 870

feladatnak bizonyul.⁵³ E dolgozat megpróbálja megkülönböztetni a kettőt, de mint említettük, ez a különbségtétel elméletben könnyebb, mint a gyakorlatban. Igaz ez a bibliai fogalomfeltárásnál is (de akár a mai időkre vonatkoztatva is), mert mint Verena Kast megállapította: „*a szorongásban mindig van félelem, a félelemben pedig szorongás*”.⁵⁴

A bibliai félelem fogalomnak a szorongásról való lehasítása azzal is járna, hogy a szorongás jelenségének megértéséből is veszítene. Óvatosságra int a két jelenség szétválasztása abból a szempontból is, hogy a bibliai idöket tekintve jelentös távlatból vizsgálódunk, a mai gondolkodásra jellemző megkülönböztetés nem biztos, hogy szándéka lehetett a Biblia írójának, fordítójának. A két jelenség között szinte spekulatív lenne a különbségtétel.

A szorongás (és hasonló, vagy közel hasonló értelemben használt szavak, mint: szorongattatás, rettegés, remegés, reszketés, aggodalom stb.) kifejezés számos alkalommal jelenik meg a Bibliában, mely többféle jelentéstartalommal bír. A két-, vagy akár többezer éves időbeni távolság, a kulturális különbségek és a fordítás nehézségei miatt nehéz pontosan listázni a szorongásnak összes bibliai előfordulási helyét. Nehéz meghatározni azok pontos számát, de bizonyára nagy számban fordul elő. Annál is inkább nehéz meghatározni a fogalom előfordulásának pontos számát, mert a szorongásos, félelmi állapotot a Biblia többféleképpen jeleníti meg.

A Biblia bár nyíltan beszél a szorongásról, és annak különböző megjelenési formáiról az előbbiek szerint nehézségeket támaszt az olvasó elé, abban, hogy megtalálja és azonosítsa magukat a szorongással kapcsolatos szövegeket. Van mikor egyértelműen, szó szerinti megnevezéssel teszi ezt az író, de van, mikor ennél sokkal árnyaltabban, körülírva, szimbolikusan vagy éppen az egyén testérzetét leírva mutatja meg, hogy szorongó, félelemben levő, rettegő ember esetével van dolgunk.⁵⁵ Csak az azonosítást követően kerülhet sor a szövegek mai értelmezésére és vizsgálatára.

A szorongás akár intenzív emócióként vagy kisebb erősségű érzelemként, de sűrűn előforduló jelenség az emberi életben,⁵⁶ amit a szó megjelenésének gyakoriságával is érzékeltet a Biblia. A legkiemelkedőbb személyekkel kapcsolatban is jelentös számban említik az írók a szorongás és félelem jelenlétét. A Szentírás írói kendőzetlenül és hitelesen mutatják be az emberi lét ezen spektrumait is.

⁵³ Csoma Judit a nyelvi elemzést elvégezte. Ld: Csoma: *Megszelídített*, 18-19.

⁵⁴ Verena Kast: *Vom Sinn der Angst*, Freiburg, Herder, 2005, 27.

⁵⁵ A körülírás esetét egy példával szemléltetve láthatjuk, hogy 1Móz 42, 28 azt írja, hogy egész lényében megretten az ember, szó szerint a „szíve eltávozik” (לִבּוֹ נִצָּחַ).
⁵⁶ Csoma: *Megszelídített*, 17.

2.1.4 A szorongás kutatásának fókuszja ebben a dolgozatban

Mivel a szorongások, szorongattatások, félelmek fenoménje rendkívül sok bibliai szakaszhoz köthető, ezért elemzésünk fókuszát érdemes tovább szűkíteni.

Vizsgálódásunk nem arra terjed ki, hogy az összes félelmet és szorongást érintő szakasz elemzését elvégezzük. Fókuszba kerül a dolgozatban a kutatásunk szempontjából legrelevánsabb kérdés: mi áll az ember Istennel kapcsolatos szorongásának hátterében, és mi Isten válasza erre az emberi érzetre?

Mind az ószövetségi, mind az újszövetségi igehelyek vizsgálatával kapcsolatban fontos támpontot jelent Csoma Judit doktori értekezése, mely – különösen a 2. fejezetében – nagy terjedelmet szentel a félelem és szorongás bibliai fogalmának feltárására, az igehelyek felsorolására.⁵⁷

Csoma természetesen nem e dolgozat témájában kutat. Ő az Isten és ember kapcsolatának fejlődését vizsgálja a szorongás viszonylatában. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy megélheti-e az ember az Istennel való kapcsolatában a szorongását, a félelmét. Összegzéseiből kiemelhetőek az istenképzet és szorongás összefüggéseinek kérdései is.⁵⁸ E dolgozat azonban nemcsak az ő felsorolásával számol, hanem olyan további igehelyeket is feltüntet, melyek értekezésünk szempontjából jelentőséggel bírnak. Célul tűztük ki az adott igeszakaszok saját szempontú vizsgálatát is.

Csoma - a saját kutatásainak szempontjai szerint csoportosítva a szorongásokat és félelemeket - külön elemzi az egyén félelmeit, a csoporton belüli és az azok közötti félelmeket (pl. az egyes népek szempontjából). Számunkra azonban különösen fontossá válik Csoma egy harmadik kategóriája: az Istennel kapcsolatos félelmek köre.⁵⁹

Természetesen a vizsgálatunk némely esetben érinti a másik két kategória pontjait is (egyéni és emberek közötti jelenségek), de ezek közül csak azokat citáljuk, melyek esetében tetten érhető a tartalom Istennel kapcsolatos vonatkozása is.

⁵⁷ Uo., 17-55.

⁵⁸ Uo., 17.

⁵⁹ Ezen differenciálás a félelmekről nem példa nélküli, hiszen például Vriezen is megjegyzi a félelem és szorongás szavak jelentésével kapcsolatban, hogy nemcsak mint az élet általános velejárói kerülnek valós bemutatására a Biblia írói által, hanem az ember-Isten relációban sem tagadják le a félelem és szorongás meglétét. Ld: Theodore Vriezen: *An Outline of the Old Testament Theology*, Oxford, Blackwell, 1966. 171-172.

2.2 Szorongás, félelem és istenfélelem az Ószövetségben

Ha kutatni akarjuk a szorongást, akkor óvatosságra intenek bennünket Gerhardt von Rad szavai: „Az Ószövetség minden korhoz másként szól, ezért minden kornak meg kell fogalmaznia a saját Ószövetség-értelmezését”. A dolgozatnak nem témája saját ószövetségi teológiai megfogalmazást feltárni, ezért Schreiner, von Rad és más fontos szerzők értelmezését vesszük figyelembe a vizsgálódásunk koncepciójához.

2.2.1 Példák a szorongás és szinonimáinak héber kifejezéseire

Ez a szakasz hármas célt valósít meg.

- Megismertet a szorongás gondolatkör legjellemzőbb héber szavaival.
- A héber kifejezéseket alkalmazó szakaszok bemutatásával tovább segíti annak megértését, hogy nem is olyan könnyű azonosítani az eredeti szavakat és azokat a mai fogalomhasználat kereteibe illeszteni.
- Rámutat arra is, hogy szorongás és félelem megjelenésével, erősödésével párhuzamosan elindul az ember Isten-keresése, valamint az Isten szorongással kapcsolatos gondoskodása.

2.2.1.1 A héber פחד szó

Sok más megjelenése között a 91 Zsoltár 5. vers használja a פחד szót, melyet mind az újfordítású Biblia, mind a Károli *félni*-nek fordít, mint ahogy az angol is *to fear*-nek. A szó maga a *remegni*, *reszketni*, *alázatos félelmet*, *riadalmat érezni* jelentéssel bír. Egyébként az említett zsoltár azt járja körül, hogy az Isten jelenléte hogyan veszi el ezt a fajta félelmet.

2.2.1.2 A héber חשש szó

A héber חשש szót az újfordítású Biblia *aggódik*-nak írja de Károli bizonyos helyeken gyötrelemnek fordítja (Péld 12:24), máshol félelemnek, (Ez 12:18-19), míg az angol *anxiety*-nek vagy *anxious care*-nek fordítja, ami magyarul *szorongást*, *nyugtalanító gondolatokat* jelent. A Példabeszédek 12,24-ben amikor megjelenik a szó (angol számozásban általában 25. vers) a

szent író a gyötrődő ember negatív tapasztalatát⁶⁰ érzékelteti: „*A férfinak elméjében való gyötrelem megalázza azt; a jó szó pedig megvidámítja azt*”. Megalázónak tartja, ha valaki gyötrődik, talán éppen ezért az ember egyből keresi a feloldozást ebből a szorongató, fojtogató helyzetből, amit a megvidámító jó szóban talál meg. Az aggodalom levertté tehet, meghajlásra késztet, vagy lehangol. A letaglózott emberen csak az együttérző szó segít.⁶¹ A bölcs író gondolata egy pszichológiai megfigyelés explicit parancs nélkül. Nem írja le specifikusan, hogy milyen bajba került az egyén. Implicit megszólít bennünket, hogy egymás felé jó szóval éljünk, azaz mozduljunk el a feloldás felé.⁶² Miért szükséges a feloldás? Mert az ember életét számtalan hátrányos, kiszolgáltatott, pusztító helyzet éri, melyben az emberi léleknek nehéz a jelentős terheket hordoznia (Józs 22,24; Jer 49,23, Ez 4,16; 12,18-19).

2.2.1.3 A héber שֹׁרֵעַ szó

A שֹׁרֵעַ héber szót Zsolt 94,19 (és 139,23) az újfordítás „aggodalom”-nak, Károli „aggódás”-nak írja; az angol szintén anxiety-nek vagy anxious care-nek, *szorongásnak és nyugtalanító gondolatoknak* fordítja. „*Mikor megsokasodtak bennem az én aggódásaim: a te vigasztalásaid megvidámították az én lelkemet*”. Tulajdonképpen a lélek egységét megosztó és zavart hozó gondolatok és aggodalmak ezek⁶³ jól ismertek a zsoltáriró előtt. Ismeri az aggódást, amikor már gyógyír kell rá, mert kezd elviselhetetlen mértékben elhatalmasodni. Számára ekkor is az Isten a megoldás, s az ő lélekbalzsamot jelentő szava felé fordul.

2.2.2 Az Istentől való félelem kifejezései

A félelem szóval fordított héber kifejezés Csoma szerint legtöbb esetben a félelem vallásos okaival, magával Istennel kapcsolatos. Van, mikor az Istentől való félelem kisebb, mint az emberektől való félelem (Bir 7,9-25; Jer 1; Ez 2), és van, mikor ez fordítva igaz. Ugyancsak ebbe a kérdéskörbe tartozik, ha a természet erői jelentenek kontrollálhatatlan veszélyt az ember számára. Számunkra mindhárom verzió fontos jelentést hordoz az istenképpel kapcsolatban. A kulcs minden esetben abban rejlik, hogy milyen az egyén istenképe. Ezt az istenképet

⁶⁰ Nemcsak a bibliai gondolkodásban, de például a keleti bölcseletben is leleplezi a gyötrődő ember helyzetét, melyben az ember akadályoztatva van az ilyen helyzetekben a jó döntések meghozatalában.

⁶¹ Roland E Murphy: *Proverbs*, Wold Biblical Commentary 22. köt., Nashville, Thomas Nelson, 1998, 92.

⁶² John F Walvoord – Roy B. Zuck: *A Biblia Ismerete Kommentársorozat III*, Budapest, Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 1999, 402.

⁶³ Marvin E. Tate: *Psalms 51-100*, Wold Biblical Commentary 20. köt., Nashville, Thomas Nelson, 2000, 485.

megváltoztatni meglehetősen komplex folyamat (e dolgozatban ennek a változásnak a „hogyan”-jára majd később, az istenképet kutató fejezetben mutatunk rá), ami nem állt eddig a szorongáscsökkentési szándék fókuszában.

Az egyének ettől függetlenül természetesen többféle módon is megpróbáltak és megpróbálnak kísérleteket tenni a szorongás csökkentésére, több-kevesebb sikerrel. Például a természet erőitől való félelem esetén mentálisan úgy védekeztek a szorongás növekedése ellen, hogy a természetet, vagy annak erőit, összetevőit, mint például a vihart, isteni hatalommal ruházták fel⁶⁴ (pl. Baál),⁶⁵ majd „keresték” a kegyeiket.⁶⁶ Az ókori népekre egyébként is jellemző volt a természettől való félelem,⁶⁷ amit a saját eszközeikkel igyekeztek kezelni. Az Ószövetség prófétái azonban azon igyekeztek, hogy ezektől a természeti áldást osztó és népet védő jellemzőkkel felruházott „bálványoktól” Izrael tartsa távol magát.⁶⁸ A próféták és bölcs emberek szorongások, félelmek kezelésében más megoldási képletet mutattak be. Merthogy a jelenségek léteztek és megkeserítették az embereket. Tehát az emberek félelme az Istentől, istenektől, természeti erőktől minden korban létezett.

Mi ezeknek a félelmeknek, szorongásoknak a gyökere? Végző soron az Istentől való félelmeinket az egzisztenciális félelmek közé sorolhatjuk, azaz „Fölmerül a kérdés, kicsoda az ember és milyen kapcsolatban van Istennel, hogy ebben a kapcsolatban megélheti az érzelmeit, ezek között a szorongását, a félelmét is?”⁶⁹

Az ember fél az Istentől és a magyarázat valahol abban is rejlik, hogy az Isten az embernél nagyobb, hatalmasabb, erősebb. Nemcsak személyre igaz ez az elképzelés, hanem tárgyra is, ha valami bennünket valamilyen paraméterünkben meghalad, az akár potenciálisan is félelemmel tölthet el. Mindentől és mindenkitől fél az ember, ami vagy aki egzisztenciálisan veszélyeztet, vagy akár olyan helyzetbe taszítja, amit már nem tud irányítani, kézben tartani.⁷⁰

⁶⁴ Zeus, aki a görög panteont vezeti (majd Jupiter a római mitológiában) is a vihar és a villámlás Atyja, csakúgy, mint más főistenek, például a hurri Teshub és a hettita Tarhuntasz időjárásistenek

<https://www.britannica.com/topic/Teshub>

<https://www.britannica.com/topic/Tarhun>

⁶⁵ Herbert Niehr: *Baálsamem*, Leuven, Peeters, 2003, 21.

⁶⁶ Kató Szabolcs Ferencz: Az egy Isten az istenek között.- JHWH legősibb profilja a modern kutatás fényében, *in Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 11, 2020, 39-62. cikkében párhuzamot von Jahve és Baál mint viharistenek között. Több érvet is megpróbál felhozni Jahve viharisten-karaktere mellett. Igaza van a szerzőnek, vagy nincs, arra mindenképpen rávilágít, hogy a zsidóságtól nem állt távol az igény a természet erői feletti kontrollt illetően, a többi ókori néphez hasonlóan.

⁶⁷ Fritz Riemann: *A szorongás alapformái*, Budapest, Háttér Kiadó, 1998, 7.

⁶⁸ Gerhart von Rad: *Az Ószövetség Teológiája II - Izrael prófétái hagyományának teológiája*, Budapest, Osiris, 2007, 285.

⁶⁹ Csoma: *Megszelídített*, 17.

⁷⁰ Uo., 20.

Félelmeink természetesen sokat változtak az idők folyamán. Habár az időjárás viszontagságainak nem vagyunk annyira kitéve,⁷¹ a félelem érzését nem ugyanúgy éljük át, mint az ókori ember.⁷² Igényünk viszont megmaradt, hogy ezek a félelmek és szorongások ne hatalmasodjanak el felettünk, kordában legyenek tartva.

2.2.3 Teofánia és epifánia kérdései

Az Istentől való félelem kapcsán, mielőtt a konkrét szorongással kapcsolatos igehelyekre tekintenénk, szükséges a teofánia és az epifánia fogalmáról, azaz az Isten e világba való belépéséről, beavatkozásának ambivalens hatást kiváltó gondolatáról szólni. E két jelenség hátterének megértése kulcsot adhat jelentős számú bibliai történet szorongás szempontú rálátásához. Az Isten megjelenéséhez kötött gondolatokról elmondható, hogy ezeknek a közvetlen revelációknak speciális velejárója a pozitív megerősítések mellett vagy azok alternatívájaként megjelenő szorongásos reakció, mely talán természetesnek is tekinthető, hiszen bármely emberi tapasztalás közül ekkor szembesülhet legerőteljesebben a halandó ember a saját tökéletlenségével, végelességével.

Akár teofánia (azaz Isten látható alakban való megjelenése), akár epifánia (mely pedig az Isten valamilyen konkrét megnyilatkozása, majd később Jézus istenségével kapcsolatos megnyilatkozásainak terminológiája) esetén az ember akár félelemmel és rettegéssel állhat a történés és az ezzel együtt járó kísérelenségek előtt.⁷³ Úgy tűnik, hogy az Isten megjelenésének bármely formája, kiváltképpen amikor a természet erői kísérelésben történik, nemcsak bizalmat, hanem erős rettegést, félelmet is generálhat az emberben. Ennek nyomán az emberi reakció (amit akár felfoghatunk egy szorongási reakciónak is) a moderálttól a radikálisig rendkívül széles palettán mozoghat. Ilyen szélsőséges hatások leírása egyébként inkább az Ószövetség, mintsem az Újszövetség sajátja (5Móz 33,2).⁷⁴ Ebből következően máris különbséget állapíthatunk meg az Ó-, és Újszövetség íróinak percepciói apropóján.

Miért mutatja meg magát Isten elemi erővel az Ószövetségⁱ személyeinek? DeLapp szerint többek között az emberi kétely kontextusában jelenik meg Isten, és a jövőbeli áldások ígéretével erősíti meg az egyén hitét, azaz megjelenése individuális kapcsolati vonatkozású. Persze van a

⁷¹ Ma a termés elmaradása esetén akár távoli területekről is pótolhatjuk a kieső mennyiséget. Ezért nem vagyunk az ókori ember szintjén kiszolgáltatottak hála a technológiai és tudományos, logisztikai fejlődésnek.

⁷² Riemann: *A szorongás*, 8.

⁷³ <http://lexikon.katolikus.hu/T/teofania.html> (Letöltés: 2023. április18)

⁷⁴ Kazimierz Romaniuk: *Altes Und Neues Testament*, Theologische Realenzyklopadie, Band XI, Berlin, De Gruyter, 1983, 756.

megjelenéseknek közösségi vonatkozás is, nem más, mint *jelenorientált* isteni cselekvés. Egyben ez az isteni megjelenés igyekszik Izrael népet szövetségi és megőrző viszonyba terelni.⁷⁵ Isten megjelenésének kiváltó okaként tehát az az isteni akarat érhető tetten, hogy üdvterve végrehajtásáért mindenféle erőfeszítés és kreatív cselekedet hadrendbe vonható. Isten a megjelenésével az ember kíváncsi, mondhatni csodaváró alkatának vágyát is kielégíti, de hogy mikor és kinek teszi valamiképpen láthatóvá magát Isten, azt szuverén módon választja meg.⁷⁶ Von Rad a pozitív hatást emeli ki Isten megjelenéseivel kapcsolatban, mikor úgy fogalmaz, hogy minden teremtetett dolog bemutatásánál is összehasonlíthatatlanul szebb volt Istennek saját magának a bemutatkozása, azaz leereszkedése Izrael történelmi egzisztenciájához. Ezekben Izrael gyönyörűségét lelte⁷⁷, tehát felsejlik az Isteni szándék, hogy az emberben végül ne a retteget és szorongás, hanem inkább a gyönyörködés és a bizalom győzedelmeskedjen.

Abban is tetten érhető az isteni feltárulkozás pozitív hatása, hogy a zsoltárrónak konkrét vágya fogalmazódik meg az Isten megjelenése: „*Figyelj ránk, Izráel pásztora, aki úgy terelgeted Józsefet, mint egy nyájat! Te, aki kerúbokon trónolsz, jelenj meg ragyogva...*” (Zsolt 80,2). Tapasztalata van tehát azzal, hogy a megjelenés milyen pásztoroló, azaz gyógyító, óvó és bátorító erővel rendelkezik.

A megjelenések okozta negatív és pozitív hatások közötti ambivalencia talán azzal a von Radnál megtalálható gondolattal összegezhetjük, hogy: „... amikor Isten ószövetségi megjelenéseiről van szó, minden a befejező szótól függ...”.⁷⁸ A gyakorlatban ezt az utolsó szót és ennek hatását nehéz azonosítani. Von Rad szerint, ha például ezt Illés esetére alkalmazzuk (Baál papok megölésekor megjelenő emésztő tűzre – 1Kir 18, 17-40 majd főként az azt követő 19. fejezetre, mely Illésnek az Isten hegyén való megjelenéséről szól), akkor a vihar elmúltát, a földrengést és tüzet követő halk suttogásban azonosíthatjuk az utolsó szót. Ezt bizonyos szempontból lehet úgy látni, hogy ezt követően Illés nem lett kevésbé feszült és a helyzet sem lett barátságosabb,⁷⁹ de a saját halálát kívánó Illés, akinek percepciója, hogy egyedül maradt Jahve hívőként, kap egy számára meglepő kijelentést további hűséges hívők meglétéről⁸⁰ és azt a bátorító küldetést, hogy folytatnia kell a szolgálatot. Az „utolsó szó” értelmét tehát abban

⁷⁵ Nevada Levi DeLapp: *Theophanic "Type-Scenes" in the Pentateuch: Visions of YHWH - (The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies)*, London, Bloomsbury, 2019, 245-246.

⁷⁶ Andrew S. Malone: The invisibility of God: a survey of a misunderstood phenomenon, in *Evangelical Quarterly*. LXXIX. évf., 2007/10, 319

⁷⁷ von Rad: *Az Ószövetség Teológiája II*, 289.

⁷⁸ von Rad: Uo., 31.

⁷⁹ von Rad: Uo. 289.

⁸⁰ A bibliai történet szerint Illésen kívül még hétezer ember volt, aki „nem hajolt meg a Baálnak”, és ha nem is olyan látványosan, mint Illés, de Isten szolgája maradt és ugyanúgy, mint a hétezer embernek, Illésnek is tovább kell folytatnia az Isten szolgálatát. Ld :1Kir 19,18

ragadhatjuk meg, hogy bár Jahve-hit Izraelben emberi szemmel nézve végképp elbukott, valójában semmi sem bukott el és Jahvénak tervei vannak a népével!⁸¹ A jövő isteni ígéretei elevenek, s ha bízunk benne, akkor ez oldhatja a szorongásunkat. A végszó így mai szemmel is logikusnak tűnik, hiszen a prófétának a szorongására (netán depressziójára) egy félelmetes isteni képpel nem lehetett orvoslást nyújtani. Viszont a próféta problémáját egy közösségi vonatkozású és jövőt mutató ígérettel kezelni lehetséges.

Mikor Isten feltárulkozik előttünk – melynek a szükségességét és összes mértékét itt ezen keretek között nem tudjuk vizsgálni –, elengedhetetlenül megtapasztaljuk isteni gondoskodását. Paradox módon a félelmetes Isten megjelenéséhez konkrét vagy átvitt értelemben a „*ne félj*” gondolat felbukkanása köthető, és mind a jövőorientációban, mind a jelen a szorongásoldásában rendkívüli szerepet játszik.⁸² Ez a gondolat Gyökössy szerint észszerű vagy észszerűtlen félelmeink kapcsán is gyógyítóan hat ránk.⁸³

2.2.4 Istenfélelem az Ószövetségben

A három, e dolgozatban taglalt fogalom közül már tisztáztuk, hogy a szorongás és a félelem – bár vannak pozitív dimenziói is – alapvetően negatívan hatnak ránk. A harmadik, az istenfélelem viszont minden tekintetben kívánatos.

Isten dicsőséggel és egyben hatalmas erővel teli Úrként félelmet kelt az emberben. Ezzel párhuzamosan úgy jelenik meg, mint aki segítségére siet népének.⁸⁴

Az istenfélelemre, a *numinózusra* (R. Otto fogalomhasználatával)⁸⁵ jellemző a *kontrasztharmónia*, azaz egyszerre elrettenő és lenyűgöző is.⁸⁶ Emellett az istenfélelem a *szeretni, ragaszkodni, hűségesnek lenni* kifejezésekkel korrelál. Ezen kifejezések fogalomértelmezéseinél már elveszíti a félelem szó az eredeti emocionális karakterét.⁸⁷ A tiszteletadás, a másik személye előtti megalázkodás ezek szerint a nyelvben is tetten érhető módon a „szorongás és félelem” gondolatköréből gyökerezethető, de ebben az értelemben a fogalom át is alakul.

Az istenfélelem két, talán egymással egyébként nehezen összeilleszthető fogalom egyszerre vagy külön-külön való jelenléte. Egyrészt a Mindenható Isten (vagy valamely emblematis

⁸¹ von Rad: *Az Ószövetség Teológiája II*, 32.

⁸² Csoma: *Megszelídített*, 26.

⁸³ Gyökössy: *Magunkról*, 42.

⁸⁴ Gerhardt von Rad: *Az Ószövetség Teológiája I. – Izrael történeti hagyományainak teológiája*, Osiris, 2007, 290.

⁸⁵ Rudolf Otto: *A Szent*, Budapest, Osiris, 1997.

⁸⁶ Gerd Theissen: *Az öskereszténység élményvilága és magatartásformái*, Budapest, Osiris, 2008, 156.

⁸⁷ Csoma: *Megszelídített*, 22.

követének) emberi világba való belépésére adott emberi válaszreakció, másrészt a fogalom jelöli azt a jelenséget, élethez való viszonyulási állapotot, mely a hívő embert jellemzi. Így lehet az istenfélelem egyszerre hűség és hit is.⁸⁸

Az istenfélelem kiváltó okaként megnevezhetjük a tiszteletet, félelmet keltő tetteket, melyek rámutatnak Isten szentségére. A pompázatos és fennkölt Úr, ki emberekkel össze nem hasonlítható hatalommal bír, de csak jelleméből fakadó módon és céllal használja azt, ezzel további csodálatra hívja alattvalóit.

Amikor a szorongás tárgyiasul, melynek tárgya maga Isten lesz (ne félj mert én veled vagyok), már nem szorongás többé, hanem félelem a mai értelmezésünkben. De ez a félelem átalakul istenfélelemmé, azaz szeretetté.⁸⁹ Itt ér össze a három fogalom: szorongás, félelem és istenfélelem.

A pozitív értelmű istenfélelem, bár félelemmel párosul, de ekkor is csodálatot jelent, tiszteletet és mélységes hódolatot hordoz magában. Az Úrtól való félelem az Isten iránti megfelelő tisztelet magatartása, amely annak reális értékelésén alapul, hogy kicsoda Isten és kik vagyunk mi. Ez nem a passzivitás és a tétlenség receptje. Megtapasztalása nem eltávolít, hanem közelebb vonz. Ahogy Romaniuk mondja, „*Istennél keres védelmet az istenfélelem „rémületébe” került ember. Az istenfélelem megmentői, megváltói jellemzőt ölt. Az istenfélelem hitté alakulhat.*”⁹⁰

2.2.5 Isten neve, mint összetett üzenetű kép

Talán túlzásnak tűnhet az istennevekre szánni egy egész alfejezetet, de az istenkép vizsgálat tekintetében rendkívüli fontosságú, hogy az ember milyen névvel illeti Istent. Hiszen az egyén vagy éppen a közösség istenképét tükrözi maga az elnevezés. Mondhatni, hogy egy-egy istennév más-más megértést tükröz Istenről. A más-más istennevek használata nem a véletlen műve. Ezt a koncepciót remekül visszaadja a magyar nyelvi szerkezet: van-e megfelelő el-képzésünk Istenről? Tudjuk-e róla ezt, vagy azt az információt? Mintha erre lenne válasz egy-egy istennév.

De az Isten neve, amely, mint láttuk egyben jellemének hordozója, összetettsége miatt félreértések forrása lehet, mely szintén szorongást válthat ki. Mivel Isten neveinek megértésére nem áll módunkban kísérletet tenni ebben a dolgozatban, ezért összpontosítsunk a Jahve név megértésére. Isten ezen, egyik legjelentősebb nevén keresztül megfigyelhetünk egy általános

⁸⁸ Az ógörög nyelvi kultúra ezt az összefüggést felismerte. Ld: πίστις = hit, bizalom, hűség

⁸⁹ Csoma: *Megszelídített*, 26.

⁹⁰ Romaniuk: *Altes*, 757.

mintázatot az Isteni kinyilatkoztatás, az emberi torz megértés és az isteni gondoskodás háromszögének ciklikus körbejárásával. Bemutatjuk, hogy az Ószövetség Istent leíró neveiből és az azokhoz tartozó képekből képes az ember egy egyébként szorongásnövelő, torzított képet alkotni. Képesek vagyunk a legbátorítóbbnak szánt képben is rettenetet, szorongást találni. De ez nem a végállapot. Isten kezelni szándékozik ezt a félreértést.

Szemléltetésül hozzuk Jahve neveinek különböző megjelenéseit és képeit. Ezen keresztül is érzékelhető, milyen sokjelentésű, soküzenetű területet vizsgálunk. Isten megismerésének korlátaival szembesülünk. Jahve nevét szükségszerű megismerni, de ezzel együtt megmutatkozik a név félreérthetősége is. Josef Schreiner teológiai munkáját hívjuk segítségül,⁹¹ kinek gondolataiból merítünk.

A harmadik, az istenfélelem viszont minden tekintetben kíváncsian emberi hozzáállásként tűnik majd fel előttünk. Isten dicsósággal és egyben hatalmas erővel teli Úrként félelmet kelt az emberben. Ezzel párhuzamosan úgy jelenik meg, mint aki segítségére siet népének.⁹²

2.2.5.1 Jahve név és hozzá kapcsolódó képek

Isten kinyilatkoztatta, közölte, kihirdette nevét. A Biblia tudósít róla, hogy különböző neveken mutatkozott be és kihangsúlyozza: Jahve néven is ismeretes lesz, mely ismeret a nép új élményeihez is köthető. Átélésből ismerhető meg. Például a szabadulás élményének átéléséből. Erre példa, hogy 2Móz 6,2-3 elmondja: „*Azután beszélt Isten Mózesnek, és azt mondta neki: Én vagyok az ÚR! Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak úgy jelentem meg, mint „Mindenható Isten”,⁹³ de azt a nevemet, hogy „ÚR”,⁹⁴ nem nyilatkoztattam ki nekik*”. Ahogy egy kommentár rámutat, nem arról van szó, hogy Mózes ideje előtt ez a neve nem létezett. A héber gondolkodás szerint egy név vagy a megnevezett egyén személyes tulajdonságaira utal, vagy a névadó gondolataira és érzelmeire, vagy a névadás idejét kísérő körülményekre. Isten most még teljesebben nyilatkoztatja ki magát, mint a múltban. Az adott igeszakasz Egyiptomból való megszabadulás kapcsán a Jahve névnek arra a többletjelentésére mutat rá, amit maga a szabadulási élmény és az ahhoz tartozó tapasztalás ad.⁹⁵ Az új élmény megtapasztalását tudatosítja a név.

⁹¹ Josef Schreiner: *Az Ószövetség Teológiája*, Budapest, Szent István Társulat, 2004.

⁹² von Rad: *Az Ószövetség Teológiája I.*, 290

⁹³ שׁדַּי – Shaddai – Mindenható Isten

⁹⁴ יְהוָה – Jahve

⁹⁵ ed. Francis D Nichol: *The Seventh-day Adventist Bible Commentary* 1. köt., Hagerstown, Review and Herald, 1976, 523.

Jahve az egész világ és a világtörténelem Isteneként ábrázolt Isten, aki hatalmas tetteivel megmutatja, hogy uralkodói hatalma van. Kapcsolat épül ki az isten-fogalom és a „Mózes-csoport” által tapasztaltak között.⁹⁶ De ezzel együtt a hatalom és erő, világtörténelmet uraló impérium egyben meg is rémiszti az embert. Többek között felmerül, hogy mi lesz, ha Izrael (és benne az egyének) még a maguk módján sem tudják viszonzni Jahve tetteit. Ez a félelmi reakció korántsem egyedi. A Jahve névéhez társított képi kapcsolati viszonyokkal összefüggésben Schreiner kiemeli, hogy ezek a hasonlatok mennyire korlátozottan alkalmazhatók csak.⁹⁷ Minden példa és hasonlat magában hordozza a félreértés lehetőségét. Ennek ellenére a Biblia írói rendszeresen élnek a nevek és képek használatával. Ugyanis olyannyira sokat mondanak el a képek Istenről, hogy a Szentírás írói gyakorta használják ezeket a neveket az ambivalens üzenetükkel, félreérthetőségük lehetőségével együtt. Az alábbiakban állítunk néhány példát.

2.2.5.2 Jahve, mint Házastárs

A szeretetkapcsolat legerősebb földi párhuzama a házassági egység. Ennek pozitív üzenetét nem kell különösebben magyarázni. A házassággal kapcsolatban azonban jelentős kihívások is megtapaszthatók. Vajon mi vár Izraelre, ha ezen családi életből vett kép szerinti „házassági”⁹⁸ lojalitás sérül (természetesen nem Isten részéről sérülékeny). Nem titkolja el az írás, hogy mindez nem marad következmények nélkül. Akkor „büntetése” hasonló lesz, mint a hűtlen asszonyé Hóseásnál (Hós 2)⁹⁹. Feloldást jelenthet, hogy ennél a kimenetelnél sokkal többet jelenít meg magáról Jahve ebben a történetben is. Megmutatja, hogy még ennél a szélsőséges esetnél sem ér véget kapcsolata házastársával. Kivezeti társát a pusztába, hogy megújítsa kapcsolatukat, hiszen házastársáról sohasem mondott le (Hós 2,12-17).

2.2.5.3 Jahve, mint Atya

Ugyanígy családi képi ábrázolás, hogy Jahve a népének az Atyja.¹⁰⁰ Az Ószövetség ismeri és használja a fiúfogalmat (Jer 31,20), lányfogalmat (Jer 3,19), örökbe fogadott árva esetét (Zsolt

⁹⁶ Schreiner: *Az Ószövetség*, 14.

⁹⁷ Schreiner: Uo., 51.

⁹⁸ Schreiner: Uo., 47.

⁹⁹ Schreiner: Uo., 48.

¹⁰⁰ Schreiner: Uo., 48.

68,6), talált gyermek helyzetét (Ez 16)¹⁰¹ stb. Bármelyikre tekintünk, megmutatja, hogy Jahve szoros relációban, alapértelmezetten egyenesági rokonságban, mindamellett parancsoló és birtokviszonyban egyszerre van jelen ~~van~~ „gyermekeivel”. Bár ezek az utóbbi dominanciát sugalló képek szintén félreérthetők, a Biblia írója nem fél őket láttatni az olvasóval. Ez pedig nem az, hogy parancsosztogató vagy uralkodói státuszban mutassa be Istent, hanem azt üzenik ezek a képek, hogy Isten semmilyen körülmények között nem mond le gyermekéről (Ézs 49,15) és nem felejtkezik el róla.

2.2.5.4 Jahve, mint Szövetséges

Érdekességeket rejt az általánosan elterjedt szövetség kifejezés és annak fogalomköre is a szorongás viszonylatában. Maga a szövetség szó Schreiner szerint inkább bilincs, kötelék szóval fordítható.¹⁰² Egyébként is olyan „szövetségi” viszonyt kell elképzelnünk szerinte, melyben az egyik fél az abszolút uralkodó a másik alárendelt.¹⁰³ Szövetségi kapcsolat áthágása esetén felgerjed haragja (Bir 2,20). De nem kell leragadnunk ennél a feszültséget keltő összefüggésnél, hiszen megszólíthat az a biztos üzenet is, hogy az egyik fél, azaz Isten megtartja szavát minden körülmények között. Eközben demonstrálja erejét, hogy Izraelt képes bármilyen nép fölé emelni (2Móz 26,7-8).

Egy másik szövetséggel kapcsolatos igehely is különleges üzenettel bír. Isten szövetséget köt Ábrahámval, a „félbevágott állatok” történetében. Tanúi lehetünk annak a meglepő isteni tettnek, hogy gyakorlatilag Ábrahám „helyett” is megköti a szövetséget (1Móz 15,7-21).

Egybecseng ezzel, hogy a szövetséghez hivatalosan és ünnepélyesen tett ígérek tartoznak, mégpedig Jahve saját maga iránt is kötelezettséget vállalt. Jahve szavai adakozó és áldó szavak.¹⁰⁴ Bár bizonytalanságot is hordoznak a még be nem teljesedett ígérek, de megadják az esélyt a reménységben való várakozáshoz.

¹⁰¹ Schreiner: Uo., 49.

¹⁰² Schreiner: Uo., 54.

¹⁰³ Schreiner: Uo., 54.

¹⁰⁴ Brueggemann: *Az Ószövetség*, 221-222

2.2.5.5 Jahve, mint Szabadító, üdvöt adó Isten

A Szabadító minőségben megmutatkozik Isten szándéka, mely mindvégig szilárd: jövőt és reményt adni (Jer 29,11). Látszólag Őt szólítják meg (Hozzá kiáltanak), de valójában Ő a kezdeményező, Ő az, aki észrevette népe nyomorúságát Egyiptomban.

Brueggemann szerint ezzel azt hirdeti, hogy hatalma van döntő módon közbelépni az elnyomó, elidegenítést adó kondíciók és hatalmak ellen,¹⁰⁵ biztosítva ezzel Izrael jólétét. Ezt képes néha akár radikális eszközökkel is véghez vinni, gondoljunk csak a tűzből kiragadott üszökre (Ám 4,11). Melynek az az üzenete, hogy minden esetben Jahve a szabadító,¹⁰⁶ időben és térben is akár csak egy karnyújtásnyira található a szorult helyzetben lévő embertől.¹⁰⁷

Az Egyiptomból való megszabadítást Schreiner egyfajta vezérgondolatként írja le, mellyel Isten tervszerű cselekedetei bemutatathatók.¹⁰⁸ A fogságból, a rablétből szabadít meg (szolgaság házából). Mégpedig erős, hatalmas kézzel cselekszi ezt (5Móz 7,8). Azért viszi végbe tetteit, mert népe drága neki, kedves és becses (Ézs 43,4). Nincs hatalom, mely kiragadhatná kezéből megváltottait, nincs, aki megakadályozhatná, hogy megmentsse övéit(Ézs 43,13).

2.2.5.6 Jahve, mint Követelő Isten

Ugyanaz a Jahve, akinek előbb a megváltói szerepét említettük, hatalommal fogalmazza meg a parancsait és érzékelhetően azzal a kéréssel áll elő, hogy népe hallgasson rá, mely több, mint egyszerű hallgatás, magát a kapcsolatot jelenti, ami nem más, mint az üdvösség feltétele.¹⁰⁹

Persze mindezt nem kellene megtennie, ha a nép nem tőle függne és nem mentette volna meg őket egyoldalú döntésével. Árnyalja a képet, hogy Isten akarata valójában, hogy: „...szeretetet kívánok, és nem áldozatot, Isten ismeretét, és nem égőáldozatokat.” (Hós 6,6). Ez igazi kulcsmondat és egyben rávilágít Isten szándékára. Ez a gondolat leleplezi, hogy Izraelnek lehetősége, hogy ne szolgai, parancsot kapó lekötelezettként, félelemben és szorongva élje életét. Mondhatjuk, hogy *poszt-konvencionális*¹¹⁰ etikával is gondolkodik. Ahogy Schreiner fogalmaz, az erkölcsös cselekvésnek tág lehetőségei nyílnak, elmúlik a szoros megkötések tere

¹⁰⁵ Brueggemann: Uo., 227.

¹⁰⁶ Brueggemann: Uo., 231.

¹⁰⁷ Brueggemann: Uo., 228

¹⁰⁸ Schreiner: *Az Ószövetség*, 59.

¹⁰⁹ Schreiner: *Az Ószövetség*, 103

¹¹⁰ Lásd a Kohlberg-i etikai klasszifikáció fejlettebb szakaszát (későbbi fejezetben). Itt már nem a konvenció szerinti etika a meghatározó, hanem beépült az etika az egyén gondolkodásmódjába. Ha nem lenne közmegegyezés egy dolgot illetően, az egyén akkor is kiindulópontként tekintene erre a magasabb rendű etikai megközelítésre.

(lásd szorongás), Izrael, valamint az egyén felszólítást kap, hogy jót tegyen. Itt szükséges megjegyezni, hogy a „Követelő” név egészen erős szorongáshoz vezet, de e témáról az istenképek fejezetben fogunk szólni.

Brueggemann kifejti, hogy nyereség-hajszoló társadalmunk, mely válságba kerül a kapzsisága és brutalitása okán, pont azt az ószövetségi gondolatot felejtette el, hogy az engedetlen élet vezet a határok átlépéséhez és az élet kapcsolati dimenziójának elvesztéséhez. A parancs megértése, és az engedelmes élet távol tart a káosztól és az visszatérít Istenhez a teremtőhöz, aki jólétet tervezett e földre.¹¹¹

2.2.5.7 Jahve, mint Teremtő

Jahvének joga és hatalma van azt tenni, amit akar. Isten minden cselekedete (a mindenség megteremtése, üdvözítő munkája stb.), akarata is az ember javát szolgálja. Ebben az említett teremtoi munka központi szerepet játszik, mely megalapozza Izrael meggyőződését helyzetével, Istenhez tartozásával kapcsolatban. Ebben az emberi megélésben persze benne rejlik a félreértés esélye is. Megállapítható, hogy az ember elszakadt a nála sokkal nagyobb és hatalmasabb Teremtőtől. Mi lesz a Teremtő válasza? Elkezdődik az eltávolodás, a pusztulás, sőt, az ember – bűne következtében – a végső halál? Isten nem elpusztítani akarja az engedetlen embert, hanem kinyilvánítja szent akaratát és feláldozza magát az emberért. Az Isten képes folyamatosan és újból életet adni, megőrizni és megmenteni. A káoszon úrrá levő, evilághoz külső kényszerítő erővel nem tartozó, transzcendens Isten szemben áll a saját korlátain (szenvedésen, fáradságon, bűnterheltségen) megütköző emberrel. Az embernek megnyugvást adhat a gondolat, hogy Isten, aki megteremtette az embert, nem akarhatja, hogy elpusztuljon.¹¹² Sőt, ennél továbbmenve, kiderül az ember számára, hogy Isten a népével szeretne lakni, a népével szoros közösségben kíván lenni.¹¹³ Az Ószövetség gondolatai megnyitják a lehetőséget, hogy az ember szorongatott helyzetében Teremtőjéhez forduljon.¹¹⁴

Brueggemann szerint a teremtés tanúságtétele, hogy Jahve a teremtéssel belehelyezi Izraelt egy még nagyobb méretű szövetség-kontextusba. Ezzel folyamatos kapcsolódás indul el Isten és Izrael között.¹¹⁵ Ha Istennel kölcsönhatásban és szövetségben van Izrael, akkor a Teremtő folyamatos, megnyugtató jelenlétében élhet a Isten népe.

¹¹¹ Brueggemann: *Az Ószövetség*, 260

¹¹² Schreiner: *Az Ószövetség*, 136-151

¹¹³ Schreiner: Uo., 159.

¹¹⁴ Schreiner: Uo., 166.

¹¹⁵ Brueggemann: *Az Ószövetség*, 208

2.2.6 „Isten neve” és jelenléte közti kapcsolat és ennek hatása

2.2.6.1 Isten neve és a jelenlét

Látszólagos ellentmondást hordoz magában Isten (neve) jelenlétének az üzenete. Hiszen néhol félelmetes karakterével tűnik fel (5Móz 28:58b),¹¹⁶ (Zsolt 99:3),¹¹⁷ majd a szentíró egy látomással kapcsolatban konkrétan Isten nevét jelöli félelmetesnek és pusztítást hozónak (Ézs 30:27),¹¹⁸ ezzel ellentétben a közelség szimbólumaként is találkozunk vele.

Ez is jelzi, hogy az ember nem feltétlenül érti meg és értékeli az isteni jelenlétet. A helyzet félreérthetőséggel együtt érzékelhető, hogy Isten mennyire eltökélten szeretné megközelíthetővé tenni magát az ember számára. Lenyűgöző megfogalmazással jelzi a zsidó gondolkodás ezt az isteni szándékot, nevezetesen, hogy Isten *odahelyezi a nevét* az emberek közé. Ezzel önmagát, lényegét adja. Más kifejezéssel a nevében ábrázolódik ki a jelenléte.

Ha kialakulna egy pozitív válasz erre az isteni kezdeményezésre, és egyéni vagy még inkább intézményesült kerete lenne annak, hogy oda lehet menni Istenhez, az akár szorongásoldó rituáléként gyökerezhetne meg a vallásos gyakorlatban. Ezzel megmaradhatna Isten láthatatlan státusza, de mégis átélhető lenne a vele való közelség.

2.2.6.2 Házat építeni az én nevemnek

Isten nyomatékosítja azt a szándékát, hogy megragadható, ábrázolható, valóságban látható vagy megformálható alakban nem akar jelen lenni övéi között (2Móz 20,4).¹¹⁹ Ezzel ellentétben más formában igenis jelen szeretne lenni. Isten a népével táborozik, Tűzoszlop és Felhőoszlop formájában, majd állandósítja jelenlétét a szent sátorban és később az izraeli templomban, melyről mindenki tudja, hogy ott lakozik, közöttük van, de továbbra sem láthatja senki. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Isten a Sínai hegyről a nép közé helyezi jelenlétét.¹²⁰ Már a sátorépítés kapcsán is ez volt az isteni szándék, mely további teret nyert a templomépítésben.¹²¹ Ez a

¹¹⁶ „...*hogy féljed e dicsőséges és rettenetes nevet, az Úrét, a te Istenedét*”

¹¹⁷ „*Tiszteljék a te nagy és rettenetes nevedet, szent az!*”

¹¹⁸ „*Ímé, az Úr neve jó messziről, haragja ég és sötét gomolygó füstje; ajkai rakvák haraggal, és nyelve, mint emésztő tűz!*”

¹¹⁹ „*Ne csinálj magadnak semmiféle bálványszobrot azoknak a képmására, amik fenn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben vannak.*”

¹²⁰ Koowon Kim: Theophanic “Type-Scenes” in the Pentateuch: Visions of YHWH, in *Review of Biblical Literature*. XXI. évf., 2019/1, 96-99.

¹²¹ Schreiner ezt úgy mondja, hogy a hatalmas és kozmikus Urat az időjárás feletti Istent templomba költözteti a jeruzsálemi templomi teológia, úgy, hogy az Él-ben és Baál-ban megjelenő kánaáni istenelképzelést átviszi Izrael Istenére. Lásd: Schreiner: *Az Ószövetség*, 85-86.

gondolat korokat és vallási megközelítéseket átívelően részévé vált a zsidó hitrendszernek (4Móz 6,27; 2Sám 7,13; 1Kir 5,5; 8,19; 8,29; 9,3; 11,36; 2Kir 21,4; 23,27; 1Krón 22,8; 22,10; 28,3; 2Krón 6,5; 6,6; 6,9; 7,16; 33,7; Zsolt 91,14; Jer 7,14).

2.2.6.3 Az Isten neveivel kapcsolatos szorongás és annak feloldása

Isten megismerése azért lehetséges, mert kinyilatkoztatja magát az embernek. Legalábbis a keresztény hagyomány általánosan egyetért abban, hogy Isten határozott szándéka az önkinyilatkoztatás. Megértésünk mindig korlátozott marad, hiszen ahogy Németh fogalmaz Isten „...nem fogható be a teremtett világ kategóriáiba, mivel a véges nem képes magában foglalni a végtelent”. Megfoghatatlan, felfoghatatlan marad, megőrzi „egészen más” jellegét, összehasonlíthatatlanságát és azonosíthatatlanságát.¹²²

Az Ószövetség kijelenti, hogy Isten az embernek, különösen a választott népének, kinyilatkoztatja magát. Ez a kinyilatkoztatás sokféleképpen történhet, de mindig hasonló céllal történik. A cél a teljesebb és mélyebb istenismeret. Az Ószövetség leginkább a történelem alakulását és Isten saját szavát azonosítja a kinyilatkoztatás legfontosabb elemeként. Ez a két mód külön-külön és egymást erősítve is operál.¹²³ Az Ószövetség nem akar történelemkönyv lenni, nem a zsidó vallás kultúráját, vagy a fejlődését hivatott bemutatni, hanem Isten tetteinek úgynevezett tanúságtétele.¹²⁴ Kiindulópontja Isten bemutatása.

Ha a mai ember átlagos gondolkodásával közelítünk egy Bibliában használatos név jelentéséhez, mely jelentés ma inkább érdekességszámba megy, akkor elvész valami az értelmezésben. Az Ószövetségi nevek ilyen szempontból ugyanis többletjelentéssel bírtak. Von Rad felhívja a figyelmet (2Móz 3,14 kapcsán), hogy Jahve önkijelentését megelőzte Mózes részéről egy Isten nevére vonatkozó explicit kérdés. Mit mondjon Mózes, ha kérdezik, hogy mi a neve? Ezek szerint mind a jelenlévő Mózes, mind a nép, mind leszármazottai úgy tudják igazán megragadni a kijelentő személyének lényegét, ha ő megnevezi magát. A név rendkívüli jelentőséggel bír, a név és viselője között szoros kapcsolat van. A név a viselőjéről esszenciális ismeretet ad, érdemi lényegét fedi fel.¹²⁵

Istenről is a legalapvetőbb formában vagy a tevékenysége, vagy a neve alapján kapunk jelentést. Ezek egyben jellemvonását is feltárják. Ahogy a jelleme úgy megismertetése is fontos cél.¹²⁶

¹²² Németh Dávid: Istenképek és istenreprezentáció, in *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, LXI. évf., 2016/2, 145.

¹²³ Schreiner: *Az Ószövetség*, 14.

¹²⁴ Schreiner: *Az Ószövetség Teológiája*, 15.

¹²⁵ von Rad: *Az Ószövetség Teológiája I*, 149.

¹²⁶ Schreiner: *Az Ószövetség Teológiája*, 41.

2.2.7 A létezés szorongásai, félelmei

A Teremtő, a Létfenntartó Isten képéhez, az ehhez kapcsolt bizonytalansághoz tartozik a következő témánk: a lét-nemlét kérdésköre. A létezés, az egzisztencia elvesztése szorongást okoz. Biblia szerint az emberi lét nem végtelen (1Móz 2,17), a porból és Isten leheletéből álló ember e világon véges ideig tartózkodik. Ettől a végeességtől is van oka szorongani. Úgy is mondhatjuk, hogy szorong a nemléttől.¹²⁷ Ahogy Tillich mondja: *„Ha viszont szorongás, akkor tárgya a halál utáni abszolút ismeretlen, a nemlét, mely akkor is nemlét marad, ha jelen tapasztalataink képzeletével ruházzuk fel”*.¹²⁸ Tillich a haláltól való félelmet minden szorongási helyzetben (tehát a nem tárgyiasult formában) a végső nemléttől való *csupasz szorongásnak* nevezi.¹²⁹ A teremtetten ember átéli a tehetetlenségét abban, hogy nem képes a tulajdon életét megőrizni. Mintegy válaszul erre a félelemre az Isten bemutatja tervét. Például a „bűneset” megtörténtekor rögtön egy isteni ígéret hangzik el (1Móz 3,15), mely a keletkezett hatalmas probléma lényegére tapint. Az ember nem tudja megoldani a problémát, de Isten elküldi „Küldöttjét”, az „asszony magvát”, aki majd a kígyó fejére tapos. Isten tehát azon nyomban szeretné oldani a mindent átható mély fájdalmat: a remény felébresztésével elviselhetőbbé tenni az emberi létet.

2.2.7.1 Jób és a félelem

Jób esetével nemcsak azért foglalkozunk kiemelten, mert egy emblematis bibliai személyről szól, és mert a létezés félelmei törtek rá, hanem azért is, mert Dávid mellett a legtöbb személyes információt tőle nyerhetjük saját lelkiállapotát, megküzdését, istenkapcsolatát illetően. Az a reflexiós mód, ami feltárul előttünk, sokat megmutat a szorongás/félelem belső megélésének titkairól. A Biblia szereplői közül szinte egyikről sem tudjuk olyan mélységben, hogy mi játszódik le a lelkében, mint Jób (és Dávid) esetében. Nincs senki, aki a benne zajló érzésekről, folyamatokról annyit „tudósít”, mint ő(k). Jób szenvedése, gyötrelmei kapcsán önmagával is szembesülhet az olvasó, mert a könyv briliánsan bemutatja az egyént saját szenvedéseinek és Isten általi elhagyatottság érzésének lehetséges témáit.

¹²⁷ Gyökössy szerint az életünk első felében az életszorongás jellemző ránk, majd pedig a haláltól való szorongás. Az életben benne van a meghalás lehetősége az első pillanattól és feladatunknak látja, hogy észrevegyük: a halálban benne kell lennie az életnek. Ahogy ő fogalmaz ez a mindenség Rendjének logikája. Lásd: Gyökössy: *Magunkról*, 37

¹²⁸ Paul Tillich: *Létfátorság*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000, 50.

¹²⁹ Tillich: Uo., 47.

Jóbnál az az alaphelyzet, hogy szorong, mert nem érti a szenvedés kérdését.¹³⁰ Jób beszél a rettegetéséről, félelméről, melyek szinte a halál kívánalmát hozzák el számára, de nem a szenvedés mértéke miatt érez így. Inkább a miértetek megválaszolásának hiányában kíván „meghalni”. Úgy véli, enyhülne az érzés, ha legalább elmondaná Isten, hogy mi miért történt vele, miért bánt vele Isten igazságtalanul. De úgy tűnik, Isten nem akarja a homályt felfedni, Isten hallgat. Jób számára kíváncsi lenne meghallgatni Isten válaszát, de talán Isten egyáltalán nem is figyel rá (Jób 23). Muntag szerint legégetőbb kérdése, hogy hogyan viszonyul Isten a szenvedéséhez.¹³¹ Erre a tépelődésre csak későbbi fejezetekben válaszol Isten, rámutatva arra, hogy nem tartozik számadással Jób felé.

Nemcsak a kínzó nyomorúság hozza el Jób gyötrődését (Jób 3). Maga Isten az, aki ezt az állapotot megengedte és fenntartja, „bekerítette köröskörül” (23. vers). Jóbbal kapcsolatban Vriesen azt mondja, hogy számára nem fogadható el a nyomorúságos és korai halál,¹³² de mintha még csüggesztőbb lenne Jób részére az isteni cselekvés elmaradása. Mondhatni „Isten-ínségben” szenved.¹³³ Látszólagosan a halált kívánja, mert igaz, hogy olyan dolog esett rajta, melytől rettegetve retteget, de nem ezért akar szakítani az élettel. Nem leli a nyugalom, a pihenés, a békesség élményét. A válasznélküliség körül kell keresgelnünk nyugtalanságának okát, azt a tényezőt, ami sokáig bizonytalanságban tartja őt. Talán inkább azért akar meghalni, mert igazságtalanság történt vele és ha Isten mégis közbelép (akár azzal, hogy véget vet szenvedésének), legalább megérzi, hogy odafordult hozzá valaki, mert végre azt érezheti, hogy nincs egyedül, nincs kitaszítva, izolálva. Jób, vagy még inkább minden szenvedő ember számára Isten elrejtőzködése a legsúlyosabb félelem.¹³⁴ Nem tudja miként viszonyul hozzá Isten és a látott kép nem felel meg az ősi tanításnak, mely szerint Isten könyörülő és irgalmas, szerető és hűséges.¹³⁵

Jób eddigi tapasztalása az Istenről teljesen ellentétes volt azzal, ami most megesett vele. Saját és barátai büntető-jutalmazó istenképének uralma alatt elgondolkodik, hogy mi történik vele, miért igazságtalan vele az Isten. Jób ezen az istenképen igyekszik túllépni, és éppen ez az érzés emeli ki ebből a helyzetből, hogy a „büntetésből” nem arányos mértékben részesült. (Barátai rá akarják erőltetni, hogy vele van a gond, hogy rossz ember és vallja ezt be végre).

¹³⁰ Muntag Andor: *Jób könyve – Fordítás és magyarázat*, Budapest, Luther Kiadó, 2003.

¹³¹ Muntag: Uo., 351.

¹³² Vriesen: *An Outline*, 58.

¹³³ Muntag: *Jób könyve*, 351.

¹³⁴ Muntag: Uo. 355.

¹³⁵ Muntag: Uo. 356.

Jóbot végül az is megnyugtatja, hogy Valaki, aki nálánál nagyobb, a mély hallgatása után végre elkezd foglalkozni vele.

Jób rengeteg kérdést tesz fel, amire Isten egyáltalán nem válaszol - de vajon miért? Talán mert azon a hitszinten (később érintjük a fowleri hitszinteket a 7. fejezetben) nem tudja befogadni a válaszokat. Az újonnan épülő hitszintjének elérése előtt az egyénnek nem felelnének meg magasabb hitszintű válaszok. A gyógyulást tehát nem valamiféle kognitív megértés, hanem Jóbnak is *az Istenhez való kapcsolódás* hozza el. Végérvényesen *a szorongás és félelem elleni egyik leghatékonyabb fegyverként* mutatja meg az Ószövetség. Ha Jób gondolkodásának pontos alakulásáról nem is tudunk, de gyermekei születnek, mely talán azt mutatja, hogy valamiféle jövőképe lesz, jövőt épít, újra az élet mellé áll.

Ez a történet érthetően mutat rá, hogy az Isten megjelenése (mely szeretetet hordoz, nem büntetést) az embert egy új perspektívába helyezi. Egy nagyobb Úr, egy világot uraló erő, mutatja meg neki, hogy a világ több, mint a személye körül zajló élet koncepciója. Párbeszédük és Isten törődése végül megnyugtatóan hat Jóbra.

2.2.8 A bűnbánat félelmei – Dávid és a félelem

Jób esete mellett Dávid a másik olyan ószövetségi szereplő, akiről bőséggel van információnk, akinek érzései feltáruhnak előttünk. Nemcsak arról van szó, hogy élete eseményeit több könyv fejtegeti, hanem a Zsoltárok által a belső folyamataira is rátekinthetünk (gondolunk itt a neki tulajdonított zsoltárokra). A bűn (sorozata) utáni helyzet pedig olyan szintű rátekintés lehetőségét hordozza Dávid számára is, melyre talán még neki sem volt alkalma. Ekkor nézhet szembe rejtett dolgaival, valójában istenkapcsolata kerül nyomás alá, és ezzel összefüggésben a szív érzései (félelmek és szorongások) is megjelennek, eddigieknél sokkal érzékelhetőbb szinten. Góliáttal való küzdelme is ilyen, melynek során látszólag sehol sincs a félelem és rettegés. Amikor megindokolja, hogy miért áll ki a filiszteus óriással, azt mondja, hogy „...én a Seregek URának, Izráel csapatai Istenének a nevében megyek ellened, akit te kicsúfoltál...” (1 Sám 17,45), velem van az Isten, velem jön a csatába is. Érzem Isten jelenlétét, közelségét, annak ellenére, hogy szememmel nem látom.

Visszatérve „a dávidi bűnre”, amikor királyként uralkodása csúcspontján házasságtörést és gyilkosságot követ el és az 51. zsoltárban a bűnbánatán keresztül feltárja kapcsolatát Istennel,¹³⁶ Ily módon sok számos lehetőségünk van lelki folyamataira rátekinteni. Az Istenhez intézett

¹³⁶ Michael E. Lawrence (ed.): *The New Interpreter's Bible Volume IV*, Nashville, Abingdon Press, 1996, 884.

petíció a fő hangsúlya a zsoltárnak, melybe Dávid bevonja az olvasót is, hogy megvallja bűneit. Bűnről és megbocsátásról szól. De ennél mégis többről. Ugyanis Dávid gondolatvilága nem a bűn körül forog, hanem Isten és jelleme körül. Azért folyamodik Istenhez, mert ismeri önfeláldozó, nagylelkű természetét. Bármennyire is tűnik úgy, hogy figyelme az ember körül összpontosul, sokkal inkább Isten karakteréről tudhatunk meg többet.¹³⁷ Dávid tudja, hogy nem büntelenséget, hanem hűséget vár Isten.¹³⁸ Tudja, hogy megbocsátást nyer és nem a bűné vagy a bűnbánat a végső szó. Meghívja az olvasót, hogy béküljön meg Istennel.¹³⁹

2.2.9 Szorongásoldás a közösségben – utalás a Messiásra

A szorongásoldás közösségi vonatkozásnak az illusztrálásához az 55. Zsoltárt hívjuk segítségül. Ez a zsoltár egyedisége ellenére egy általános segélykiáltásként is felfogható. A tipikus egyéni lamentálás, panaszkodás minden elemét tartalmazza. Szokatlan szófordulatok, jelentést gazdagító jelzők mellett, a feszültséget tovább fokozza a zsoltárban a káosz és feszélyező helyzetet eredményező versszerkezet is. A hangulati, szerkezeti zavartsággal a szerző hűen tükrözi hullámzó lelkiállapotát.

Úgy hatnak a sorok, mintha a zsoltár írója a legkülönbözőbb és legpusztítóbb típusú szorongató helyzetekben lenne egymás után, sőt akár egymással átfedésben is. A halállal való szembenézés és egyéb feszültségek kapcsán megjelenő szorongásnak az archetipikus ábrázolása is lehet ez a kép, melyet különböző szélsőségesen veszélyes helyzetekben rendre átélhetünk (5. vers). Sőt, a halálfélelem, rettegés, ellenségeskedés és egyéb kritikus élethelyzetek még tetőződnek egy közeli barát áruló¹⁴⁰ magatartásával.

Miért maradtak fenn ezek az érzések, egy zsoltár formájában? Mert alkalmasak korokon átívelően artikulálni a kétségbeesés általános emberi megtapasztalását.

Persze hogy ebből a helyzetből meg akar menekülni az író (6-8v). Törekvéssel szemben megjelennek a destruktív erők, melyek hozzák a negatív kondíciókat. Ebben a helyzetben Istenhez köti a szabadítás, a megmenekülés lehetőségét. Egyébként a társadalom felelőssége lenne, hogy békés, Isten szuverenitását megerősítő körülményeket teremtsen. De nem ez történik, az író elképzeléseiben egyedül Isten marad, aki segíthet. Az író nem akar magyarázatot

¹³⁷ Lawrence: Uo., 885.

¹³⁸ Lawrence: Uo., 886.

¹³⁹ Lawrence: Uo., 888.

¹⁴⁰ Egyébként másik zsoltárokból is előjön az áruló barát témája (31, 35, 38, 41, 88) melyeknek szintén nem azonosítható a konkrét háttere.

adni a tragédiákra. Ahhoz, hogy mégis átéljünk valamiféle feloldást, ezt javaslatot teszi: „*Vesd az Úrra a te terhedet*” (23v).

Ennek háromféle értéke, célja jelenik meg a zsoltárban:

- A vegyes érzések, harag önti el az író, de közben bennünket arra ösztönöz, hogy Istenhez forduljunk. Teszi ezt talán azzal a céllal is, hogy belátja, ha ezt a haragot nem Istenre veti, hanem kontroll nélkül kiengedi, akkor az erőszaktevőt és/vagy az áldozatot pusztítja el a zsoltáros haragja, kétségbeesése.
- A zsoltár liturgiai használatában, azaz a közösségben felhangozva, a hallgatóval felismerteti, hogy nincs egyedül az érzéseivel, mások is átélik keserű tapasztalatát.
- Megérezhetjük, hogy Isten is átélheti az emberi fájdalmakat (amit később az Újszövetség részletesen ábrázol is Jézussal kapcsolatban): elárultatást, gúnyt, igazságtalanságot, az elválasztódás félelmét tapasztal. Az elviselhetetlennek tűnő fájdalmat a zsoltár olvasói, a zsoltáréneklés hallgatói egy nagyobb entitás fájdalmán keresztül képesek csak elhordozni.

Ez utóbbi gondolat jól érzékelteti a "messiási várakozást", ami majd Jézusban teljesedik be és ezzel a gondolattal meg is érkeztünk az Újszövetséghez.

2.2.10 Az ószövetségi ember és a mai ember szorongásának egyéni és közösségi vonatkozása

A bibliai leírásban azt látjuk, hogy ami az emberrel történik nem pusztán vele történik, sokkal inkább az Isten családja, népe, azaz Izrael részeként történik vele. Ez a történés, azaz az Isten-ember közötti általános tapasztalás¹⁴¹ vélhetően a szorongás és a szorongásoldás mai személyes és közösségi vonásaira, jellemzőire is kiterjeszthető.

Az Isten-megértés szempontjából a mai dilemma ugyanaz, mint az ókori. Meg tudja-e érteni és hitével képes-e megraggni-e az ember az Istent? Megérti-e, hogy Isten nagyobb, mint a természet erői? Megérti-e azt, hogy az Isten nagyságát – és ez a lényeg – nem hatalmával való visszaélésre használja, hanem javunkra akarja fordítani? Az ember Istennel való viszonyában, Istentről

¹⁴¹ von Rad: *Az Ószövetség Teológiája II*, 291.

alkotott képében rejlik a kulcs. Ezzel kapcsolatban nekünk is úgy kell élnünk, mint ahogy Izrael tette: Istenben bízva, melynek során világképünk is módosul, változik.¹⁴²

2.3 Szorongás, félelem és istenfélelem az Újszövetségben

A fejezet elején meghatározott vizsgálat nem szűkíthető le az Ószövetség vizsgálatára, hanem szükségszerű kiterjeszteni az Újszövetségre is. Ahogy az Ószövetségre úgy az Újszövetségre is igaz, hogy a szorongás, félelem, istenfélelem hármas fogalomkört mindkettő tárgyalja. Az ógörög nyelvre is igaz, hogy a félelem és szorongás mai nyelvekre való átfordítása nem egyszerű feladat. Továbbá a két szó határozott megkülönböztethetősége - amely például a magyar nyelvben lehetséges - nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben lehetséges a bibliai leírásokból. A Bibliai Fogalmi Szókönyv szerint például a görög φοβέομαι-ból képzett φοβος szó jelenthet félelmet, szorongást és istenfélelmet is egyszerre.¹⁴³

Azt az alapvetést is szükséges tisztázni, hogy az Újszövetség Istene személyében ugyanazzal az Istennel kerülünk kapcsolatba, mint az Ószövetségben.¹⁴⁴ Ez az irányelv az Újszövetség főszereplőjével Jézussal kapcsolatban azonban további explicit pontosítást kíván. Szögezzük le, hogy Jézus szorongáshoz való viszonya, szorongásoldási kísérleteiben a teljes Szentháromsághoz való viszonyulását is jelzi. Igaz ez még abban az esetben is, hogy Isten földrejöttében az isteni szándék számtalan aspektusából a szorongásoldási vetület csak egy a sok közül. Egy, de mégsem elhanyagolható szempont, hiszen Jézus földi életét leíró igehelyek vizsgálatával mind a szorongással, mind az istenképpel kapcsolatos kulcsfontosságú témákat érinthetjük.

A konkrét igehelyek kutatását illetően Csoma disszertációja újra számos információval szolgál, melyben – az ószövetségihez hasonlóan – jelentős terjedelmű elemzés található a szorongás-, és félelem-fogalmakkal kapcsolatban.¹⁴⁵

Ezeknek az előfordulásoknak a klasszifikációs szempontjai (pl. a szorongás csoportosítása előfordulási helyek alapján: a Szinoptikusokban, Pálnál, Jánosnál, eszkatológikus szorongás stb.) azonban jelen dolgozat célkitűzéseitől eltérőek. Ebben a dolgozatban ugyanis a szorongásnak az említett fowleri hitfejlődéssel kapcsolatban megfogalmazható

¹⁴² von Rad: Uo., 286.

¹⁴³ Kozma Zsolt (szerk): *Bibliai Fogalmi Szókönyv*, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1992, 106.

¹⁴⁴ Joseph Ratzinger: *Jesus of Nazareth – From the Baptism in the Jordan to the Transfiguration*, London, Bloomsbury, 2007, 345-354.

¹⁴⁵ Csoma: *Megszelídített*, 36-50.

megállapításaira és az Isten szorongáskezelési szándékának elemeire, jellemzőire koncentrálunk.

Fontos kiindulópont az isteni önkinyilatkoztatási szándékkal kapcsolatban, hogy az Újszövetség központi személye, Jézus más nézőpontot, úgy is mondhatjuk, hogy egy új értelmezési keretet, ad az addigi Istenről létrehozott képeknek. Mondhatjuk úgy is, hogy egy még teljesebb perspektívát nyújt az Istenről alkotott képek között. Az a valóság, ami Jézusban megjelenik az Istenről, az ószövetségi Messiásra mutató igehelyeket beleértve a legmerészebb reményeinken túlhaladó beteljesülés.¹⁴⁶ Az a gondolat tehát, hogy Jézus tetteiben vizsgálhatjuk az Isten eredeti és leghitelesebb szándékát az ember iránt, dolgozatunk szempontjából is rendkívüli távlatokat nyit. Hiszen a Jézus emberhez való viszonyulása által maga Isten mutatja meg magát kendőzetlenül.

Ahogy az Ószövetségben, úgy az Újszövetségben is feltárul Isten önkinyilatkoztatásának szándéka, mely az Újszövetségben magasabb szintre lép. A szóban és egyéb fenoménokban megmutatkozó isteni kinyilatkoztatás most Jézus földi életében mutatkozik meg. „*Aki engem látott, látta az Atyát*” (Ján 14,9). Ezt a kiteljesedő megnyilatkozási szándékot így írja le a Zsidókhoz írt levél (Zsid 1,1-2): „*Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiú által szólt hozzánk...*” Van tehát egyfajta folytonosság és kiteljesedés a korábbi kinyilatkoztatásokkal kapcsolatban és ezt az újszövetségi írók felismerik és verbalizálják.

Jézusnak az Atyával való azonosságával kapcsolatban szeretné, ha mi is elhinnénk: (Ján 5,46) „*Mert ha hinnétek Mózesnek, hinnétek nekem: mert ő énrolam írt.*” Kereszty úgy fogalmazza ezt meg, hogy Jézus Isten végső és teljes teofániája.¹⁴⁷ Szerinte az Isten minden érzékelhető megnyilvánulása egyben a Fiúnak a fokozatos megmutatkozása az emberiség történelmében.¹⁴⁸ Kijelenthető, hogy mind általános értelemben, mind vizsgálatunk szempontjából a testtételel szorongásoldásra gyakorolt hatása és Jézus életének szorongásoldó vonatkozásai kiemelt fontosságúnak mutatkoznak az Újszövetség tudósításaiban. Más szavakkal: Isten Jézusban elérhetővé tette magát és azt mondja azért jött, hogy „*a szabadulást hirdesse a foglyoknak*”¹⁴⁹ (Luk 4,18), jelentsen ez a fogság bármilyen jellegű rabságot, akár a szorongás és félelem szorító fogságát.

¹⁴⁶ Kereszty Rókus: *Jézus Krisztus – Krisztológiai alapvetés*, Budapest, Szent István Társulat, 2015, 126.

¹⁴⁷ Kereszty: Uo., 126.

¹⁴⁸ Ezt egyebek mellett azzal is szemlélteti Kereszty, hogy a Ján 6,20; 8,28; 8,58 Én vagyok gondolata párhuzamban áll a 2Móz 3,14 VAGYOK, AKI VAGYOK-jával.

¹⁴⁹ Természetesen nem szó szerinti foglyokról van szó, mint ahogy például a fogságban lévő Keresztelő Jánost sem indult el Jézus kiszabadítani. Sokkal inkább lelki természetű rabságról, fogságról van szó, mint amilyen pl. esetünkben a túlzott aggodalom.

Azonban mielőtt a konkrét példákra rátekintenénk, szükséges megnéznünk a szorongás és szinonimáinak görög kifejezéseit.

2.3.1 Példák a szorongás és szinonimáinak görög kifejezéseire

2.3.1.1 A görög φοβή szó

A φοβή alapszó és annak ragozásai szolgálnak a félelem kifejezésére az Újszövetségben. Ilyen ragozott alakok a φοβός, vagy annak igei alakjai, a φοβέομαι, φοβέω, φοβηθήσομαι, ἐφοβήθη, πεφοβήμαι. Ha ezen szavak fordítását mai értelmük szerint szeretnénk bemutatni, akkor a félelem, szorongás, megfutamodás, ijedtség, valamint az alázat, tisztelet, hódolat kifejezéseit használhat, akár igei akár főnévi alakjaikban.

2.3.1.2 A görög δειλοί szó

Nem annyira elterjedt, de szintén a félelem leírására használatos kifejezés a δειλοί (félénk) szó is, melyet a magyar fordítások is „fél”-nek adnak vissza, az angol afraid-nek, tehát szintél „fél”-nek fordít. (Mt 8,26; Mk 4,40). ~~A félelmük eredetileg az~~ A végső megsemmisüléstől való félelem volt a legerősebb aggodalmuk (4,38). Márknál a „félteni” a „hinni” ellentétéként jelenik meg: „*Akkor ezt mondta nekik: Miért féltek ennyire? Még mindig nincs hitetek?*” (Mk 4,41). A konkrét történet kapcsán Knight meg is nevezi azt a tényt, ami miatt a keresztényeknek hosszú távon nem kell félniük: olyan Urat szolgálnak, akinek hatalma van. Ő az, akinek a természet erői is engedelmeskednek.¹⁵⁰

2.3.1.3 A görög ἐκθαμβέω szó

Például a Gecsemáné kert jelenetében Jézussal kapcsolatban jelenik meg ez az ógörög szó (Mk 14,33). Károli itt „rettegni”-nek fordítja. De például ugyanezt a szót használva (Mk 9,15-ban) Jézus megjelenésének hatását a tömeg elálmélkodásának, felbolydulásának kifejezéseivel írja le. Ez annak a bizonytalansága, hogy Jézus vajon, hogy fog reagálni az írástudók és a tanítványok közti vitára. Ugyanez a kifejezés a feltámadás utáni üres sír jeleneténél félelem, rettegés érzésének jelentését hordozza (Mk 16,5).

¹⁵⁰ George R. Knight: *Exploring Mark – A Devotional Commentary*, Hagerstown MD, Review and Herald, 2004, 114.

Vajon mitől félt Jézus a Gecsemáné kertben (ἐκθαμβέω)? Witherington¹⁵¹ abban találja meg a választ – itt is és a kereszttel jelenténél is –, hogy a rettegés az Atyától való elhagyatottság érzéséből keletkezik. Más szavakkal: az Atyával való elszakítottságtól, az Atya elvesztésétől tart. Ennek a rettegésnek átélésével kapcsolatban nyer értelmet az is, hogy a tűzoszlopban, a sátorban, templomban való együttlakozásnak az előbbiekkal ellentétes üzenete az, hogy Isten gyermekei nincsenek elhagyva, nincsenek egyedül. Az elhagyottság jelensége az, melynek aktualitása a Gecsemánében (és a kereszten) kézzelfoghatóan manifesztálódik. A halál jelensége az, ami feltehetően véglegesen elválaszthat, ettől retteg Jézus is. Jó hír, hogy olyan pusztító félelemmel néz szembe, olyan szorongatást él át és hordoz el, amit már nekünk nem kell átélnünk. Értelmet nyer az is, hogy a tűzoszlopban, a szent sátorban, az izraeli templomban való együttlakozásnak eredményeképpen, az Isten gyermekei nincsenek egyedül. Jézus betölti az ember legfőbb vágyát, hogy Isten állandó támogató jelenléte és életadó vezetése legyen vele. A jövőre vonatkozó terveit ígéreteivel pecsételi meg (veletek vagytok a világ végéig Mt 28-20; a Lélek közöttetek lesz és bennetek marad Ján 14,6).

2.3.1.4 Ami közös és ami különbözik az Ó-, és Újszövetség félelemmel kapcsolatos helyzeteiben

A görög kifejezések ugyanúgy, mint az Ószövetség héber szavai, leírják az (1) Isten megjelenésével kapcsolatos félelmeket, (2) az egzisztenciális félelmeket és az (3) istenfélelem eseteit.

- (1) Az evangéliumokban Jézus jelenléte miatt, akár csodatételeit is megtapasztalva az emberek olykor megrettennek. Azonban ez legtöbb esetben az Ószövetséggel ellentétben nem a hang, fény, természeti erőben megjelenő külső hatások miatt ébred, hanem közvetve mégis az isteni hatalmasság idézi elő. Az Újszövetségben Isten ereje Jézusban mutatkozik meg (epifánia). Tehát konkrétan Jézus tettei, csodái nyomán keletkezett félelemről beszélünk. Ez a megrettenés azonban nem az oly sokszor említett *féljétek az Istent* kíváncsiságának megélése, sokkal inkább összehasonlításból eredő szembesülés. Az Isten jelenléte által biztosított tükörben ráeszmélhetünk emberi erőnk korlátozott voltára. (Márk 4,40; 4,4; Luk 1,65). Ne feledkezzünk meg róla, hogy ezen

¹⁵¹ Ben III Witherington: *The Gospel of Mark: A Socio-Rhetorical Commentary*, Grand Rapids, Erdmans, 2001, 379.

esetekben Istennek nem volt célja a fent leírt megrettentés. Éppen ezért, az Ószövetséghez hasonlóan, itt is gondja van Jézusnak a félreértések elosztatására. Amennyire félelmet keltő Jézus erejének megnyilvánulása, olyannyira félelmet és szomorúságot keltő a távollétének, vagy még inkább a tőle való elválasztódás-féleleme. Paradox módon újra megjelenése is félelmet vált ki egyesekből (Mt 28,1-10; Mk 16,8; Luk 24,1-12).

Jól szemlélteti ezeket a gondolatokat Jézus és a tanítványok Feltámadás utáni találkozásának esete a „felházban”: Érdekes módon, a felházban Jézus megjelenésétől a tanítványok nem félnek (Jn 20,19 arról tudósít, hogy inkább a zsidóktól, azaz a vallási vezetőktől félnek, hiszen elfogatásuk esetén vélhetőleg azt tennék velük, amit Jézussal tettek). Azzal, hogy János nem említi a félelmet, talán érzékeltetni akarja, hogy van egy érezhető változás Isten és a tanítványok közötti kapcsolatban. Ez a változás akár válaszként is érkezhet arra a kérésre, amit Jézus főpapi imájában említ (Jn 17,6-10). Jézus az Atya „nevét” megjelentette, a tanítványok befogadták és valószínűsíthetően a feltámadás után már nem félelmetes számukra sem a Fiú, sem az Atya, sem a Lélek. Így az Istenséghez való viszonyulásukban változás állt be.

- (2) Az Újszövetségben megjelenik az egzisztenciális félelem is. A múlandóság, a bűn általi elítéltség, az ítélet, a kárhozat, az elmúlás félelme (Márk 5,33; Mt 14,26; Jel 1,17). Meg kell említeni, hogy ezzel párhuzamosan, főként a jánosi gondolkodásban feltűnik az „ítélettől sem kell félni” gondolkör (Ján 5,24-26; 1Ján 4,17).
- (3) Ismeri az Újszövetség is a pozitív, Isten dicsőségét elismerő istenfélelmet (Jel 14,7; 15,4). Nem tagadja, hogy az isteni dicsőség félelmet is kelthet bennük (Mt 17,1-6).

2.3.2 Szorongásoldás a Szentlélekkel kapcsolatos ígéreteken

A jánosi teológiában megjelenő vigasztalást nyújtó gondolatokról, annak szorongásoldó összefüggéseiről is említést kell tenni. Nevezetesen a Szentlélekkel kapcsolatos elképzelésről, mint isteni személlyel kapcsolatos ígéretekről, melyek Jézus távozásával kapcsolatban jelennek meg bátorításunkra. Ott van ugyanis a szorongás, hogy mi lesz, ha Jézus testben, fizikailag már nem érhető el többé itt a földön? Ez a gondolat nyugtalanságot kelt, melyre Jézus így reagál: „*Ne nyugtalankodjék a ti szívetek: higgyetek Istenben, és higgyetek énbennem*” (Jn 14,1). Az ezt követő, úgynevezett búcsúbeszéd legfontosabb elgondolásainak egyike az Istenség másik személyének, azaz a „másik” *Vigasztaló Isten* jelenlétének a valóságáról szól. Aki a Szentlélek személyén keresztül válik az egyház és a hívő ember életében megtapasztalhatóvá.

2.3.3 Újszövetségi istennevek, mint a félreértett ószövetségi istennevek szorongásoldói

Ennek a pontnak a kifejtése kapcsán szeretnénk érzékeltetni, hogy nem az Újszövetség teljes áttekintésére vállalkozunk. Azt keressük, hogy ószövetségi istennevekkel kapcsolatos félreértéseket hogyan teszi helyre az Újszövetség, főként annak is közvetlenül Jézussal kapcsolatos evangéliumi szakaszai.¹⁵² Más szavakkal arra keressük a választ, hogy Jézus tesz-e kísérletet az akkor ismert és használt istennevekkel kapcsolatos félreértések tisztázására.

2.3.3.1 Abba/Atya Istennév, mint szorongásoldó kijelentés

Minden evangéliumi tudósítás egyezik abban, hogy Jézus Istenhez, mint Atyjához személyes megszólítással fordult imáiban, mely imádsági formula az Ószövetségben sehol nem jelenik meg.¹⁵³ Páratlan mélységű ismeret van e kapcsolatban, melyet ezennel számunkra is felkínál Jézus: „*Ti azért így imádkozzatok, Mi Atyánk...*” (Mt 6,9).

Habár első megközelítésben az apa képe a közelség, gondoskodás és biztonság érzését üzeni, mégis illetlennek tarthatták az Istenre használni, mert túlzott bizalmaskodás jelének tartották. Ez a rendkívül bensőséges, ugyanakkor tiszteletteljes megszólítás. Megmutatja az Istenhez való viszonyunkat, és ezzel indokolatlanná teszi félelmeinket és szorongásainkat. Hogy mennyire felszabadító ez a gondolat, azt Ratzinger szemlélteti, amikor úgy fogalmaz: „... *benne van az egész megváltás*”.¹⁵⁴ Bár ebben a 20. századi megélésben, a mai hiányzó apakép, hiányzó férfi szerepminták korában nem jelenti a vigasztalás és felszabadulás gondolatait, de a nehezített megértési körülmények között is megragadhatóvá válik e különleges mélységű kapcsolat természete. Ennek ellenére az ember is tarthat a saját apjától és félreértheti apjának „nagyobb” voltát, hatalmát. *Gonosz* apák ezzel vissza is élhetnek, de nem véletlenül figyelmeztet Jézus, hogy az általa bemutatott kapcsolati minta lényege a minőségi és közeli apa-gyermek viszony. Ha mi „*földi*” létünkkel, gondolkodásunkkal, azaz emberi hozzáállásunkkal is nagy általánosságban jót akarunk fiainknak, mennyivel inkább van így ezzel mennyei Atyánk (Mt 7,11; Luk 11,13).

¹⁵² A páli istennevekre nem terjed ki az elemzés, de megjegyzésként elmondható, hogy Pál az istennevek tekintetében körülbelül ugyanazokat a terminológiákat használja, mint az evangéliumok, vagyis amiket Jézus használt. De pl. a Jelenések könyvének istenneveket is érintő szimbólumrendszere elemzésének kihívása meghaladja ennek a dolgozatnak a lehetőségeit.

¹⁵³ Kereszty írja, hogy egy kivétel volt az imádságoknál, mégpedig amikor szenvedései közepette idézte a 22.zsoltárt: Istenem Istenem, miért hagytál el engem (Mk 15,34), lásd Kereszty: *Jézus Krisztus*, 169

¹⁵⁴ Ratzinger: *Jesus*, 136.

2.3.3.2 A Testvér kép szorongásoldó hatása

Más aspektusát is megmutatja Jézus a család-metaforáknak, hiszen a követőit *testvéreinek* nevezi. Ez a kép Jézus szájából nemcsak a 12 tanítványnak szól, hanem mindazoknak is, akik a mennyei Atya akaratát cselekszik. Nekik így a kötődés, a kapcsolat egy teljesen újfajta módját kínálja fel (Mt 12,46-50; Luk 8,19-21; és Mk 3,34-35). Ezzel a kijelentésével Jézus mennyei Atyján keresztül szorosabbra fűzi a keresztények közötti köteléket, és erősebbnek mutatja, mint a vér szerinti *testvérek* közötti kötődést.¹⁵⁵

Jézus önkinyilatkoztat, és ez hol kevésbé, hol erőteljesebben szembe helyezi a zsidósággal, a világgal, a hivatalos egyházzal. Ő azonban tanítványi körére, az övéire, a családjára koncentrál, azokra, akik befogadják Őt. Közösségi vonatkozása van az evangéliumnak Ígérete szerint mindazok, aki tagjai Jézus közösségének, családtagjai is lesznek.¹⁵⁶ Ezzel az elkötelezettséggel, Jézus felvállalásával az üdvösséget választja a hívő ember.

A jánosi gondolkodás hangsúlyozza a horizontális kapcsolatot a hívők között, mely a feltámadás után megkapja a „*testvéri*” jelzőt is (Jn 20,17).¹⁵⁷ Ez a jánosi levelekben nagyon fontos terminológiává válik, melyben ez a kép rendkívüli közelséget mutat. Az a közösségi élmény, amit az Ószövetségben a néphez való tartozás adott, most a gyülekezetben, Isten családjában élhető át. Ezek a képek felülírják a *Távoli Isten* esetlegesen szorongást hozó képét.

2.3.3.3 Ítéző-Bíró kép feloldása a Barát képpel

Az újszövetségi leírásban olvashatjuk, hogy Jézus több szempontból is meglepi az embert. Ezért talán nem is csodálkozunk, hogy bírói szerepében sem ~~azokat~~ az általános bírói-ítélet hirdetői cselekedeteket mutatja. Nem büntetést alkalmaz, nem az objektivitás, hűvösség vagy távolságtartás a célja. Nem a ténszerűség kíváncsi lebeg a szeme előtt. Jézus más okból vette fel a bírói szerepét: „*Az Atya nem is ítélt meg senkit, hanem az ítéletet egészen a Fiúnak adta át*” (Jn 5,22), melyet nem az általánosságban megszokott a földi bírói attitűddel végez.

János 15,14-15 „*Ti barátaim vagytok, ha azt teszitek, amit én parancsolok nektek. Többé nem mondalak titeket szolgálóknak, mert a szolga nem tudja, mit tesz az ura. Titeket azonban barátaimnak mondalak, mert mindazt, amit hallottam az én Atyámtól, tudtul adtam nektek*”. A

¹⁵⁵ Francis D Nichol: *The Seventh-day Adventist Bible Commentary Volume 5*, Hagerstown, Review and Herald 1980, 400.

¹⁵⁶ Rudolf Schnackenburg: *Jézus Krisztus személye a négy evangélium tükrében*, Budapest, L' Harmattan, 2010, 229.

¹⁵⁷ Joel Green – Scot McKnight (ed.): *Dictionary of Jesus and the Gospels*,, Leicester, InterVarsity Press, 1992.

baráti szeretet megnyilvánulása ez, mely példája az oda-vissza ható, kölcsönös szeretetnek. Látható, hogy Isten más jelenléttel közelít az ember felé, mint ahogy az az emberek feltételezéseiben szerepel, és nem is az emberek által ismert kiszámítható és megszokott magatartásminták szerint cselekszik.

Jézus jellemvonásai közül leginkább a végtelen és feltétel nélküli szeretete az, ami az általánosan megtapasztalt emberi viszonyok szintjén meglepő és szinte érthetetlen. Pedig az újszövetségi jelenetek sora mutatja, hogy Jézus gyakorlati szeretetével példát mutat és vonzó jellemét teszi transzparenssé és hitelessé.¹⁵⁸ A bírói képpel kapcsolatban is megállapíthatjuk, hogy Jézus vállalta helyettünk az ítéletet, magára véve bűneink terhét. Az Isteni jelenlétnak egy új minőségét ismerhetjük meg, mert ő egyszerre Bíró, Ügyvéd és Közbenjáró.

2.4 Átvezetés a bibliai és mai szorongásértelmezés között –Riemann és Drewermann

Azért került ez az alfejezet a bibliai elemzés végéhez közeledve, magyarán a szorongás bibliai értelmezése és a szorongás mai értelmezése közé, mert szándékai szerint egy napjainkban megalkotott szorongáselméletet hoz összefüggésbe közvetlenül a bibliai példákkal. Riemann neve az egyik legismertebb a modern szorongáselméletek megalkotói között. Ebben a szakaszban röviden ismertetjük a szerző elképzeléseit a szorongásról. Majd ehhez kapcsolódva Drewermann gondolatai is megjelennek, aki a Riemann szerinti szorongás-alaptípusokhoz (hisztérikus, szkizoid, depresszív és kényszeres szorongó)¹⁵⁹ több bibliai példát is rendel. A két elmélet ismertetésén túl bemutatjuk azt is, hogy milyen isteni beavatkozást érzékelünk a példák kapcsán.

Riemann is egyidősnek látja a szorongást és félelmet az ember megjelenésével. Ezen belül is kiemeli, hogy e jelenségek az egyén életében átfogó, mindenütt jelenlevő szereppel bírnak.

E két érzés elkísér bennünket születésünktől a halálunkig, csak a megjelenési formájuk változik.¹⁶⁰ Megemlíti, hogy a vallás a tudományhoz vagy éppen a mágiához hasonlóan törekedett a szorongás oldására, csökkentésére. Habár a szorongás kezelhető, oldható, összességében azonban Riemann is illúzióként tünteti fel a szorongás nélküli életet.¹⁶¹ Riemann minden emberre jellemző egyénileg eltérőképpen átélt szorongásról ír, mely az egyén

¹⁵⁸ Schnackenburg: *Jézus*, 130.

¹⁵⁹ Riemann: *A szorongás*, 14.

¹⁶⁰ A szorongásra képtelen ember esetét Buda kórosnak nevezi, személyiségi defektusosnak a szorongásképességet illetően. Egyes pszichoszomatikus betegségekkel az jár együtt, hogy a személy nem érzékeli a veszélyt, sőt inkább veszélykereső módon él. Ezt a karaktertorzulást régebben a megbélyegző „pszichopata” névvel illették. Ld: Buda Béla: *Mentálhigiéne – Tanulmánygyűjtemény*, Budapest, Animula, 1994, 521.

¹⁶¹ Riemann: *A szorongás*, 7.

életkörülményeinek függvénye és melynek saját fejlődéstörténete van. Hatása azonban kettős is lehet: béníthatja vagy mobilizálhatja a szorongó belső erőforrásait.

Riemann szerint meghatározott alapformákhoz köthető a szorongásunk. A kiváltó okai alapján az alábbiak szerint osztályozhatjuk a szorongást: (1) a szeretettől való félelem kiváltotta szorongást szkizoid szorongásnak, (2) a magányosságtól való szorongást depresszív szorongásnak, (3) a változástól való szorongást kényszeresnek, (4) az állandóságtól való félelem által generált szorongást hiszteroid szorongásnak nevezi.¹⁶²

Ugyanezt a négyest kozmikus analógiájában a Földre ható négy antinómiával szimbolizálja (centrifugális és centripetális, valamint önmaga körüli és a Nap körüli forgás verzióival számolva) írja le az emberre ható pszichológiai-lelki folyamatokat. Ezek az erők jelképezik a (1) közösségi nyitottság kontra (2) individuummá válás, valamint (3) változás kontra (4) állandóság egyszerre alkotta törékeny egyensúlyát. Más szavakkal kifejezve ugyanezt: nekifeszül az ember az (1) ön-megőrzés vagy ön-megvalósítás, kontra (2) önnön-odaadás és az ön-feledés egyszerre fennálló követelményeinek, ugyanakkor a (3) maradandóság és (4) változások igénye is jelentkezik életében. E négy állapot megélésétől való szorongás (1) én-elvesztésként és függőségként érkezik meg az emberhez, (2) védtelenséggel és elszigeteltséggel fenyeget, (3) az elmúlás érzését és bizonytalanságot okoz, (4) végletességgel és a szabadság hiányaként érkezik meg. Riemann szerint a lehetséges szorongásfajták e négy alapszorongásnak a variánsai. Ez a sokösszetevős mozgás mutatja, hogy harmónia megléte ebben a komplex egységben csak bizonyos, igen érzékeny körülmények között feltételezhető és akkor is lehet, hogy csak rövid ideig áll fenn.

Ahogy említettük, Drewermann párhuzamot talált a szorongás riemann-i elmélete és bibliai példák között, ezeket a párhuzamokat a következőkkel szemléltette:

- (1) A szkizoid személy bemutatásához¹⁶³ többek között Mózes első könyve 3. fejezete hozható példaként, mely bemutatja, hogy az ember bűneset utáni reakciója az Isten előli elbújás volt (szorongásának alapja az lehetett, hogy Teremtőjével kapcsolatos hiányos ismerete bizonytalanságba vezette). Isten hiányában átjárja életét egy komoly megpróbáltatás, az elidegenedés. Mi Isten reakciója erre a szorongó és egyben félreértett helyzetre? Isten szeretné, ha gyógyítani tudná ebben az állapotában az egyént,

¹⁶² Eugen Drewermann: *Wege und Umwege der Liebe, Christliche Moral und Psychotherapie*, Düsseldorf, Patmos, 2005, 51.

¹⁶³ Drewermann: *Wege*, 63.

méghez a olyan módon, amit csak a végtelen jóság tud megtenni. Ez egyedül az, ami a szkizoid szorongásában kitartásra tudja ösztönözni az érintettet.

- (2) A depresszív szorongást Drewermann a korlátozott képességével és lehetőségével megbirkózni nem tudó személy kétségbeesett kihívásaként mutatja be.¹⁶⁴ Önmagával való elégedetlensége miatt keresi mások elismerését, mely bármilyen mértékben érkezve sem elégíti meg, csak ha elfogadja az Isten hozzáállását, aki őt végességében, korlátozott képességeivel együtt is szereti. Drewermann szerint a bűneset bemutatja ezt a megélést (1 Móz 3). Ettől az esettől fogva bűnösség társítható az ember Földön való jelenlétéhez is, magyarán hasonló megélése lehet a ma emberének mind az önmagával kapcsolatos elégedetlenség, mind az isteni szeretet utáni vágyat illetően.¹⁶⁵
- (3) Drewermann Káin példáját hozza a kényszeres személyiség ábrázolására.¹⁶⁶ Az önelfogadás, az esetleges nemléttel való megbékülés, az Isten szerinti értékesség érzése, Istennel való közösség és összhang érzése segíthet kigyógyulni ebből a szorongásból. Újszövetségi gondolkodásban a jézusi mondás a magától termő földről (Mk 4,28) az isteni gondoskodás és törődés, a létezés értékének bemutatásával mutat rá az isteni gyógyító erőre.
- (4) Ugyancsak a német szerző jelöli meg a Bibliából a samáriai asszonyt (Jn 4), mint a hiszteroid szorongó tipikus példáját. Ez a nő mindig a férfi partnerekben látta a kapaszkodót és jövőt. Van-e ebből a mintázatból kilépés? A szükséges többtelező magában kereshető, illetve abban a kapcsolatban, amit a hetedik partner, azaz a „tökéletes partner” (a nőnek öt férje volt és most egy hatodikkal él együtt, aki nem a férje) adhat meg neki, de immár más értelemben. Egyedül Istenben lesz kapaszkodója, és ez az, amit Jézus szimbolikusan feltár számára.

2.5 A nem félni és félni paradoxonja Jánosnál

Az újszövetségi igeszakaszok tanulmányozása során egyre erősebben jelentkezhet az olvasóban a szorongás/félelem és az istenfélelem kapcsolatának tisztább megértése utáni igény. A jelenségek kapcsolatának vizsgálatát több tényező mellett az az extra körülmény is lehetővé teszi, hogy ugyanaz a teológiai látás, nevezetesen a jánosi teológia foglalkozik mindkét

¹⁶⁴ Drewermann: Uo., 54.

¹⁶⁵ Drewermann: Uo., 59.

¹⁶⁶ Drewermann: Uo., 44.

jelenséggel.¹⁶⁷ János írásai kapcsán alkalom adódik megvizsgálni mindkét (mindhárom) fogalmat. Látszólagos ellentmondása miatt paradoxnak érezhetjük a jánosi gondolatokat. A félelem, valamint az istenfélelem témaköre egyugyanazon szerző tollából fakad, mégpedig olyan módon, mintha az olvasónak mindkettőt meg kellene élni, de ezáltal ellentétes kívánalmaknak kellene megfelelnie. Az alábbi jánosi kijelentések dilemmát ébreszthetnek:

A szeretet a félelmet kiszorítja

E két igeversben megnyilatkozik az *Isten a szeretet* kinyilatkoztatás és *szeretet kiűzi a félelmet* gondolat.:

- 1 Jn 4,7-8 *Szeretteim, szeressük egymást, mert a szeretet Istentől van, és aki szeret, az Istentől született, és ismeri Istent; aki pedig nem szeret, az nem ismerte meg Istent, mert Isten szeretet.*
- 1 Jn 4,18 *A szeretetben nincs félelem, sőt a teljes szeretet kiűzi a félelmet; mert a félelem gyötrelemmel jár, aki pedig fél, nem lett tökéletessé a szeretetben.*

Istennel kapcsolatban „féljete”

Az előbbi igeversekkel látszólag ellent mondanak az *örökkévaló evangéliumban* olvasottak:

- Jel 14,7 és hatalmas hangon így szólt: *Féljétek*¹⁶⁸ az Istent, és adjatok neki dicsőséget, mert eljött ítéletének órája; imádjátok azt, aki teremtette a mennyet és a földet, a tengert és a vizek forrásait!

Az teszi még izgalmasabbá a kérdést, hogy ugyanaz a φοβέω¹⁶⁹ szó szerepel itt a *Féljétek az Istent* felszólításban, mint a *szeretetben nincs félelem* kifejezésben. Fel lehet-e, fel kell-e oldani ezt az ellentétet, ha egyáltalán ellentétről van szó? Mondhatjuk, hogy ennek a zseniális paradoxonnak a teljes feloldása nem szükséges. János ugyanis ugyanazt a görög szót használva leleplezi a félelem transzformálhatóságát. Felhívja a figyelmünket, hogy az Isten nélküli, testetleket pusztító félelem helyett az örökkévaló evangélium ereje a félelemnek egy másik formájába, azaz az istenfélelem áldott megtapasztalásába hív meg mindannyiunkat.

¹⁶⁷ Természetesen azzal a feltétellel, hogy elfogadjuk János apostol szerzőségét mind a jánosi levelek mind a Jelenések könyve esetében is

¹⁶⁸ φοβήθητε – féljétek verb. DP. imprt. aor. pl. 2. az itt szereplő görög kifejezés

¹⁶⁹ φοβέω - 1. (A) megfutamít, megfélemlít; 2. (M.) fél; 3. (P.) megijed 4. tisztel vkit, hódol vkinek (Istennek) – forrás: <https://ujszov.hu/text?corpus=2&book=227&chapter=14&verse=7#!227014007000050> (Letöltés: 2024. szeptember 11)

2.6 Összegzés

Mind az Ószövetség, mind az Újszövetség az emberi élet teljes spektrumába enged betekintést, mely szemlélés közben rávilágít többek között az emberi félelemérzés és szorongás jelenlétére. Teszi ezt annak őszinte beismerésével, hogy a hívő személy is megtapasztalja ezeket az érzéseket. Így természetesen alkalom adódik nemcsak az emberi szorongások és félelmek, hanem azok kontextusainak bemutatására is. A Biblia íróinak nem célja a valós érzések eltakarása, vagy azok figyelmen kívül hagyása, éppen ellenkezőleg: azok bemutatására megfelelő hangsúly kerül.

Az isteni önkinyilatkoztatásnak is fontos szerepe van a fent leírt jelenségek kapcsán. Isten többet akar megmutatni magából. Nem akarja, hogy róla alkotott képünk megrekedjen egy szegényesebb szinten. Szeretné, ha nem rekednénk benne a kilátástalanságba, és az ehhez társuló szorongásba. Megmutatja magát, hogy bízhatunk benne és hatalmas erejében.

Azonban az Isten-ember kapcsolatot is jellemzi egy kognitív, affektív, bölcsesség béli, rálátás béli, potencia és hatalom béli különbség. Ugyanúgy, mint ahogy ez a különbség a földi szülők és gyermekük között is természetesen fennáll. Létezik tehát egy kommunikációs szakadék a két fél között és ebből adódik egy feszültség. Ezt a szakadékot áthidalandó, Isten kínál az egy olyan közelséget, melyből senkit ki nem zár és senkit sem távolít el. E közben a róla alkotott képekből származó feszültséget (ami a félreértéseink része) oldani szeretné.

A Biblia olyan képeket használ Istennel kapcsolatban, melyekből - jellemét, lényegét, működését illetően - következtetéseket lehet és kell levonnunk. Természetesen fennáll a lehetősége az Isten személyének és tetteinek félreértésére annak ellenére, hogy a Biblia istenképei önmagukban helyesen is értelmezhetők.¹⁷⁰ Hogyan gyógyíthatja Isten az emberben ezt a téves megértést – és esetünkben fontos kérdésként – annak negatív, sokszor szorongást okozó hatását? Ha közelebb lép és új módokon is megjeleníti magát, az gyógyítóként hat. Isten meg kell mutassa igazi valóját, melynek legtökéletesebb kiteljesedését az Újszövetségben Jézus földi szolgálatában láthatjuk.

Az Ó-, és Újszövetségben példákat láthattunk a szorongó ember Istenbe való kapaszkodásra. Arra is, hogy szorongás közepette maga Isten is megkereshető, és példát találunk arra is, hogy szabad kimondani, kimutatni érzéseinket, nem jelent problémát, ha panaszunkat elsírjuk neki. Ez nem távolít el tőle, sőt, az őszinteség helyünkre tesz bennünket. Így az ember elfoglalja

¹⁷⁰ Ez a félreértés két csoportba sorolható, egyik a teológiai látásmódból, felfogásból akadó probléma, másik a személyes hitfejlődési szintekről való szemlélés kérdése – ez utóbbival a következő fejezetekben fogunk bővebben foglalkozni.

méltó helyét és Isten is az Őt megillető pulpitusra kerül. Itt Isten egy változtatni képes személy képében jelenik meg, sok esetben a változást egyedül mozgatni képes Élő Isten képében.

A bibliai példák áttekintésével nyilvánvalóan, őszinte nyíltsággal tárul fel egyetemes emberi létünk tapasztalata a szorongás és félelem komplex fenoménja. Ez a komplex jelenség, melynek sokösszetevős képletében a támogató szándékú, de félreérthető isteni jelenlét újra és újra elérhető. Ennek a támogató szándékú jelenlétnek rengeteg példájával¹⁷¹ találkozunk a bibliai leírásoknál.

A fejezet bevezetőjében feltett kérdésekre igyekszünk megtalálni a válaszokat:

(A) A bibliai leírások alapján mik a szorongásnövelő tényezők?

Szorongásnövelő tényezők a következők:

- A személy közösségről való leválása, a magány.
- Mind az Ó-, és Újszövetségi szakaszok vizsgálata arra mutat, hogy növeli az egyén szorongását az Istentől való elidegenedés, valamint az egyén környezetétől való izolációja is.
- Szintén szorongásnövelő tényezők az ismeretlen, a nálunk hatalmasabb, a létünkben korlátozó erővel bíró lénnel (így magával Istennel) kapcsolatos félelmeink. Ezeknek részei az egzisztenciális félelmeink is.
- Az egyén önmagával szembeni túlzott elvárása, negatív minősítései szorongáshoz, sőt az irreális megfelelési kényszere lelki megbetegedésekhez vezethetnek.¹⁷² Mivel a szorongás, mint már említettük a vallásos embert is jellemzi, inkább az a kérdés, hogy tud-e a vallás valamiféle egészséges énképet hozni az ember számára? Erre a kérdésre részben a további fejezetekben is választ keressük.

(B) Milyen tényezők játszanak szerepet a szorongásoldásban és ezzel összefüggésben megtudhatunk-e valamit a bibliai ember lehetséges megküzdési módjáról és a számára elérhető segítség forrásáról?

¹⁷¹ Pék szerint ezek a következők: a koherenciaérzés, élet értelmébe vetett hit, erős társas kapcsolatok, bizalom, együttműködési készség, tolerancia, hatékony megküzdési készségek. lásd: Pék Győző: *A közép-kelet európai egészség paradoxon* – Bevezetés a klinikai- és egészségpszichológiába 5. előadás, Debrecen, Debreceni Egyetem 2008.03.19

¹⁷² Back: *A szorongásos*, 10.

Először is a szorongásoldás csökkentésének kérdésére az a válasz születhet, hogy természetesen csökkenthető a szorongás, de egyetlen bibliai példa sem tárja elénk a szorongás teljes megszűnésének illúzióját. Vajon törekedjünk-e a szorongás teljes kiiktatására? Ahogy az istenfélelem elvesztése is komoly hiátust jelent az ember életében, ugyanúgy a szorongás megszűnése inkább mentális problémát jelez.

A szorongás oldására különböző megküzdési módok állnak a bibliai ember rendelkezésére:
Szorongásoldó tényezők a fenti vizsgálat alapján:

- Isten közelsége átélésének tapasztalata (ebben külön kategóriát jelentenek a teofániák és epifániák) Isten biztosítja a közösség valamilyen aspektusától megfosztott embert, hogy nincs egyedül. Gyógyító jelenléttel veszi körül.
- Isten különböző nevei által – az ószövetségi ember számára az istennevek aktív jelenlétmódok Isten részéről, Isten időben-térben való megtapasztalásának ábrázolása által. Ez a tapasztalás azt a szükségét tölti be az egyénnek, hogy a bajban is érezze Isten jelenlétét. Hiszen Isten adekvát módon van jelen az egyén és a közösség életében.
- Isten empatisz odafordulása az ember felé szorongásoldó.
- Község élményének megtapasztalása, a nem vagyok egyedül érzés megélése is szorongáscsökkentő tényező.
- Jövőorientáció, vagyis amennyiben Isten célt ad az emberi létnek, szintén szorongásoldó.

Az Isten önkinyilatkoztatásának sokszor összezavaró megnyilvánulását vélhetjük felfedezni a fenti vizsgálódás alapján:

- kezdetként erős félelem és egzisztenciális szorongás, kisebbségi érzés
- elmozdulás az egyén bizalmának épülése irányába
- az egyén személyiségében való megerősítés
- elfogadottságélmény
- szeretettség-élmény
- (előbbiekből fakadóan:) ontológiai megerősítés
- hit-megerősítés

- megérkezés a szövetségi viszonyba
- Istenfélelem a félelem helyett
- odatartozás élményének mélyülése (gyönyörűséget leli benne)
- Istennel való megbékülés
- védettség érzete
- önfogadás megtapasztalása

(C) A szorongásoldás folyamatában van-e annak szerepe, hogy a Biblia emberének milyen elképzelése van az Istenről, vagyis, hogy milyen az istenképe?

A fenti vizsgálat alapján Isten által kínált félelem és szorongásoldó lehetőségeket azonosítottunk, melyek:

- kegyelmes találkozás (mely akkor is igaz, ha ezek az istenélmények rapszodikus érzelmi megnyilvánulással kísérték)¹⁷³
- nehézségek esetén elérhető a dolgok pozitív kimenetele
- Isten a utolsó szó jogával élve is gondoskodást mutat
- az Isten ismeretlenségének félelme nem destruktív félelem
- félreértések eloszlatására válaszul: az együtt-lakozik övével (tűzoszlop, sátor, templom) kihangsúlyozza közelsége jelenvalóságát
- zseniális paradoxon: a szeretet kiűzi a félelmet, de féljétek az Istent, azaz a pusztító félelem (φοβέω) helyett istenfélelem átélésére buzdít (szintén φοβέω).
- Isten azt üzeni: ne félj mert én veled vagyok, félelmed változzon Istenfélelemmé

Fentieket összegezve sejtésünk lehet, hogy a *kegyelmes, gondoskodó, közeli, személyes, családi kapcsolatokkal is leírható isteni „minőségeknek” pozitív szerepe lehet a szorongásoldásban, azonban bizonyítékot erre nem találtunk.*

¹⁷³ Ezen gondolatokkal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy az emberben történő Isten iránti félelem és szorongás csökkentésének létezik egy Ó-, és Újszövetségben is megjelenő intézményesített módszere, nevezetesen az istentisztelet (általános értelemben véve), a maga ünnepélyes, periodikusan ismétlődő, a hétköznapi embert a napi problémákból kiragadó tapasztalása, mely az Istennel való találkozásnak szervezett módja. Ráadásul az Újszövetségben bejön ehhez az Eukarisztia/Úrvacsora ünnepe, mely lehetővé teszi az Istennel való szeretetben történő egyesülésnek élményét. Bár kutatási témánk iránya nem ez (hiszen nem tudom vizsgálni sem az istenkép, sem a szorongás gondolkörének változásait az istentisztelet gyakorlásának összefüggésében), és kiterjedtsége és mélysége miatt ezzel dolgozatunkban nem tudunk mélyebben foglalkozni, de fontos további kutatási témaként nevezhető meg ezeknek a liturgikus témáknak a kapcsolata.

(D) Látunk-e elemzésünk kapcsán összefüggést az istenkép és a szorongási szint között?

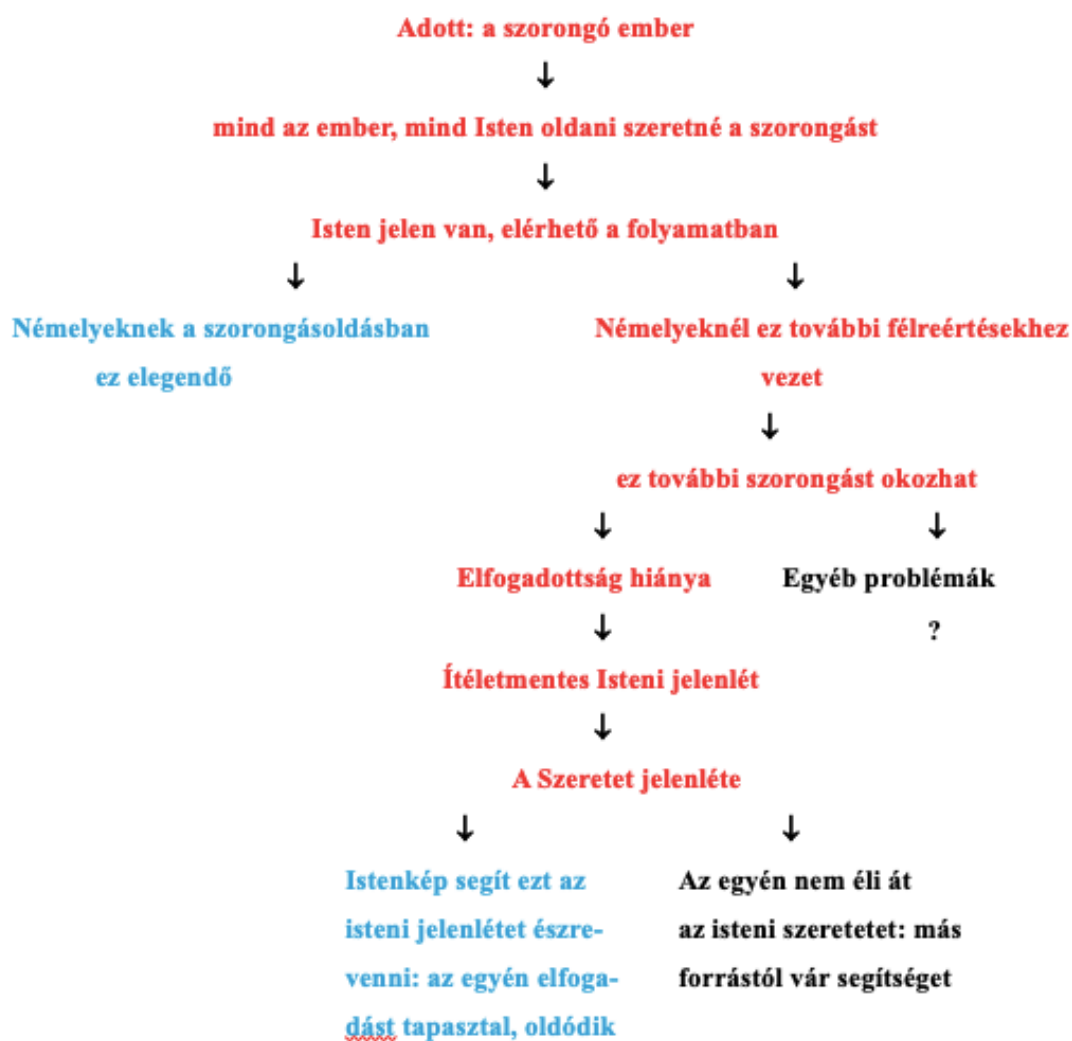
A kutatási kérdéseinkre közvetlen választ nem találtunk a bibliai vizsgálódásunk alatt, de azt végig kísérhettük, hogy Isten számtalan lépést tesz a saját maga bemutatására, megismertetésére, az emberben élő helyes istenkép kialakítására. Ennek egyik legmarkánsabb és leghitelesebb példája Jézus földre jötte.

Isten e tettének tanulsága, hogy Jézus földre jöttével kapcsolatos újszövetségi tanítás világossá tesz alapvető felvetéseket az Istenségről:

- Jézus személyében az Isten jelent meg
- az istengyermekség elérhető
- mind az Atya, mind a Fiú, mind a Szentlélek az ember pártján áll
- modellértékű az Atya Isten Jézus általi megszólítása: Abba-Atya
- Jézus személye félreérthetetlenül kiemeli, és új tartalommal látja el az Ószövetségi istenélményeket
- a jézusi jelenlétből félelemre okot adó dolgok lényegében hiányoznak
- Jézus személyén keresztül az Istenség félreérthetetlenül az ember tudtára adja, hogy Ő a félelmeink és szorongásaink oldásában szeretne támogató jelenlétéről biztosítani

A Biblia szakaszainak vizsgálatával a szorongás (és társérzései) fogalmának bizonyos tulajdonságai, hatásai, eredete, valamint a vele való megküzdés módja és a várható segítség forrása elérhetőbbé, megragadhatóbbá vált. Viszont a kutatási kérdésekre konkrét választ nem találtunk, tehát további kutatásra van szükségünk.

Mielőtt azonban rátérnénk következő témánkra, a szorongás pszichológiai elemzésére, a bibliai kutatásunk témakörének az egyik legfontosabb gondolatmenetét az alábbi folyamatábrában szeretnénk szemléltetni:

I. ábra a szorongás és Isteni jelenlét kapcsolatáról

(Késsel jelölve a kívánt kimenetel, pirossal az oda vezető út, feketével az egyéb kimenetek)

(saját ábra)

3 A szorongás pszichológiai elemzése

Ebben a dolgozatban bármennyire is a bibliai idők viszonylatában értelmezett fogalomkeret képezi az egyik legfontosabb alapot, a kutatási célokat szem előtt tartva szükséges megválaszolnunk a kérdést, hogy mit jelent a szorongás pszichológiai szempontból a 21. században?

E fejezetben kísérletet teszünk az előző pont, a „*Szorongás jelensége és a szorongás megjelenése a Bibliában*” c. fejezet eredményeinek jelenbe ültetésére (hermeneutika), ezzel párhuzamosan a fókusz - a dolgozat empirikus kutatási célját figyelembe véve - fokozatosan áthelyezzük a mai definíciókra, a mai szorongás-megközelítésekre.

Megítélésünk szerint, a bibliai időkből a jelenkorba érkezéskor nincs szükség részletes elemzést készíteni minden közbenső időszak szorongásfogalmáról, valójában csak a 19. századtól vált a vizsgálatok tárgyává a szorongás. Éppen ezért a közbenső időszakok szorongás értelmezéseit nem, vagy csak részben érintjük.

Mára a kulturális, társadalmi és környezeti tényezők a bibliai időkhöz képest annyira megváltoztak, hogy egész sor újszerű tudományos teória jött létre a napjainkra jellemző szorongás-típusokkal kapcsolatban. A mai kor kihívásaira reflektáló teóriák mellett, az ember alapvető megtapasztalásait tekintve, hasonlóság fedezhető fel a bibliai idők és a mai kor szorongás-jelenségei között. Ha nem is azonos a mai és a biblia-kori ember felfogás, annak alapvető percepciói (érzelmi elemek, a fizikai tünetek stb.) megegyezhetnek. Így a szorongás, mint tapasztalat, korokon átívelően hasonló elemeket tartalmazó tapasztalás.

A szorongás igen széles perspektívából megközelíthető.¹⁷⁴ Vizsgálatának törekvésével együtt járt az, hogy a rendkívül összetett fenomén megértése érdekében a kutatók csoportosítással is igyekeztek megérthetővé tenni a fogalmat. Ebben a fejezetben ezért az is fókuszba kerül, hogy milyen kategorizálási kísérletekkel igyekeztek megérteni a szorongás komplex jelenségét.

Szintén ebben a fejezetben mutatjuk be a pszichológia egyéb, a szorongás tárgyához erősen kapcsolódó elméleteinek ide vonatkozó részeit (kötődéselmélet, szeparációs szorongás stb.)

3.1 Fókuszban a hitkoncepció változása – a kóros szorongás nem vizsgált

Mivel e kutatás a szorongás intenzitásának, szintjének meghatározását és annak mérhetőségét az életszakaszok, hitfejlődési fázisok változása mentén vizsgálja, ezért a definíciókban,

¹⁷⁴ Erről a kérdéstről említést tettünk a bevezetésben a 13. oldal alján.

csoportosításokban, elemzésekben legfőképpen ehhez a célhoz kapcsolódva taglaljuk a szorongás jelenségét. Ha más szempontok szerinti vizsgálat, csoportosítás mégis előkerül, annak is ezen dolgozat céljait érintő aspektusaival fogunk foglalkozni. A vizsgálat a szorongás mértékének szempontjából az alábbiak szerint szűkített:

Először is a dolgozat a „normális” és „kóros” szorongás kérdéskörét kutatja. E dolgozatban - Buda szavaival élve - az *ésszerűen oldható szorongás* kategóriáival foglalkozunk. A dolgozat nem a szorongás extrém formáinak megértésére fókuszál és így a kutatás ki is zárja a pszichiátriai kezelés alatt állókat.¹⁷⁵ Ennek ellenére említsük meg, hogy tudunk a szorongás pszichés betegségként való megjelenéseinek eseteiről. Németh Attila¹⁷⁶ betegségként a kiváltó alapérzések szerint 5 kategóriába sorolja az extrém szorongást, melyekre akár gyógyszeres kezelésekkel is reagál a pszichiáter szakma. Ezek a következők: pánikbetegségek, extrém fóbák, OCD, GAD, PTSD.¹⁷⁷

Ezeket a jelenségeket - a szakemberekkel egybehangzóan - a megbetegedések kategóriájába **sorolja a dolgozat is**, így nem ezeknek a jelenségek az összefüggéseinek megértését tűzte ki céljául.

3.2 A szorongás és félelem fogalmainak áttekintése a 19. századtól napjainkig

Az alábbi információkkal tovább mélyülhet a feltételezésünk, hogy a különböző korok sajátos társadalmi folyamatai specifikus okot jelentenek a szorongás kiváltásában, és ezen háttérokok megismerésének nagy szerepe lehet a szorongás természetének megértésében. Ennek a megismerésnek a birtokában a szorongással való szembenézés eszköztára és a vele való megküzdés lehetősége is bővíthet.

E dolgozat különleges hangsúlyt helyez a változás, istenkép változás (életkonceptió változás) mint esetleges további, témánkhoz tartozó változók kutatására. Ezen megismerés, ha átfogóbbá

¹⁷⁵Gyakorlati oldalról is limitálta a kutatást, hogy a pszichiátriai kezelésben résztvevőket a kutatásból mintegy „ki kellett zárni”. Az ő jelenlétük a kutatásban egy, a témára specializált szakembergárdát kívánt volna etikai szempontból, melyet nem állt módjában felállítani a kutatás szervezőinek.

¹⁷⁶Németh Attila: *Szorongásos zavarok*. Előadás: Semmelweis Egyetem Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika https://semmelweis.hu/pszichiatria/files/2013/02/szorongasos_zavarok_na_2009.pdf (Letöltés 2023. május .30)

¹⁷⁷Németh csoportosítása a következő:

1. Katasztrófa érzés	a pánikbetegség alapérzése
2. Tárgytól való félelem	az extrém fóbák alapérzése
3. „Mi lenne ha” félelme	OCD alapérzése (obszesszív-kompulzív zavar, azaz kényszerbetegség)
4. Aggódás (félelemteli várakozás)	a GAD alapérzése (generalizált szorongásos zavar)
5. Trauma	a PTSD alapérzése (poszttraumás stressz-szindróma)

válík, azzal több szempontból is szolgálhatja annak a felismerését, hogy bár vannak olyan okok, melyek kiváltják a szorongásos reakciót, de lehetnek olyan tényezők is, melyek a szorongással való eredményes megküzdés hátterében állhatnak.

Tekintsünk rá ebben az alfejezetben a vizsgált témánkhoz illő pszichológiai gondolatokra, definíciókra, eredményekre olyan módon, hogy a bibliai időktől egyből a 19. századig ugrunk.¹⁷⁸

3.2.1 19.-20. század eleji értelmezés– a nagy egzisztencialista filozófusok értelmezése

Talán érdekesnek tűnik, mégsem meglepő, hogy filozófusok megközelítéseit fogjuk először említeni. Nem véletlen, hogy a szorongás vizsgálatának felvetése tőlük származik, hiszen a pszichológia gyökerei is a filozófiából táplálkoznak. Valahol talán összekapcsolható a pszichológia témája is olyan lételméleti kérdésekkel, mint hogy ki vagyok én, honnan jöttem stb.

Már említettük, hogy maga a szorongás jelensége nem újkeletű, hanem egyidős az emberiséggel. Magával a szorongással való megküzdésnek a kérdései akár már több ezer éve jelen vannak. Térképezzük fel a szorongás jelenségét a filozófusoktól, nevezetesen az egzisztencialistáktól kiindulva.

Már említettük, hogy a szorongás fenomenológiai vizsgálata nem rendelkezik sokszázéves múlttal, de mivel jelen van életünkben, tudomásunk van életünket befolyásoló hatásáról, kutatása velünk élő feladatunknak is tekinthető. A témában nagyobb volumenű összefoglaló nem született a 19. század előtt. Az európai filozófiatörténet dán képviselője Kierkegaard filozófus és teológus az első jelentős személy, aki a szorongás fogalmát átfogóan elemezte.¹⁷⁹

Ezért ezen a ponton Kierkegaard gondolataihoz nyúlunk vissza.

Szorongáskonceptiója sajátosan úgy értelmezhető, hogy bár a szorongás nem egyértelmű megnyilvánulásunk, mégis valamit, ami megértést igényel, egyértelműen felfed: a szorongás a szorult helyzeteinkben lehetőségeink első reflexe, egy pillanat műve, de értéke több a

¹⁷⁸ A szorongás elemzése nélkül magától értetődően a Biblia korától a 19. századig is megvolt a korok jellemző szorongása. Csoma az antik korra jellemző szorongásként a halál elkerülhetetlenségét nevezi meg (ontikus szorongás), a középkorra pedig a bűnök okozta kárhozattól való félelem generálta szorongást. Vagy ha nem is a kárhozat halálától, de egy távoli Isten kegyeiből való kiesés, vagy éppen a láthatatlan lényekbe (ördögök, démonok) vetett hiedelmek is a hétköznapi ember szorongásait fokozták. Egyes pusztító betegségektől (pestis és egyéb járványok) való rettegés szintén erős szorongással járt. Az újkor végére pedig a kiüresedett élettől való spirituális szorongás jelent meg.

Lásd: Csoma: *Megszelídített*, 11.

¹⁷⁹ Søren Kierkegaard: *A szorongás fogalma*, Budapest, Göncöl Kiadó, 1993.

pillanaténál, hiszen olyan, mint egy erős varázslat.¹⁸⁰ Kierkegaard szerint az embernek a szorongással való szembenézése azt segíti többek között, hogy az ember önmagává válhasson, hiszen először még nem valódi önmaga. Más szavakkal a csodálatos emberi lény önmagának jelenti a problémát,¹⁸¹ mely gondolat igaz a szorongásra is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Kierkegaard szerint a szorongás paradox módon több, mint csak maga a szorongás.

Véleménye szerint nem kerülhető ki, hogy szembenézzünk a szorongással úgy történhet, hogy nem próbáljuk megkérdőjelezni az érzést, de közben annak sem adunk teret, hogy maga alá gyűrjön minket. Az igazi kihívás és igazi tanulás, ha méltó módon együtt tudunk élni a félelemmel és szorongással, azonban megállapítható, hogy a mérséklésükre való törekvés nem ördögtől való. A *szorongás* definíciója közvetlen kapcsolatban áll a *szabadsággal* és annak fogalmával. Ez utóbbi megértéséhez szükséges a *szabadságnélküliség* kategóriájának ismerete is. A szorongással együtt megjelenik a tőle való szabadulás igénye, de egyben a szabadságnélküliségben azt is meg kell tanulni, hogy miként lehet a szorongással együtt élni, netán kapcsolatainkra új módon rátekinteni.¹⁸²

A filozófus-teológus munkáján túl az akkori társadalmi változásokra, mint meghatározó tényezőkre is ki kell terjedjen a figyelmünk, későbbi kutatók szerint „a kierkegaard-i szorongáselmélet megfogalmazásához feltétlenül szükség volt azokra az életérzésekre, amelyeket a polgári életformának az elidegenedéssel összefüggő jellegzetességei válthattak csak ki”.¹⁸³ Az elidegenedés ezen formája nem volt jellemző az azt megelőző időszakokra, vagyis azon társadalmakban is volt szorongás, de nem lehettek a mai értelemben használt *szorongás* melegágyai.¹⁸⁴

Egy lépést előre lépve az időben, a másik nagy egzisztencialista filozófus, Heidegger szorongással kapcsolatos elmélete is figyelemre méltó. Heidegger elmélete – amely támaszkodik Kierkegaardéra, de vele kapcsolatban kritikai észrevételeket is megfogalmaz –, a következőkkel összegezhető:¹⁸⁵ A szorongás(/ban) ...

- kulcsfogalom a fenyegető „Semmi” és „Sehol” gondolata
- de paradox módon a „Valami” és „Valamiért” is benne van

¹⁸⁰ Arne Gron: *The Concept of Anxiety in Soren Kierkegaard*, Macon Georgia, Mercer University Press, 2008, 8.

¹⁸¹ Gron: Uo., 9-10.

¹⁸² Kierkegaard: *A szorongás*, 181

¹⁸³ Rácz: *A Lírától*, 10.

¹⁸⁴ Paulsen levezeti, hogy napjainkhoz közeledve a szorongás egyre erőteljesebbé válik még a polgárosodástól kezdve is. Ld: Roland Paulsen: *mi van, ha...? A szorongás kora*, Budapest, Trypotex, 2022, 25-72.

¹⁸⁵ Busku Szilvia: *A szorongás, mint önsorsjavító lehetőség*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2023.

- visszavezethető a „jelenvalólétre” azaz, hogy az egyén, hogy tud benne lenni a világban
- elmagányosít
- lecsupaszít
- korlátozza a jelenvalólétet és a feloldódottságot
- eredendően a múlton alapszik
- egy döntési hangulatba helyez
- a halálhoz való viszonyulásból ered
- kulcs a jelenben való léthez

Heidegger megállapításaival kapcsolatban szintén fel kell hívni a figyelmet a társadalmi kontextusra, mely szerint a 20. század elején az emberek alapvető létélményét tekintve úgy összegezhető, hogy *az élet túl nehéz*. A mai embernek sajnos ez még erősebb megtapasztalása. A heideggeri gondolkodás szerint sokaknak egyéni szembenézésre lenne szüksége. Mondhatnánk, hogy Heidegger, mintegy Kierkegaard felé megfogalmazott vádként azt üzeni, hogy sokan megragadnak a vallási gondolkodás keretein belül, ezért szerint kevesbé hatékonyan néznek szembe a szorongással.¹⁸⁶ Annak ellenére, hogy Heidegger ezen dolgozat szellemiségével ellentétben a vallásos hitet a fentiek szerint is inkább zavaró tényezőnek tekinti, felfigyelhetünk arra a tényre, hogy felsorolásában használt fogalmaiban jelentős átfedés figyelhető meg a biblia elemzésünkben szereplő fogalmakkal (közelség-távolság, magányosság, halál stb.). Ezen jelenségek mindegyikére állíthatjuk, hogy az isteni gondoskodás segítséget ajánl, legalábbis az előző fejezet példái alapján. Tehát Heidegger szorongásoldásra tett megoldási javaslata paradox módon, próbálkozása ellenére sem zárja ki az isteni erőforrások alkalmazhatóságát. Ebben vagy hiszünk, vagy nem, de látható, hogy a szorongással való megküzdésben érdemes tudatosan segítséget igénybe venni. Hiszen arra kevés esély adatik, hogy a Heidegger által felvázolt szorongást kiváltó tényezők maguktól elillanjanak. Az egzisztencializmus két kiemelkedő atyai alakja gondolatmenetének vonalában Kierkegaardtól Heidegger felé indulva egy vallástól távolodó elmozdulás látható. Ez a vallástól való eltávolodás jól szemlélteti az ember gondolkodási folyamatának az ívét a felvilágosodás korától napjaink felé közelítve. Az Isten jelenléte erejének egyre kevesebb, vagy inkább semmilyen jelentőséget nem tulajdonító társadalmi gondolkodás erősödése és ezzel egyidőben a szorongás jelentős mértékű emelkedése figyelhető meg. A mai társadalmi állapotokra

¹⁸⁶ Martin Heidegger: *Die Metaphysik des deutschen Idealismus*, Seubold, Klostermann, 1991, 19.

vonatkozóan nem egyedi gondolat, amit Canetti üzen, még a múlt századból (és a helyzet valószínűleg csak rosszabbra fordult azóta), hogy a világ „*olyanná alakult, hogy benne eluralkodott a szorongás és a közömbösség*”.¹⁸⁷ A szekularizáció erősödése és a szorongás növekedése közötti korrelációt végérvényesen nem bizonyították és természetesen ez a dolgot sem tud ilyen végső következtetést levonni. A szorongás számtalan tényező által befolyásolt jelenség. Mindenesetre teoretikusan felvetődik a szekularizációs folyamat és a szorongás növekedésének esetleges kapcsolata.

Összegezve megállapítható, hogy az egzisztencialisták bár konszenzus nélkül, de hatalmas mértékben járultak hozzá a későbbi kutatók munkájához és ezáltal a szorongás (ha nem is teljességében) mélyebb megértéséhez.

3.2.2 20. század végi 21. századi értelmezés

A huszadik század második felének filozófusai és pszichológusai visszanyúlhattak az említett egzisztencialisták meghatározásaihoz is,¹⁸⁸ de ezzel együtt ebben a korban új fejezet nyílt a szorongásértelmezésben.

Az előző fejezet tartalmazott már definíciókat, de most egészítsük ezt ki további meghatározásokkal. Először a hivatalos szakmai fórumok definícióit nézzük meg időrendi sorrendben, majd ugyanígy a jeles képviselők definíciói következnek időrendben.

3.2.2.1 Szakmai platformok definíciói a szorongásról

A múlt század végén, a nyolcvanas évek elején a Magyar Értelmező Kéziszótár a következő meghatározással élt a szorongásról: „*átvitt értelemben valamely, rendszerint még ismeretlen veszélytől való félelemnek vagy kínos bizonytalanságban, lelki feszültségben töltött várakozásnak nyomasztó érzése*”.¹⁸⁹

Pár évvel később a DSM-IV (vagyis a DSM-IV kódrendszer, a Mentális zavarok Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyvének 4. kiadása 1994-ből) a szorongást az egyik leggyakoribb,

¹⁸⁷ Elias Canetti: *Der andere Prozess - Kafkas Briefe an Felice*, Verlag, Reclam, 1983, 42.

¹⁸⁸ A kommunizmus idejének magyar filozófusának Rácz Gézának a gondolatai, jól reprezentálják, hogy ebben a korban is megküzdöttek a szorongás és félelem jelenségének megkülönböztetésével. Azt írja - megerősítve Kierkegaard gondolatait -, hogy a szorongás és félelem szavak tartalmukat tekintve rokonságban vannak, de értelmüket nézve nem azonosak, nem szinonimák. Rácz a dán filozófus gondolatait görög filozófiai gyökérűnek látja, valamint több pontban is felhívja a figyelmet az elmélet előzményeinek problematikuságára. Ld: Rácz: Uo., 47.

¹⁸⁹ Juhász József - Szőke István - O. Nagy Gábor - Kovalovszky Miklós (szerk): *Magyar Értelmező Kéziszótár II.*, Budapest, Akadémia, 1982, 1307.

stresszhatásokkal összefüggésbe hozható kórképnek írja le, és összekapcsolja a félelemmel, mely állandóságában gyökerezik.

A megfogalmazásban azonosított ok nélküli, de potenciális veszélyt hordozó félelemként jelenik meg, melynek a leírás szerint evolúciós okai is vannak. Fél évben határozza meg a kézikönyv azt az időtartamot, melyben a szenvedés már szorongásos zavarba torkollik.

Az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) a szorongást olyan érzelemként definiálja, „*melyre jellemző a feszültség érzése, az aggódó gondolatok és olyan fiziológiai változások, mint pl. magas vérnyomás*”.¹⁹⁰ Meghatározásuk a szorongást szomatikus, kognitív, érzelmi és viselkedéses tünetek mentén határozza meg. Az APA fogalomértelmezésében nincs pl. klímaszorongás vagy egyéb előbb felsorolt szorongásfajták, „csak” szorongás van. Persze ezzel az elmélettel kapcsolatos vélemények megoszlanak. Kutatója válogatja, hogy egyetértene-e az APA állásfoglalásával vagy sem.¹⁹¹

A hazánkban is hatályos ICD (International Codes of Disease), vagy magyarul BNO (Betegségek Nemzetközi Osztályozása) legújabb, 2022-től érvényes verziója a szorongáshoz, félelemhez olyan kapcsolt kórképeket nevez meg, mint pánik, fóbiák, szociális szorongás, szeparációs szorongás és szelektív mutizmus.¹⁹²

3.2.2.2 Néhány kutató definíciója időrendben

Ebben a bekezdésben megemlített kutatók munkájukkal is képviselnek egy-egy korszakot. Ők azok, akik egy-egy meghatározó definíció megfogalmazóiként tették le a névjegyüket a szorongás, félelem témakörében. Bemutatásukkor az időrendi sorrend megtartására törekszünk. Freud meghatározása a megküzdés általi megerősödésre koncentrált. Eszerint a szorongásnak elengedhetetlen biológiai funkciója van, amely a veszélyhelyzetre adott reakcióként jelenik meg és ismétlődik minden hasonló veszély esetén.¹⁹³

Az egyik úttörőként ismert hazai pszichológus, Ranschburg Jenő főként teljesítmény oldalról vizsgálta a szorongás és félelem kérdéskörét.¹⁹⁴ A szorongást úgy látja, mint ami összefügg a döntésképtelenséggel, „*időben távoli veszélyérzettől való félelemnek*”¹⁹⁵ nevezi és akár a

¹⁹⁰ APA: Anxiety. American Psychological Association; 2021; <https://www.apa.org/topics/anxiety/> (Letöltés: 2023. augusztus 28.)

¹⁹¹ Mivel az ilyen „alszorongásfajták” meglétének gondolatát más kutatók is osztják, később, a definíciók összefoglalása előtti részben fogunk erről szólni bővebben.

¹⁹² Szekeres György: Milyen változásokat hoz a pszichiátriában a BNO-11?, in *Lege Artis Medicinæ*, XXIX. évf., 2019/01-02, 89-93, 92.

¹⁹³ Siegmund Freud: Inhibitions, symptoms, and anxiety. in *The Psychoanalytic Quarterly*, V.évf., 415–443.

¹⁹⁴ Ranschburg Jenő – Popper Péter: *Személyiségünk titkai*, Budapest. RTV-Minerva, 1978. 159-173

¹⁹⁵ Ranschburg: Uo., 164

cselekvésképtelenséggel is összeköti. A szorongás háttérében sok esetben az önértékelés hiányát látja, mely során a bizonytalan ember be akarja bizonyítani másoknak azt, amiben/amiről ő maga sincs meggyőződve. Itt tehát megjelenik a külső körülményeken túl az *önértékelés*.

Ranschburg szülői oldalról nézve vizsgálja a szorongással való szembenézés lehetőségét. Ez a szülői szembenézés kisgyermekükkel kapcsolatban akkor tűnik lehetségesnek, mikor azok kifejezik a közelségigényüket. Ekkor a szülők igyekezhetnek arra, hogy a félelem háttérében lévő valós vagy szimbolikus okokat megszüntessék. Például, ha a gyermek a sötétben fél, akkor ez egy érzékeltetése a közelségigényének, és a szülő Ranschburg szerint belátása alapján közeledhet (persze a racionális válasz az lehet, hogy a villanyt felkapcsolja a szülő, de találhat más dimenziójú közeledést is). Ez az epizód emlékeztethet arra az elidegenedéssel kapcsolatos vonatkozására az Isten-ember kapcsolatnak, mikor mi földi gyermekek a jelenlevő Istentől várunk orvoslást gondjainkra. Az előző fejezetből kitűnik, hogy Isten a probléma gyökerére tapintva, erre az „*egyedül maradtam*” élményre, azaz a szeretet elvesztésének félelmére valamiféle gondoskodás-, közelség-üzenettel válaszolt, hasonlóan a földi szülőkhöz.

Figyelemre méltó szempontot hoz be Ranschburg a családi mintázatokkal kapcsolatban is, amikor megjegyzi, hogy a szorongó gyerekek általában szorongó szülőkkel rendelkeznek,¹⁹⁶ mely a mintázatok átadásának sajnálatos kimenetelére utal.

A szorongás keletkezését tekintve Ranschburg hasonlóan vélekedik. A Harlow-féle majomkísérlet¹⁹⁷ kapcsán megjegyzi, hogy a szeretet, mint az anya-gyermek kapcsolatban elsőként megjelenő érzelm kiteljesedése és a szerethetőség átélése megfékezi és szabályozza a szorongások és félelmek mértékét.¹⁹⁸

Buda, akinek a szorongás-csoportosítás elméletére később kitérünk, figyelmeztet a szorongás fizikai konzekvenciáinak veszélyére is. Rámutat a szorongók beszűkült megküzdési eszközeire, lehetőségeire, amikor kifejti, hogy a szorongás igénybe veszi a vegetatív idegrendszert, melyet nagyfokú terhelés ér, ezáltal egészségi rizikófaktorrá válik, hiszen fiziológiai kimerültséghez vezet. Az autonóm idegrendszert állandó készenléti állapotba helyezése pedig fokozott kockázatot hordoz a testi-lelki megbetegedésekkel kapcsolatban. Buda említett szempontjait figyelembe véve is fontossá válik a szorongással való megküzdés lehetőségeinek elemzése.

¹⁹⁶ Ranschburg: Uo., 169

¹⁹⁷ A kísérletben majmokat különítettek el életük első három, hat, illetve 10 hónapjára. A közösségbe engedve őket az első csoport hamar beilleszkedett, a másodikba tartozók magányosak maradtak, a 10 hónapra elkülönítettek alkalmatlanná váltak a majmokra jellemző életvitelre és a közösség magát védve az agressziójuk miatt elpusztította őket.

¹⁹⁸ Ranschburg: Uo., 159.

A szerző ennél tovább is megy a veszélyek feltárásában, hiszen külön rizikófaktorként említi, hogy regressziót válthat ki a kóros mértékű szorongás, vagyis visszavisz egy korábbi, gyermeki viselkedés újra megjelenéséhez. A felnőtt megküzdési minták helyett babonás-mágikus mintázatok kerülhetnek előtérbe. Az orvosi gyógymódokra kevésbé lesznek fogékonyak az érintettek, annál inkább a csodaszerek, a mágikus gyógymódok alkalmazására.¹⁹⁹ Bár Buda a túlzott és kóros szorongás eseteit érintő megállapítása nem tartozik a vizsgálatunk szorosan vett kereteibe, de utóbbi hiedelmekkel kapcsolatos következtetése különösen érdekessé válik a későbbi hitfázisok és azok közötti oda-vissza irányú változások összefüggésében.

Peurifoy a szorongás hátterében az egyik legfajsúlyosabb tényezőként a személyiséget látja, amit kapcsolatba hoz a családi értékrendszerrel, nevelési elképzelésekkel (értsd pl. büntetések módja), a családi hierarchiával, a felnőtt szerepmintákkal, a környezeti hatásokkal.²⁰⁰ Bár ebből a megközelítésből szemlélve az egyén inkább passzívan szorong és így a kiutat is így nehezen találja. Mindamellet, hogy a dolgozat pont az aktív kezelés lehetőségeire is fókuszálva szeretné megérteni a szorongás jelenségét, a későbbiekben sem szabad figyelmen kívül hagyni a Peurifoy által felvetett szempontokat. Főként azért, mert nemcsak Peurifoy, hanem más kutatók is a külső körülményekre helyezik a hangsúlyt, mint például Jenkins és Oatley is. Ők az életesemények, traumák, kihívások szerepét emelik ki és jövőbeli fenyegetettségek fényében látják a szorongást.²⁰¹

Kopp Mária, aki a szorongást a stressz-szorongás-depresszió háromszögbe helyezi, a negatív változásokat az emberi élet körülményeinek és feladatainak teljes megváltozásával hozza összefüggésbe.²⁰² Kopp – aki elsősorban magatartástudományi szempontból vizsgálta a szorongás jelenségét – nem a genetikai, elszegényedési, a romló egészségügyi ellátási körülményeket, vagy a hagyományos kockázati tényezők romlását látja az úgynevezett közép-kelet-európai egészség-paradoxon²⁰³ szomorú statisztikájának hátterében.

Véleménye szerint azok csak kisebb részben felelnek a borús képért, hanem a szorongást és társfogalmainak hatását teszi felelőssé.

¹⁹⁹ Buda: *A mentálhigiéné*, 520-521.

²⁰⁰ Renau Z. Peurifoy: *Szorongás, fóbák, pánik. Hogyan legyünk úrrá félelmünkön?*, Budapest, Medicina, 1998, 26.

²⁰¹ Jennifer M. Jenkins – Keith Oatley: *Érzelmeink*, Budapest, Osiris, 2001, 273–287.

²⁰² Kopp Mária: Magatartástudomány és orvoslás a XXI. században, *in Magyar Tudomány*, 2003/11, 1352.

²⁰³ A magyar népesség életkilátásaival kapcsolatban ma a legsúlyosabb probléma a rendkívül magas arányú idő előtti halálozás, elsősorban a férfiak között. A magyar középkorú népesség halálozási arányaihoz hasonló folyamatok játszódtak le a régió többi átalakuló országában is. Ezt a jelenséget nevezik közép-kelet-európai egészség paradoxonnak, mivel az egészségi állapotunk tekintetében sokkal rosszabb a helyzet ebben a régióban, mint az a gazdasági mutatók alapján várható volna. Lásd: Andrea Giovanni Cornia – Renato Panizza: *The Mortality Crisis in Transitional Economies*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

Kopp teljesen új szempontként behoz egy társadalmi-gazdasági (negatívnak bélyegezhető) motivációs okot is a szorongás előidézését és fenntartását illetően. *Modern paradoxonként* emlegeti, hogy a társadalomban az érett személyiség nem a legjobb fogyasztó. Jobb a fogyasztás szempontjából a szorongó, azt agresszivitással oldó, bizalmatlan és öncélúan túlfűtött, silány tömegtájékoztatáson tartott személy, akinek nincsenek távolba mutató céljai (szerinte akár a kevésbé vallásosság is szolgálhatja ezt a célt). A fogyasztói társadalomban óriási erő rejlik a szorongó tömegben. A szorongásoldásra alternatívaként különböző szerek is rendelkezésre állnak (alkohol, dohány stb.) melyek szintén fogyasztást generálnak.²⁰⁴

A hagyományos pszichiátriai-pszichológiai értelemben vett szorongásnak Horváth többféle okát nevezi meg, de a halálfélelmet tekinti mindegyik szorongásos betegség (pánik, fóbák, generalizált szorongás) háttértényezőjének.²⁰⁵

Arra, hogy miért olyan nehéz meghatározni, hogy pontosan honnan is származik szorongásunk arra Kerekes²⁰⁶ megfogalmazása világít rá, mégpedig, hogy a szorongás jelensége elfedi a kiváltó okokat és a magyarázatot is. Kerekes meghatározása szerint a szorongás egy aggódó, szorult, zaklatott lelkiállapottal írható le, ami az inger kapcsán jelenik meg. Hangsúlyozza, hogy a személyiség részeként affektív, kognitív és viselkedési szinten is manifesztálódik, ennek megfelelően válaszokat is szül mindhárom területen.²⁰⁷

Asztapova szerint a szorongás fogalmának kétértelműsége és szemantikai bizonytalansága a pszichológiában annak a következménye, hogy különböző definíciókat használnak a kutatók. Hiszen egyszerre érthetnek alatta egy hipotetikus „köztes változót”²⁰⁸ vagy éppen egy átmeneti mentális állapotot, amely stressztényezők hatására keletkezett. Ugyanígy jelentheti a társadalmi szükségletek frusztrációjának státuszát; valamint egy személyiségvonást, amelyet a belső tényezők és külső jellemzők kapcsolódó fogalmainak segítségével határozható meg; de érthetnek alatta egyfajta motivációs konfliktust is. Asztapova szerint ma a szorongás tanulmányozása területével foglalkozó publikációk több kérdést fogalmaztak meg, mint ahány választ találtak.²⁰⁹

²⁰⁴ Busku: *A szorongás*, 8-10

²⁰⁵ Horváth Lajos – Balázs Katalin: Szorongás és énhasadás, in *Magyar Filozófiai Szemle*, LVII. évf. 2013/3, 106-126. 111.

²⁰⁶ Kerekes Zsuzsanna: *A szorongás, mint adaptív viselkedés. A szorongásérzékenység mérésének tapasztalatai különböző csoportoknál*, Pécs, Doktori értekezés, PTE Pszichológia Doktori Iskola, 2012, 9.

²⁰⁷ Kerekes: Uo., 25-26.

²⁰⁸ A „köztes változó” a „független változó” és a „függő változó” között helyezkedik el. A „független változó” hatással van rá, a „függő változó” viszont maga a „köztes változó” van hatással.

²⁰⁹ Астапова, В. М.: *Тревога и тревожность : Хрестоматия / Сост. и общая редакция*, Москва, ПЕП СЭ, 2017. 11.

Busku a szorongással kapcsolatos koncepciójában (melyet több más gondolkodó mellett leginkább Heidegger alapvetéseire épített) felveti, hogy a szorongás-fenomén „*egy olyan diszpozíció, amely elvezethet a jelenvalólét²¹⁰ tulajdonképpeniségének elnyeréséhez, ezáltal jelentősen megváltoztat(hat)ja az ember életét*”.²¹¹ Azért tartjuk fontosnak ezen szorongás mögött rejlő pozitív gondolat megemlítését, mert ahogy eddig is tárgyaltuk, a szorongás több esetben a túlélés segítője lehet, tehát nem csupán negatív értelemben manifesztálódik, benne rejlik a fejlődés, változás iránti igény is. Busku támaszkodik Kopp vizsgálataira²¹² is, aki szerint az, ha az egyén szembenéz a szorongásaival és megbirkózik velük, magában rejt az előrelépés lehetőségét. Meg kell jegyezni, hogy Busku már azt is előrelépésnek tekinti, ha az egyén a szorongást félelembe fordítja át, azaz a szorongásnak tárgya lesz.²¹³

Ibakhadzhieva, aki kutatását leíró cikkében a szorongás pszichológiai jelenségével kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, szintén felveti a szorongás szemantikai bizonytalanságának kérdését. Rámutat, hogy az empirikus kutatások során a használt fogalmak kétértelműek szorongás és félelem összefüggésében, ami e dolgozat kutatásával kapcsolatban is tisztázásra szólít. Ibakhadzhieva gondolatmenetében a szorongás pszichológiai jelenségének vizsgálatához csakis integrált megközelítést képzel el.²¹⁴

Paulsen, akinek könyvcíme úgy utal korunkra, mint a *szorongás korára*, egyenesen azt állítja, hogy az áll a hihetetlenül előtérbe került általános emberi szorongás háttérében, hogy a régi szociális jelenlét formái fokozatosan erodálódtak.²¹⁵

Újfent felmerül a kérdés, hogy nem a szekularizáció, az Istenhit háttérbe szorulása-e az, ami a szorongás erőteljes térnyerése mögött meghúzódó jelenség? Bár erre a kérdésre nem kell feltétlenül igennel válaszolnunk, de bizonyos, hogy a mai értelemben vett szorongás szignifikáns hányada származhat korunk speciális körülményeiből, melynek fontos jellegzetessége a vallásos hit háttérbe szorulása. Ezen belül speciálisan a legfajszínűsabb tényező a bizalmatlanság a világ jobbá változásával kapcsolatban.

Paulsen gondolataira visszatérve, a szerző azt állítja, hogy az istenfélelem helyett az ember a kitalált dolgoktól való félelmet választotta. A pozitív töltetű istenfélelem helyett (ahogy Paulsen fogalmaz) a 21. század félelemkultúrája abból próbál erőt meríteni, hogy sokat tesz a

²¹⁰ A heideggeri fogalmat (Dasein) fordíthatjuk „jelenvalólétnek”, de akár „itt-létnek” is. Lásd Martin Heidegger: *Lét és idő*, Budapest, Gondolat, 1989, 20–21.

²¹¹ Busku: *A szorongás*, 5.

²¹² Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Alkalmazott magatartástudomány*, Budapest, Corvinus, 1995, 37-38

²¹³ Busku: Uo., 14.

²¹⁴ Ибахаджиева, Л. А.: "Тревожность" как психологическое явление: интерпретация термина, особенности проявления in *Международный научно-исследовательский журнал*, XI. évf., 2021/4, 45-49.

²¹⁵ Paulsen: *mi van*, 21.

kockázatok elkerüléséért, mely tevékenység könnyen beláthatóan szélmalomharc jellegűnek mutatkozik.²¹⁶

Végül a mai meghatározások és értelmezések sorát zárjuk a többször idézett Kopp Mária előremutató gondolataival, aki egyébként az elmúlt évszázad társadalmi változásait az ember biológiai alkalmazkodóképességének többszörös mértékű túllépéseként értékeli.²¹⁷ Munkájában kifejti, hogy több szempontból nélkülözhetetlen a fejlettebb, érettebb személyiségű emberek közössége, hiszen ők tudnak csak magasfokú bizalmon alapuló együttműködést ápolni, mely elengedhetetlen az információrobbanással kapcsolatos megküzdés kialakításához.²¹⁸ Koppék szerint az ilyen érett személyiségű emberek arra a kérdésre is válaszolnak önmaguknak, hogy mi az élet értelme. Tehát a kutatók szoros kapcsolatot látnak az élet értelmességét vallók (ez a vallásosság egyik lényege Fowlernél is) és az érettség között. Ezzel a dolgozat témájával megegyezően, a vallásosság jelenlétét és a vallásos spiritualitás mélyülését várják a jelen és a jövő emberétől.²¹⁹

Megállapíthatjuk, hogy eléggé bonyolult képet kaptunk eddig a sokféle szorongási definíciókból. Ezért szükséges egy összegzést készíteni, mellyel e kutatásban dolgozhatunk. Mielőtt ezt megtennénk, szükséges egy további nem túl szerencsés trendről is szólni. Még inkább nehezíti a meghatározás konszenzusos megfogalmazását, a szorongás „speciális verzióinak” fajtái a szakirodalomban is a szorongás fogalomkörébe kerültek. Ilyenek a klímaszorongás, matematikai szorongás, tesztszorongás, szociális szorongás, teológiai szorongás, halálszorongás stb. Ha összetetten megvizsgálánk a kérdést – melyre e dolgozat keretei nem adnak lehetőséget – előbb utóbb kiderülne, hogy „önálló” szorongásként való definiálása problematikus. Így az összegzés előtt vizsgáljuk meg röviden az ún. halálszorongás definiálásának nehézségeit.

²¹⁶ Paulsen: *mi van*, 133.

²¹⁷ Kopp Mária – Freund Tamás – Skrabski Árpád: Ember az emberek között, in Ács Margit (szerk.): *Tanulmányok a Szent István-tervhez, Professzorok Batthyány Köre*, Budapest, 2006, 5.

²¹⁸ A kutatók egy szemléletes példával ábrázolják a mai társadalom túlméretezett populációinak együttélési problémáit. Dél-Amerikai vérszívó denevérek 20-40-es együttélési egyedszámnál az inséges vadászzsákmányok idején egymást is képesek táplálni és megjegyzik, ha valamelyik társuk megosztja velük a saját zsákmányát, mely magatartást viszonzozzák. Az esetleges „önzőséget” ellenben büntetik maguk között. Azaz a kis közösség az együttműködési viselkedést részesíti előnyben. Nagy populációban azonban ezt nem tudnák már követni, azaz nagyobb népesség esetén az önző génnek részesülnének előnyökben. Kopp és munkatársai szerint ez a viselkedési, magatartási attitűd működhet az emberi társadalomban is. Lásd: Kopp: Uo., 9.

²¹⁹ Kopp: Uo., 7.

3.2.2.3 A halálszorongásról

Mint többször említettük a szorongás és félelem kifejezések következtlen használatának definíciós nehézségeit, mely bekapcsolta a halálszorongás kellemetlen helyzetet érintő fogalmának különálló használatát. Mi a halálszorongás? Kezdjük az egyik legérdekesebb megjegyzéssel Rosenbauméval, aki szerint filozófiai megközelítésből a halálszorongás egy észszerű érzelem. Meg kell tapasztalni, különösen, hogy Arisztotelész szerint helyes és nemes aggódnunk miatta, hiszen, bár a legsörnyűbb valóság, de életfeladatunk része.

Parkes a halálon túli valóság ismeretlen természetét nevezi meg a halálszorongás okaként. A halál ténye az biztos, de az ismeretlenség egyik legfőbb tényezője az időpont megjósolhatatlansága. Szerinte az emberek legtöbbszörének negatív a halálról alkotott képe és ezzel együtt, pusztán a halálra gondolás is szorongást vált ki.²²⁰

Lonetto és Templer évtizedekkel ezelőtt úgy határozta meg a halálszorongást,²²¹ mint az egyén kellemetlen érzését, saját halálán való elmélkedése kapcsán. Ami Nyatanga és de Vocht szerint túl korlátozó meghatározás, hiszen más személyek haláláról való gondolkodás is kiválthatja. De mindenképpen hasznos meghatározás abból a szempontból, hogy nem hangulati módnak, hanem érzelmi állapotnak tekinti a halálszorongást.²²²

Amikor a kutatók a témában kérdőívet készítenek az általában a nemlét állapotával, a haldoklás fájdalmával és a halálra adott egyéni reakciók minőségével kapcsolatos kérdéseket járja körül. Thorson és Powell érvelése szerint viszont ezek többdimenziós problémák, melyek leginkább jellemző összetevőik mentén érthető meg. Ilyen például, hogy ki mennyire tagadja a halált (akár saját halálát).²²³

Az említett kutatók, Nyatanga és de Vocht levelezést folytattak filozófiai diskurzus formájában a témáról. Szinte tényként kezelték, hogy egy ilyen összetett téma, mint a halálszorongás egy sor különböző nézőpontot tartalmazó meghatározást generál. Megegyezték, hogy csak használati, működési, vagyis kutathatósági szempontból lehet harmonizálni a különböző nézőpontokat. Ha ide el tudunk jutni, a következőképpen összegezzük „*a többdimenziós aggodalmak kellemetlen érzelve, amely egzisztenciális eredetű, amelyet önmagunk vagy mások haláláról való elmélkedése vált ki*”.²²⁴ A definíciójukból kiolvasható, hogy inkább a szorongás

²²⁰ Colin Murray Parkes: Psychosocial Transitions: A field for study, in *Social science & medicine*, V. évf., 1967/2, 101-114.

²²¹ Templer R. Lonetto: *Death anxiety*, Washington, Hampshire Publishing Corporation, 1986.

²²² Brian Nyatanga – Hilde de Vocht: Towards a definition of death anxiety. in *International journal of palliative nursing*, XII. évf., 2006/9, 410-413.

²²³ James A. Thorson – Falvey C. Powell: Elements of death anxiety and meanings of death, in *Journal of Clinical Psychology*, XLIV. évf., 1988/5, 691-701.

²²⁴ Nyatanga: *Towards*, 413.

egyik altémájáról van szó, mint sem a szorongás témájáról teljesen elhatárolható különálló témakörrel.

A lehetséges harmonizálással kapcsolatos érvelésük a saját kutatásunkra is hatott, mégpedig a szorongás definíciójának egyesítési kísérletéhez adott elvi keretet, de a halálszorongás különválasztása összességében inkább bonyolította, mintsem segítette volna a szorongás megértését.

3.3 A szorongás-jelenség megértésének különböző szempontú csoportosításai

A fentiekből kirajzolódik, hogy szükséges a szorongás perspektívájának széles értelemben vett megértésére, de ahhoz, hogy bármiféle vizsgálat tárgyává tegyük a szorongás jelenségét, tisztában kell lenni azzal, hogy a témakör szükségszerű leszűkítése esetén is túlságosan komplex marad a feladatunk.

A kutatók szükségesnek vélték, hogy valamiféle kategorizálás mentén tekintsenek rá erre a rendkívül összetett fenoménre. Ezért a kutatási céljaiknak megfelelő szempontok szerint komponálták meg a saját klasszifikációjukat a szorongás jelensége kapcsán. Hasznos szemügyre venni a különböző csoportosítási kísérleteket, melyek mindegyike hordoz valamiféle többletet ezen dolgozat szemléletmódjának alakulására is.

Az alábbiakban tekintsük át a szorongások csoportosítását.

3.3.1 Vizsgálati szempontok szerinti csoportosítás

Fontos gyakorlati komponens a kutatási eredmény megtalálásánál, hogy mit észlelhetünk és mérhetünk a szorongás kapcsán. Ezek a vizsgálati szempontok adják a csoportosítás aspektusait:

Az egyik csoportba sorolhatók a szorongással kapcsolatos érzésekre, reakciókra, testérzetekre (pl. huzamosan, vagy többször kínos, bénító érzés hatja át a torkot, a szívet)²²⁵ és az abból adódó teljesítményesésre fókuszáló megközelítések.²²⁶

A másik csoport a folyamat elhúzódását és a félelmet kiváltó okokat vizsgáló megközelítések. E csoportosítás szerint a második kategóriába tartozó megértési kísérletek érdekesek, azonban a testérzetek tekintetében és kevésbé a teljesítménykiesés mentén.

²²⁵ Juhász: *Magyar Értelmező*, 1307.

²²⁶ Miguel Humara: *The Relationship Between Anxiety and Performance - A Cognitive-Behavioral Perspective, Athletic Insight*. 1999/január

3.3.2 Cofer és Appley teóriája

Léteznek azonban más szempontú megközelítések is. Cofer és Appley teóriája²²⁷ három kategóriát állít fel ebben a témában:

- A *viselkedés* elem megragadása, az említetteknek megfelelően, a viselkedéskutatók célja. E nézőpont azt szeretné megérteni, hogy a szorongás vajon teljesítménynövelő tényező, vagy teljesítménycsökkenést produkál-e.
- A *dinamikus* nézőpont szerint a szorongás miatt az egyén elrejtje érzelmeit, de viselkedését mégis meghatározza a szorongás jelenléte. Itt hangsúly kerül a szorongás traumatikus eredetére. (Ide sorolhatóak például Jung meglátásai a szorongás kapcsán).²²⁸
- A *filozófia* szorongás megközelítése szerint a fókuszban az izolálódott, magányos egzisztenciális kétségeitől, kiszolgáltatottságától szenvedő ember helyzetéből kell kiindulnunk. Itt a szorongás az emberi lét velejárója.

E dolgozat szempontjából a legérdekesebbnek a filozófiai szemlélet szerinti értelmezések lesznek, de vizsgálódásunk érinti a másik két területet is.

3.3.3 Szorongásra adott reakciók mértéke – Buda Béla osztályozása

Buda szerint, ahogy a fájdalomérzet a testben, ugyanúgy veszélyt jelző a szorongás is, mely védekezésre serkent. Buda a szorongást az arra adott reakciók szempontjai szerint²²⁹ vizsgálja és különíti el két csoportba, nevezetesen a normális és a túlzott szorongások csoportjába, dolgozatunkban az első kategóriával foglalkozunk.

- *Konstruktív, normális szorongás*, mely az érzelmvilágban modellált félelem
- *A túlzott, kóros szorongás* az, ami már nem oldható észszerű intézkedésekkel.²³⁰

3.3.4 Egzisztenciális szorongások osztályozása – Tillich osztályozása

Felmerülhet a kérdés, hogy miért került ide egy teológusnak a reflexiója, de voltaképpen pont a többféle speciális nézőpont jelenléte segíti a szorongás bővebb megértését. Érdemes Tillich

²²⁷ Charles N. Cofer – Mortimer H. Appley: *Motivation: theory and research*, New York, Wiley, 1964,

²²⁸ Carl G. Jung: *Gesammelte Werke*, Band 10, Olten, Walter Verlag AG, 1974, 43-65.

²²⁹ Buda: *Mentálhigiéné*, 517-523.

²³⁰ Buda: Uo., 520.

osztályozására²³¹ is rátekinteni, aki az érzést a nemlét fenyegetettségétől, vagyis a halállal kapcsolatos egzisztenciális szorongásként nevezi meg:

- A végeségtől, haláltól való szorongás.
- Az ürességtől, az élet értelmetlenségétől való szorongás.
- A bűntől, majd annak következményétől, a kárhoztatástól való szorongás.

Kutatásunknak nem célja megkülönböztetni e három kategóriát, azonban mind hármat meg fogjuk említeni.

Tillich elkülöníti mindhárom kategóriát az abnormális elmeállapotbeli szorongástól, a neurotikumtól/pszichikumtól, amelyben érintettek nem célcsoportja a dolgozatnak.

Tillich megközelítésén túl ennek a dolgozatnak a szorongás-fogalma nem csak az emberi lét véges voltával, a haláltól való a fenyegetettséggel, mint egzisztenciális/lét-szorongással függ össze, hanem az elemi biztonság elvesztésével is, (a kiszolgáltatottság, eszköztelenség érzésével), illetve a valakihez való tartozás elemi szükségletével (kötődési szükséglet). Ezért ebben a fejezetben a szorongás említett aspektusairól is említést teszünk.

3.4 A szorongás témájához szorosan tartozó egyéb pszichológiai elméletek

Szükséges a nagyszámú pszichológiai elméletek közül a szorongáshoz kapcsolódó legfontosabbakra koncentrálni, áttekinteni és bizonyos aspektusok szerint azokat itt bemutatni.

3.4.1 Kötődéelmélet és szorongás összefüggései

A szorongás témájához szorosan kapcsolódik a *kötődéelmélet*. Azért is igényel különös figyelmet dolgozatban, mert a kapcsolódásainkra, kapcsolatainkra vonatkozóan hordoz elengedhetetlenül szükséges információkat. Istenhez (vagy istenképünkhöz) való sajátos kapcsolódásunkra is rálátást ad. Ebben a kapcsolatban mi olyannak látjuk, képzeljük el Istent, amilyen belső (introjiciált) képet hordozunk magunkban a szüleinkről, vagy más meghatározó „tekintély személyről”, aki az életünket, létünket meghatározza (ezt nevezi a szakirodalom

²³¹ Tillich: *Létbátorság*, 50.

„*object relation*”-nek, vagy *tárgykapcsolat elméletnek*).²³² Tudott, de később kifejtésre is kerül e dolgozatban, hogy az istenképünket szülői attribútumokkal ruházzuk fel. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy az istenhit ereje abból a biztonságból táplálkozik, amelyet a szülői kapcsolatban megéltünk, jó esetben, mint „*biztonságos kötődést*”, melyből erőt merítünk, ami megalapozza ösbizalmunkat („*basic trust*”),²³³ ezáltal biztonságot, lelki nyugalmat nyerhetünk.

3.4.2 Bowlby kötődéselmélete

Lélektani szempontból a mai ismereteink fényében megállapítható, hogy az ember alapvető szükséglete a valakihez való tartozás érzése. Immár több mint 80 éves az az elmélet,²³⁴ miszerint Maslow, a szociális szükségletek között a piramisának harmadik szintjéhez sorolja a pszichológia addig kevésbé ismert fogalmát, a valakihez való tartozást (vagy angolul „*belonging*”-ot). Ezzel egyben a „Nem jó az embernek egyedül” bibliai elvét is behelyezi az ember egyetemes szükségletei közé. Az ember intenzív szorongással reagál a psziché és az idegrendszer „kötődési biztonságának” (angolul „*attachment*”) elvesztésére, hiányára. Az Istennel való belső kapcsolatunkban ez a szükségletünk kap kielégülést, tudatosabb szinten ez a vágyunk szerez beteljesülést.

Ebből az értelmezésből következően az istenfélelemmel kapcsolatos szorongásunk ennek a kapcsolatnak az elveszítetősége miatti szorongás. A szorongás csökken, ha érzékeljük az Isten elfogadását, együttérzését, köztünk lakozását.

Ezt az „elfogadottságot”, fenntartani a „morális viselkedésünkkel”, vagyis a „neki tetszővel”. Különösen igaz ez azokban a kapcsolódásokban, melyekben az egyén istenképe azt „diktálja”, hogy meg kell felelnie Istennek, Isten elvárásainak.

Nézzük meg, hogy Bowlby elmélete hogyan mutat rá kapcsolódási szükségletünkre pszichológiai szempontból.

A múlt század második felében John Bowlby brit pszichiáter forradalmasította emberi fejlődésről szóló felfogást, mely szerint döntő hatást gyakorol a gyermek életére a szüleivel (elsődleges gondozóival) első éveiben kialakult kapcsolatának milyensége.²³⁵ Fontos megjegyezni, hogy a brit tudós elsősorban a gyermek-szülő kapcsolat korai szakaszát kutatta,

²³² Laura Melano Flanagan: Object Relations Theory, in Joan Berzoff, Laura Melano Flanagan, Patricia Hertz (eds.): *Inside Out and Outside In – Psychodynamic Clinical Theory and Psychopathology in Contemporary Multicultural Contexts*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2021, 92-124.

²³³ Lásd később Bowlby kötődéselméletében

²³⁴ Abraham H. Maslow: A theory of human motivation, in *Psychological Review*, L. évf., 1943/4, 370–396.

²³⁵ Jeremy Holmes: *John Bowlby and attachment theory*, London, Routledge, 1993.

de szerinte a fentiek szellemében még felnőttkorban is meghatározó jelleggel bíró modellt épített, legalábbis az érzelmi relációink tárgykörét érintve.

Az új teória kötődésmélet²³⁶ néven került be a pszichológia tudományos elméletei közé, mellyel a freudi libidó-, és ösztönelmélet ide vonatkozó részét szorította háttérbe. Az elmélet elfogadottságát növelte, hogy az etológia, kognitív lélektan, kibernetika korszerű adatai hozzájárultak Bowlby teóriájának további megalapozottságához.

Bowlby a gyermeki kötődést a normálisnak számító környezetében „*a viselkedési minták megkülönböztető és részben előre betáplált sorozatának*”²³⁷ eredményeként látja, ahol az anya szoros jelenlétében fejlődhet a gyermek minimum az élete első hónapjaiban. Egyéves korára pedig igen eltérő viselkedést mutat, ha az anya jelen van körülötte és elérhető, vagy ha elérhetetlen.

A Bowlby, majd később Bowlby és munkatársa, Ainsworth együttműködésével továbbfejlesztett kötődésméletet Hámori a legtermékenyebb pszichológiai megközelítésnek nevezi. Úgy összegzi az elméletet kidolgozó tudósok munkáját, hogy a kötődésmélet ismeretének a birtokában nemcsak a csecsemőkor egyes zavarait vagyunk képesek jobban megérteni, hanem következtetéseinkkel tovább gondolkodhatunk. Maga Bowlby is úgy gondolkodott, hogy bár elmélete a csecsemőkorra fókuszál, megjegyzi, hogy a kötődési mintázat egész életünkre kihat.

Bowlby gondolatait, hogy mit is várunk az elsődleges gondozótól, Hámori így összegzi:²³⁸

- a stresszhelyzetben *komfortot, közelséget*
- az élet kihívásaiban, nehéz helyzeteiben *támaszt és menedéket*
- *biztonságos bázist*, ahonnan a világ felfedezhető, és ahova a visszatérés lehetséges.

Az alábbi hatásokra az anya a különböző minőségű „jelenléttel” válaszolhat:²³⁹

- fájdalom, fáradtság és ijedtség esetén akár *látványával, hangjával*
- erősebb feszültségi szinten *érintéssel és belekapaszkodással*
- legerősebb szinten *hosszú öleléssel*

²³⁶ John Bowlby: *A biztos bázis: a kötődés-elmélet klinikai alkalmazásai*, Budapest, Animula, 2009.

²³⁷ A tudós érdeklődését az indította el, hogy gyermekkorában édesanyja révén kétféle anyai működéssel volt tapasztalata (édesanyja városi környezetben elutasító, vidékiben biztonságot adó és elérhető minőségben volt jelen), így egyazon anyával való kapcsolatán és ahhoz társuló benyomásain mérhette fel a gyermek anyjával való különböző élményeinek hatásait. Ld.: Bowlby: *A biztos*, 11.

²³⁸ Hámori Eszter: *A kötődésmélet perspektívái – A klasszikusoktól napjainkig*, Budapest, Animula, 2015, 125.

²³⁹ Bowlby: *A biztos*, 11.

Hámori kiemeli a kötődésemélet befolyásoló hatását az emberi kognitív fejlődés, érzelmi és kapcsolati én-szerveződéssel kapcsolatban. Bowlby e dolgozat szempontjából is igen fontos kijelentést tesz, amikor a kötődési magatartást kísérő érzelmi állapotról beszél. Több más negatív érzés mellett (pl. harag, féltékenység) az egyén és a kötődési alany közötti rosszul haladó kapcsolatot szorongást keltő helyzetként azonosítja.²⁴⁰ Itt csatlakozik a kötődésemélet a témánkhoz, azaz a szorongásos zavarok kialakulásához.²⁴¹

Érdeemes megjegyezni, hogy nemcsak Bowlby halad elméletével ebbe az irányba, hanem pl. maga Freud is változtatott eredeti álláspontján a szorongás forrásának meghatározásával kapcsolatban. Hiszen azt előbb még az erősödő libidóhoz kötötte,²⁴² majd úgy nyilatkozott, hogy azért akarja a csecsemő az anya közelségét, mert megtapasztalta, hogy annak jelenlétében azonnali kielégülést nyernek szükségletei. Freud szerint a gyermek védekezni akar veszélyesnek tartott helyzettől, a szükségletek kielégületlensége miatt növekszik feszültsége, amellyel szemben tehetetlen.²⁴³ A szorongás kialakulásának az oka lehet annak az elemi biztonságnak az elvesztése, amikor is az egyén átéli a kiszolgáltatottság, eszköztelenség érzését, illetve a valakihez tartozás elemi szükségletének (kötődési szükséglet) hiányát.

Az istenkapcsolatunkat is meghatározza a magunkkal hozott kötődési mintázat, ami lehet biztonságos, de lehet bizonytalan, vagy éppen ambivalens jellegű is.²⁴⁴ Istenkapcsolatunkban

²⁴⁰ Bowlby: *A biztos*, 11.

²⁴¹ Hámori: *A kötődésemélet*, 7.

²⁴² Freud: *Inhibitions*, 109.

²⁴³ Freud: *Uo.*, 137.

²⁴⁴ Ezek a csoportosítások Ainsworth és mtsai. 1978 alapján (1-3 pont – Szervezett kötődési mintázatot mutatók), illetve Main és Solomon 1990. alapján (4. pont – Szervezettet nem mutatók) az alábbiak szerint rendezhetők:

1. *Biztonságosan kötődők csoportjának jellemzői*: A gyermekek az anyát, mint biztonsági bázist használják, ahonnan explorációra indulnak. Szeparáció alatt explorációjuk csökken, különösen a második alkalommal, jelzik az anya hiányát. Újraegyesüléskor aktívan üdvözlők az anyát, örömreakciót mutatnak, keresik vele a kontaktust, miután megnyugodtak folytatják az explorációt. A kötődési és az explorációs viselkedés között egyensúly van. Ezt az egyensúlyt a kötődési személy elérhetősége és a helyzet idegensége határozza meg.

2. *Bizonytalan- elkerülők csoportjának jellemzői*: Aktívan explorálnak, látszólag kevés figyelem az anyának. A szeparációra minimális válasz, az egyedülmaradásakor enyhe distressz figyelhető meg. Újraegyesüléskor láthatóan eltávolodik, kerüli az anyját, többnyire a játékokra fókuszál. Ha az anya felveszi, ellenállást mutat, gyakran merevvé válik, vagy elhajlik tőle. Távolságot tart a szüleitől, a játékok kötik le figyelmet. Az exploráció hangsúlyosabb, mint a kötődési viselkedés. (Az amerikai gyerekek kb.20%-a tartozik ide.)

3. *Bizonytalan-ambivalens /ellenálló*: Már a szobába belépéskor distresszt mutatnak, nyűgösek vagy passzívak. Keveset explorálnak, általában anyjuk mellett maradnak. A szeparáció teljesen feldúlja őket, megnyugtathatatlanok. Újraegyesüléskor időnként dühösen ellenállnak anyjuk vigasztalásának, (esetleg dührohamot kapnak) esetenként túlságosan passzívak, vagy éppen túlzott izgalommal jelzik a kontaktus felvételt. Nem talál megnyugvást az anyánál. A kötődési viselkedés kerül előtérbe az explorációval szemben.

4. *Dezorganizáltak csoportja*: A viselkedés az idői szekvenciák tekintetében zavart. Sokszor egyidejűleg ellentétes viselkedésmintázatok jelennek meg. Gyakran indirekt, sztereotip mozgások és arckifejezések. A gyermek viselkedésében felismerhetőek a zavar és a gondozótól való felelem jegyei. Viselkedéses csönd jelenhet meg, azaz elhalkul a viselkedés, leáll megdermed.

ez nem azért lehetséges, mert Isten töredékesen adná felénk figyelmét vagy szeretetét, hanem mert az emberi kapcsolatainkban nem tapasztaltuk meg ezt a teljességet és ezért túl bizalmatlanok, frusztráltak vagyunk.

Bowlby úgy nyilatkozik, hogy mindannyian egészen a bölcsőtől a sírig, boldogabbak vagyunk, ha a létünk, de főként gyermekkorunk úgy telik, hogy azt a kötődési személyek által biztosított biztonságos bázison tölthet, és melyet csak egy-egy rövidebb nem túlságosan megterhelő eltávolodás jellemzi.²⁴⁵

Bibliai példával szemléltetve, ez az érzés, mellyel Izrael népe arra vágyakozik, hogy Isten köztük lakjon, (1Krán 23,25; Zsolt 135, 21; stb.)

Fontos ezt a vágyat kielégíteni, főként, ha Bowlby azon gondolatára utalunk, mely szerint a gyermek (majd később a serdülőkorba lépő ifjú) az idő elteltével térben és időben egyre hosszabb periódusokra és egyre távolabbra merészkedik a bázistól. Teszi ezt akkor, ha azzal a bizonyossággal élhet, hogy ha szüksége van rá, akkor a „támaszponton” lévők készséggel akcióba lendülnek az érdekében. Ezeknek az erőknek a aktiválódására természetességgel számít a gyermek.

Ezek szerint az érzelmi stabilitás és a fennálló lehetőségek kihasználása azoknak az egyéneknek válik elérhetővé, akik biztosak szüleik reakciókész támogatásában. Ők azok a gyermekek akik érzékelhetően jobban elboldogulnak az életben. A szülői elérhetőség ilyen vonatkozású készenlétét, más szavakkal kötődési viselkedést Bowlby az emberi természet belső, értékes részének gondolja.²⁴⁶

Nem utolsó sorban Bowlby kutatásai megnyitották az utat Kirkpatrick elmélete felé, melyben utóbbi azt állítja, hogy Isten a „jelentős másik” szerepébe lépve szerepet játszhat a kötődési élmény újrendeződésében.²⁴⁷

A legújabb kutatások sokrétű kapcsolatot tártak fel a kötődés témakörében. Pozitív kapcsolat van a gondozóhoz való kötődés és az Istennel való kötődés, valamint az Istennel való kötődés és a felnőttkori kötődés között, az Istennel való kötődés és a vallásosság, a kötődés és a spirituális érettség között.

forrás: Papp Judit:

https://psycho.unideb.hu/munkatarsak/inantsy_pap_judit/targyak/fejll2_ea_kotodes_20080910.pdf letöltve 2024. január 03.

²⁴⁵ Bowlby: *A biztos*, 18.

²⁴⁶ Bowlby: *U.o.*, 19.

²⁴⁷ Lee A. Kirkpatrick: Attachment theory and religious experience, in R. W. Hood Jr. (ed.): *Handbook of religious experience*, Birmingham AL, Religious Education, 1995, 446-475.

A hitfejlődés és a kötődés közötti kapcsolatban pedig azt találták, hogy a magas kötődési szorongás előrejelzi az alacsony hitfejlődést.²⁴⁸ Megállapították, hogy a hit növekedéséhez, az egyéneknek látnia kell a kötődési személyt (feltehetően Istent), mint akinek az elhagyásától nem kell félniük, vagyis érdemesnek kell éreznünk magukat a szeretetre és az elfogadásra.²⁴⁹ A fentiekhez kapcsolódó gondolat, hogy Pratkanis és Aronson szerint a saját sorsunkkal való szembenézés is csak úgy működhet, ha elfogadottságot érzünk. Ha ez nincs meg, akkor mást sem csinálunk, mint tagadjuk a valóságot és kifogásokat keresünk. Azaz, kívülre helyeződik a probléma, hiába hajszoljuk a megoldást.²⁵⁰ Isten az elfogadásáról azért biztosít bennünket, hogy egy inspiráló csatornába terelődjön a félelmünk.

3.4.3 A szeparációs szorongás

Szükséges szólni az elválasztódás okozta szorongásról. Az emberi pszichikum fejlődése során a 6-8 hónapos csecsemőknél törvényszerűen bekövetkezik az anyától való elkülönülés megtapasztalása, ami a fejlődéslélektanban „szeparációs szorongásnak” nevezett reakciót vált ki a gyermekből. A biztonságot adó személytől való elszakadásnak ez az élménye és az erre adott reakció az idegrendszerünkbe „beég” és egy életen át fel-felidéződik, olyan intenzitással, amennyire ez akkor megterhelő vagy feldolgozható.²⁵¹

Ezek szerint végig gondolhatjuk a szorongás jelenségének keletkezését (elsődleges szorongás) abból a szempontból is, ahogy azt Bowlby a szüléshez, vagyis a tárgyvesztéshez, nevezetesen az anyától való szeparációhoz köti. A szeparációs szorongásról azt mondja, hogy a gyermeknél viszonylag könnyen azonosítható okból generálódik, (ilyen ok a már említett ijedtség, hiány, erős inger), viszont ez az azonosítás nem ilyen egyszerű a felnőtteknél, hiszen a vészhelyzet forrása, jellege már nem ilyen szűk körű.²⁵²

Az analitikusok szerint a szeparációs szorongás újszerűségében különbözik minden más szorongástól, amit valamiféle fájdalmas, vagy veszedelmesnek érzett helyzet vált ki. Ez a szorongás valamiféleképpen más, mint az addig ismert helyzetek. Etológiai megközelítésből azonban ez úgy is magyarázható, hogy magának a kockázatnak a növekedése is szorongást vált

²⁴⁸ Ez az a szegmens, ahol a kutatásunk témájával metszetet jelentő kutatási eredményt produkáltak. De ezt is csak a kötődési szorongás témakörén belül, nem általánosan a szorongásra vonatkozóan. Azonban ennek is komoly jelentősége van.

²⁴⁹ Johnathan T. Hart – Alicia McLean – Phillip Budd: Attachment and Faith Development, in *Journal of Psychology and Theology*, XXXVIII. évf., 2010/2, 122-128.

²⁵⁰ Anthony R. Pratkanis – Eliot Aronson: *Rábeszélőgép*, Ab Ovo Kiadó, 1992, 41.

²⁵¹ Cole, D.S.R. – Cole, M.: *Fejlődéslélektan*, Osiris, 2006.

²⁵² John Bowlby: *Attachment and loss. – Vol. 2: Separation: anxiety and anger*, New York, Basic Books, 1973.

ki, mivel fennál a hipotetikus veszélye a gondviselő személytől való elszakadásnak.²⁵³ Ebből is látható milyen veszélyekkel jár, ha a gyermeket a magára hagyatottság fenyegetettsége rémiszti meg (nem is beszélve arról, ha ezt maga a kötődési alany fegyelmezési eszközként alkalmazza, akár úgy is, hogy esetleg csak meglebegteti). Ez a magára hagyatottság érzés Istennel kapcsolatban is jelentkezhet, ha az istenkép megengedi egy hátat fordító, elhagyó Istennek a jelenlétét és potenciális büntető hatalmát a lelkivilágunkban.

Bowlbyra gondolkodásmódjából kiemeljük, hogy a közelséget hangsúlyozó elmélete visszatükrözi a kevés általa elismert analitikus megközelítés egyik meghatározó személyének, Ferenczi Sándornak a hatását. Az ő híres mondása szerint az orvos szeretete gyógyítja meg a beteget. Ez a megállapítás a közelség-távolság viszonyban nemcsak az anya gyermek kapcsolatra vetíthető ki, hanem szélesebb értelemben az Isten-ember viszonyra is. Ezzel a szűrővel hallgatva Ferenczi előző gondolatát, a terápiáról (segítő és segített viszonyban) alkotott felismerése még egy extra szemszögből rávilágít az Istennel kapcsolatos közelségi igényünk pszichológiai vonatkozására. Ferenczi ugyanis arra jött rá, hogy a terapeuta személye, *„vagyis szubjektivitása megkerülhetetlen, leküzdhetetlen aspektusa a terápiának. A pszichoterápia – és minden orvos-beteg viszony – a két személy alkotta egységes térben zajlik, amelyben a terapeuta 'kivülállósága' lehetetlen, sőt, egyenesen káros, a helyzet alapvonásainak félreértéséből származó meghaladandó attitűdöt jelent”*.²⁵⁴ Számunkra azt sugallja ez a megállapítás, hogy a segítő jelenlétének minősége (adott esetben az istenképünk minősége) nem elhanyagolható a segített személy biztonság érzésének kialakulása szempontjából.

Ahogy az előbb említettük, bizonyos szempontból kitágítható a kör az édesanya személyén túlra is (pl. a terapeutára és dolgozatunk szempontjából mindenekelőtt Istenre). Ilyen jellegű kitekintés kapcsán szót kell ejteni az apa szerepéről is, hiszen, ha a közvetlen családon kívül is képbe kerül a kötődés, szeparációs szorongás kérdése, akkor az apa személye kapcsán is ésszerű a kötődés minőségével foglalkozni.

Fontos szempontként merülhet fel, hogy mindkét szülő megléténél, vajon hogy alakul a kötődés nemcsak az anyát, hanem az apát illetően? Grossmann és mtsai.²⁵⁵ több vizsgálatot összegezve megállapították, hogy mindkettőjükkel kötődést alakít ki a gyermek, de más szerepben

²⁵³ Bowlby: *A biztos*, 35-36.

²⁵⁴ Bánfalvi Attila: A Ferenczi-kultusz, a terápiás technika és a „dodóhipotézis”, in *Lege Artis Medicinae*, XX. évf., 2010/3-4, 259-263.

²⁵⁵ Karin Grossmann – Klaus E. Grossmann – Elisabeth Frenner-Bombik – Heinz Kindler – Herman Scheuerer-Englisch – Peter Zimmermann: The uniqueness of the child-father attachment relationship: Fathers' sensitive and challenging play as a pivotal variable in a 16-year longitudinal study, in *Social Development*, XI. évf., 2002/3, 307-331.

jelentenek menedéket, biztonságot a veszély elhárításakor. Ugyanis a vészhelyzetben mindkét szülő megnyugvást adhat. Az eltérést inkább abban látják, hogy az anya a megnyugtatóban, az apa a helyzet feldolgozásának lehetőségében mutat hatékony segítséget. Van okunk feltételezni, hogy átvitt értelemben Istennek mind megnyugtató, mind feldolgozást segítő szerepe elérhető a veszélyben levő hívőnek.

Egy másik síkon kilépést jelent a gyermek-anya kötődési viszonyból, ha magára az anyára koncentrálunk, aki bár kisgyermekéről gondoskodik, néha jelentős vágyat érez a saját magáról való gondoskodásra, arra, hogy neki is támaszt biztonságot nyújtson valaki. A kötődési vágy objektíven szemlélve mutatja meg leginkább, hogy mennyire egyetemes és normaszintű viselkedésnek tekinthető maga a kötődés.²⁵⁶

3.5 Összefoglalás, következtetések

A szorongás és félelem mértéke változik, de jelenléte nem kérdése a pszichológiának. A teljes megszüntetése csupán illúzió, inkább a vele való megküzdési képesség erősítése lehet feladatunk.

A szorongás témakörében tulajdonképpen minden tényező egy-egy változót jelent. Láthatjuk, hogy a genetika, a gyermekkori szocializáció, az elsődleges nevelőktől tapasztalt kötődési viselkedés, az arra való válasz stb. szóval az összes jelenlevő elem újabb bizonytalansági tényezőt hordoz magában. Minden változik ebben a keretben. Ez a dolgozat azt hivatott segíteni, hogy bizonyos területen megismerjük a változók kölcsönhatását és ezáltal megragadhatóbbá váljon a folyamat. Ezért is volt fontos körbejárnunk a szorongás pszichológiai jelenségét is a bibliai vizsgálata mellett.

A következő összegzésben kíséreljük meg összefoglalni a szorongás különböző definícióit.

3.5.1 A szorongásdefiníciók harmonizálása

Az a tény, hogy a szorongás mindenkit érintő tapasztalásként van jelen életünkben (puszta létezésünk már elégnék mutatkozik arra, hogy szorongjuk),²⁵⁷ miközben mindannyian másképp éljük meg és feltehetőleg másképp is gondolkodunk róla, egy egyértelmű definíció felállítását nem könnyíti meg. Az előző bekezdések több szempontból is betekintést adtak a szorongás

²⁵⁶Bowlby: *A biztos*, 12.

²⁵⁷Nyatanga: *Towards*, 411.

különféle definícióiba, de ezek áttekintése után is nehéznek mutatkozik egzakt módon meghatározni, hogy mit is gondolnak a kutatók a szorongásról. Talán éppen a különböző tapasztalás a forrása annak is, hogy nem találni két közel hasonlót sem a meghatározások között. Sőt, akár az egyes kutatókra magukra is igaz, hogy az idő múlásával a gondolkodásuk, megértésük változásával a definícióik is alakultak.

További óvatosságra int például, hogy egy egyesített definíció akár hiányérzetet és veszteségérzetet is eredményezhet. Ezeket érezhetjük Pine összefoglaló definíciója kapcsán, mely szerint a közös metszet a szorongás eltérő koncepcióiban az, hogy a *szorongásra, mint az egyik kiemelt negatív érzelmekkel járó állapotra tekintenek, mely mindig összekapcsolódik valamilyen veszély érzékelésével.*²⁵⁸ Megállapíthatjuk, hogy Pine-nak sikerült a különböző koncepciókból egyet alkotnia, de végül az eredmény véleményünk szerint színtelenre sikeredett és érezhetően rendkívül keveset mond.

Ezen gondolatok birtokában a fenti definícióknak a felsorakoztatása után nem pusztán a meghatározások közös metszetét kerestük, hanem egy áttekintést próbálunk bemutatni, mellyel a szorongás rendkívül összetett jelenségét széles értelemben megragadhatóvá tehetjük. Mondjuk úgy, hogy egyesítő meghatározás helyett harmonizálunk.

Ezen kihívások mellett is szükséges a dolgozat szempontjából egy iránymutató kiegyensúlyozott meghatározást bemutatni, mellyel az olvasó megérti ennek a dolgozatnak a szorongás koncepcióját. Ez a harmonizált definíció inkább nevezhető egy átfogó értelmezés formációnak. Ezért nem az a követelmény, hogy újdonságokat tartalmazzon, hanem inkább mutassa be a szakemberek megfogalmazásait átfogó (vagy legalábbis azoktól nem messzire vivő) koncepcióban, és ezzel együtt segítse a kutatás céljának valós megértését az olvasó számára.

Ezen kívánalmak mentén egy – koránt sem teljes – felsorolással próbáljuk növelni a jelenség megértésének esélyét. Tesszük ezt ily módon azért, mert ez a dolgozat is amellet érvel, hogy a szorongás inkább a jellemzői mentén érthető meg, mintsem egyes definíciói által. Éppen ezért álljanak itt most a különböző, de fontosnak ítélt jellemzők:

A definíciókból kiemelhető, hogy a szorongás...

- az egyik leggyakoribb, stresszhatásokkal összefüggésbe hozható kórkép, mely kapcsolódik a félelemhez, és melynek állandósulásából gyökerezik (DSM-IV).

²⁵⁸ Daniel S. Pine – Rachel G. Klein: Anxiety disorders, in Michael Rutter (ed.): *Child and adolescent psychiatry*, Hoboken NJ, Blackwell Publishing, 2008, 628-647.

- azonosított ok nélküli, de potenciális veszélyt hordozó félelemként jelenik meg (DSM-IV)
- az egyik legfontosabb tényezője az affektív jellege, melyhez feszültség, aggodalom köthető és ezt akár szomatikus változások is követhetik (APA)
- az egyénre jellemző és koherens kognitív struktúra is egyben (Burlow)
- pozitív oldala, hogy alkalmazkodási és jövőtervezési funkciót biztosít az által, hogy védekezésre és motiválásra is alkalmassá teheti az egyént (Burlow)
- háttérben a személyiség állhat, ami kapcsolatba hozható a családi értékrendszerrel, nevelési elképzelésekkel (pl. büntetések módja), családi hierarchiával, felnőtt szerepmintákkal, környezeti hatásokkal (Peurifoy)
- társadalmi erősödésének oka lehet, hogy a régi szociális jelenlét alapjai fokozatosan erodálódtak (Paulsen)
- igénybe veszi a vegetatív idegrendszert, melyet ezáltal nagyfokú terhelés ér és mivel fiziológiai kimerültséghez vezet, ezért egészségi rizikófaktort jelent. A szorongónak beszűkülnek a megküzdési eszközei, lehetőségei (Buda)
- elfedi a kiváltó okokat és a magyarázatot is, vagyis legtöbbször nem látható, hogy azok miért és hogyan alakultak ki (Kerekes)
- magában rejti az előrelépés lehetőségét, ha az egyén szembenéz a szorongásaival és megbirkózik velük (Kopp)

Szakirodalmi vonalon feltűnik egy *polgáriasodás, városiasodás, elistentelenedés* - vonal (Kierkegard, Canetti, Rác, Kopp, Paulsen és mások). A mai fogyasztói szemlélet szempontjából viszont úgy néz ki, sajnós célszerűbb a szorongó, azt agresszivitással oldó, bizalmatlan és öncélúan túlfűtött, silány tömegtájékoztató tartott személy „kitermelése”, akinek nincsenek távolba mutató céljai.

Ennek a valósága viszont nem zárja ki a vallásos ember lehetőségeit abban a tekintetben, hogy akár igénybe is vehet minden Isten által felajánlott segítséget szorongásának oldódásában.

Fontos pontot jelentett a fejezetben a kötődés/szorongás/szeparációs szorongás kérdésköre, melynek fő mondanivalója egyezett a bibliai fejezet összegzésében lejegyzettekkel.

A „Közösség élményének megtapasztalása, a nem vagyok egyedül érzés megélése” rendkívüli ereje fő üzenetévé vált az eddigi fejezeteknek.

Ebben a fejezetben többször megjelent az istenkép fogalma. Tulajdonképpen újra és újra előbukkant kimondottan és kimondatlanul is, hogy milyen módon ragadja meg a maga számára

az ember az Istent. Mit jelent maga az istenkép fogalom, hogy jelenik meg az ember életében. Ennek a fejezetnek az átgondolásai és összegzései indokoltá teszik, hogy az istenkép fogalma, az istenkép változás folyamata a következő fejezetben fókuszba kerüljön, azaz kísérletet tegyünk ezen fogalom részletes kifejtésére.

4 Az istenkép problematika valláslélektani áttekintése

4.1 Bevezetés az istenkép problematikába

Az istenkép életünk minden alapvető relációjában (tehát a transzcendenssel, a természettel és önmagunkkal, és egymással való kapcsolatunkat tekintve is) rendkívüli potenciált hordozó, determináló tényező.

Mielőtt egy átfogó fejtegetésben áttekintenénk ennek a képnek a fogalmait, létét, eredetét, szerepét és még számtalan hasonló aspektusát áttekintenénk, fordítsunk figyelmet a fogalom szimbolikus, metaforikus tartalmaira.

A kép alkotta információkat fizikailag a látás készségén keresztül dekódoljuk. Amikor is fizikai érzékelésünk kevésnek bizonyul. Ez azért is jó hír, mert Istent materiális értelemben nem tudom megközelíteni, nem tudom megfogni, érzékelni. Hogyan, milyen eszközökkel ismerhető meg mégis? A látás szimbóluma erre a kérdésre egyfajta felelet. Ugyanis a szimbólumon keresztül talán belátható, hogy „hitbeli látásmód” szükséges ahhoz, hogy mind a korabeli, mind a 21. századi ember „meglássa” az Istent. Igaz ez Jézus Krisztus „meglátására” is, annak ellenére, hogy a korabeli júdeai ember fizikailag láthatta személyét, ahogy jár az emberek között. Az Isten Fiának meglátása azonban már elválík a fizikai látástól, sőt attól függetlenül (vagy ha úgy tetszik, annak ellenére) működik, hiszen a Jézussal érintkező emberek nem feltétlenül azonosították Őt ilyen módon. Úgy is mondhatjuk, hogy „...*a nem-hívő nem ismeri fel, nem látja Isten jeleit a világban, a hívő viszont a Fiában láthatja az Atyát is* ([Jn – a szerkesztő] 12,45; 14,9). *A látás a Jézussal való egzisztenciális találkozás. De a látásra alapozott hit nem elegendő, Jézus a látás nélküli hitet várja tanítványaitól* (20,29).”²⁵⁹

A látás, láthatóság kérdéskörében egyébként nem csupán a befogadó fél érintett, tehát egy másik feltételt is meg kell említeni. Nevezetesen azt, hogy a képet alkotó személynek szándékában áll-e felfedni bármit is a képből, azaz önnönmagából. Szigorúan véve a kérdést, eszünkbe juthat az ószövetségi képtilalom. De a tiltással párhuzamosan egy vele ellentétes akaratot is leleplez ez az értekezés. Hiszen Isten feltett szándékaként tüntettük fel, hogy önmagát megismertesse az emberrel. Eképpen él az a feltételezésünk, hogy akár a szorongásunk kezelésében is segítséget adjon.

Isten végső és valódi kinyilatkoztatása önmagáról (vagy mondhatjuk a valódi istenképről), Jézus befogadásában valósul meg csorbitatlanul. Az 5. fejezet rendkívül fontos szakasza (17-

²⁵⁹ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-kereszttyen-bibliai-lexikon-C97B2/1-CA186/latas-latomas-CA1A0/> (Letöltés: 2024. május 29.)

19) ebben az értelemben is szól az olvasóhoz: Jézus így szólt hozzájuk: „*Az én Atyám mind ez ideig munkálkodik, én is munkálkodom*”. Ezért azután a zsidók még inkább meg akarták ölni, mert nemcsak megtörte a szombatot, hanem saját Atyjának is nevezte Istent, és így egyenlővé tette magát az Istennel. A jánosi írásokban a látás kifejezetten Jézus és rajta keresztül az Isten befogadási folyamatának a leírására szolgáló metafora.

Brown bemutatja, hogy a hitbeli látás igéit János felcserélve használja a fizikai látás igéivel. Példa erre az utolsó vacsorán (Jn 16,16) az alábbi kijelentés: *"Egy kis idő még, és nem láttok (θεωπέω=fizikai látás) engem, de ismét egy kis idő, és megláttok (ὁράω, azaz, a hit szemével látás a feltámadás után) engem"*.²⁶⁰ Egyrészt tehát kifejeződik a szándék, hogy Jézus meg akarja mutatni magát, más oldalról fontos, hogy legyen egy lelki képünk Róla. Azaz a feltámadt Jézus Isten Fiaként való „észlelése” mutatja a valódi hit jelenlétét. Az ezt kísérő teljes isteni önfeltárási szándék nemcsak a jánosi, de például a páli kinyilatkoztatásban is kifejezésre jut. A látás tehát nem más, mint Jézusban meglátni a Krisztust.

Így tehát nem is lehet túlhangsúlyozni az Isten észlelésének az emberi oldalát, Isten „meglátását”, megtapasztalását. A Hegyi Beszéd szerint tiszta szívvel láthatjuk meg Krisztust, és ha ez teljesül, akkor az a boldogság megvalósulása. Ezzel kezd kirajzolódni, hogy az embernek van szüksége az Isten meglátására, azaz egy reális istenkép észlelésére. Németh Dávid szerint az ember Isten iránti szükséglete egy folyamatosan jelenlévő igény, de ennek tudatosítása csak akkor történik, „*ha a lelki szükségletei vészesen kielégületlenek maradnak*”.²⁶¹

A görög nyelv alkalmas arra, hogy leírja ezt a folyamatosan mélyülő folyamatot, azaz a látás legmateriálisabb formájától kezdve rendezhetők a görög igék a belátás legmagasabb formája felé (Brown szerint sorrendben ezek a következők: βλέπειν, θεάσταιν, θεωρεῖν, ἰδεῖν, ὁράν, mely igét a „hinni” követné), tehát eljutunk a valódi, mennyei valóság teljes megbecsüléséhez.²⁶²

Mondhatjuk úgy is, hogy a vallásosság lényegét ragadjuk meg. Ezek szerint – bár talán erős kifejezés, – de onnan lehet egy vallás hitelességét mérni, hogy Jézusra rányitja-e a szemet?

4.1.1 Az istenkép kutatás extra kihívása

Egy extra, más nehézséggel nem hasonlítható kihívással kell szembenéznie a kutatónak az istenkép vizsgálatakor.

²⁶⁰ Raymond E. Brown: *The Gospel According to John (i-xii)*, Garden City, New York, Doubleday & Company, Inc., 1966, 502.

²⁶¹ Németh: *Istenképek*,

²⁶² Brown: *The Gospel*, 501.

Egy döntést kell hoznia a kutatónak, mely az istenkép-kutatás egyik legfontosabb kérdése, de a kérdés tulajdonképpen már a kutatást megelőzően eldől. Ez az alapvetés pedig nem más, minthogy milyen nézőpontból közelít a kutatáshoz, még konkrétabban, hogy a kutató kíván-e alkalmazni teológiai megértéseket, alapelveket. Ha igen, akkor egy szakrális misztikus térbe lép be a kutató. Az istenkép vagy még inkább maga Isten, bármiféle vizsgálatának nehézsége, hogy Isten nem olyan vizsgálati objektum, mint ami egy másik vizsgálati tétel. Amikor Őt kutatjuk, ellentétben sok más kutatás tárgyával, nincs mit megragadni, darabokra szedni és újra összerakni, mert a vizsgálat tárgya lényegét tekintve és végtelen tulajdonságait figyelembe véve, emberi, ill. tudományos eszközökkel nem vizsgálható. Isten léte nem vizsgálható a modern természettudomány eszközeivel, hiszen saját kereteit megtartva csak abból a hipotézisből indulhat ki a tudomány, hogy Isten nem létezik. Ez azonban azzal jár, hogy a tudomány bármilyen eredményre is jut, ha következetes önmagához, akkor abból nem von le következtetéseket Isten létével kapcsolatban.²⁶³

Ráadásul meg kell küzdenie a kutatónak saját belső akadályával, előítéleteivel, és paradox módon éppen a vizsgálni kívánt problémával, a benne élő Istenről kialakított képpel is. Amikor magát Istent szemléli a kutató, rá kell bíznia magát a meg nem ragadható valóságra. Erre a véges gondolkodású ember képtelen. Feloldhatatlan paradoxon a gondolkodás számára, hogy létezik egy isteni Lélek, akiben bízunk. Mivel Isten maga döntött úgy, hogy Jézusban belép az ember téri, idői világába, ezzel elérhetővé és megközelíthetővé tette magát. De a kinyilatkoztatás szerint ekkor korlátozta magát, mindeközben megvolt és örökre megmarad végtelen természete is, ezért ez a viszont-bizalom nem alaptalan.

4.2 Az istenképről általában és e dolgozathoz kapcsolható célokról

4.2.1 Az istenképről általában

Mindenkiben él egy kép az Isten szó hallatán, azaz megjelenik előttünk egy kép, egy forma, de egyben egy viszonyuló érzés is (még csak nem is pusztán a vallásosokra igaz ez),²⁶⁴ éppen ezért hamis lenne azt állítani, hogy az ember csakis kizárólag egy rajzot, ábrát, illusztrációt társít Istenhez. Az istenkép nem fantáziálás a Mindenható kinézetéről,²⁶⁵ hanem az Istenről bennünk

²⁶³ Ratzinger: *Krisztusra*, 13.

²⁶⁴ Bérei László Renátó: A Te arcodat keresem... – Az istenképek szerepe az egyén önismereti fejlődésében, in *Embertárs*, XIV. évf., 2016/2, 120.

²⁶⁵ Németh: *Istenképek*, 145.

élő szubjektív képzet. Észlelhetjük Őt valóságosabban, de reduktívabb formában is melyet, ugyanúgy valóságosnak hiszünk.

Természetesen az Isten nem válik olyanná, mint amilyen kép bennünk él róla, de kétségtelen, hogy akár ezek a bennünk rejlő képek is sok isteni tulajdonságot képesek visszatükrözni. A teológia elképzelése szerint befogadhatatlanul színes és felfoghatatlanul sokrétű az a koncepció, mely leírhatná Istent. Ilyen valódi statikus kép nem is létezik. Minél mélyebb ismeretre jutunk Vele kapcsolatban, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy Istennek egy konkrét, körülírható és jól meghatározható képpel való definiálása nemcsak tiltott, hanem önmagában képtelenség is. Tehát nemcsak egy vizuálisan értelmezhető képpel lehet szembe menni Isten transzcendens, omnipotens és omniprezens voltának tiltásával, hanem az Istennel kapcsolatos bármilyen paraméter köbe vésése értelmét veszíti.

4.2.2 Istenkép vizsgálatának keretei ebben a dolgozatban

A fogalomhasználat mellett a téma vizsgálatának egy szűk, e dolgozatra illeszkedő keretével is foglalkoznunk kell. Az istenkép téma egyéb itt feldolgozott témákhoz (szorongás, hit stb.) hasonlóan rendkívül szerteágazó, ezért szükséges rendkívül fókuszáltan a dolgozat felvetéseihez kötni a téma bemutatását. Az istenkép kialakulása, változása, tovább alakulása, újraszerveződése az a csapásirány, melynek mentén az istenkép kérdéskörét bejárjuk. Minek kell teljesülnie, hogy új értelmezést nyerjen az egyén istenképe? Milyen hatások érik ahhoz, hogy az addigiaktól eltérő módon tekintsen Istenre, változni tudjon a Vele kapcsolatos koncepciója?

Ebben a fejezetben nézzük át és összegezzük a kutatóknak a felvetéseit és fogalomértelmezését, mely magában foglalja az istenkép felépülésének, az istenkép mérésének kérdését, valamint a kihívásokat, negatív hatásokat az istenkép alakulásában.

4.2.3 Az istenkép fogalmának használata ebben az értekezésben

Az istenképkutatást illetően az egyik úttörőnek számító, és máig legnagyobb hatású szakember az argentin Ana-Maria Rizzuto, akinek a kutató munkája²⁶⁶ viszonyítási alapként szolgál és jól

²⁶⁶ 1970-ben New Yorkban a „Society for the Scientific Study of Religion” éves ülésén adta elő „*Critique of the contemporary literature in the scientific study of religion*” című tanulmányát

követhető kategóriákat állít fel. Kézenfekvőnek mutatkozott az ő munkáját és klasszifikációját valamiképpen fókuszba helyezni kutatásunkban is.

Rizzuto mindamellett, hogy mélységében kutatja az istenkép-fogalomkört, új fogalmakat is bevezetett, mint például (ahogy lent látni fogjuk) az istenreprezentációt. Bár a meghatározás erős megalapozottságot nyert akár nemzetközi akár a magyar kutatók (köztük Robu, Németh, Béri stb.) fogalomhasználatában, de általánosságban mégsem vált a legszélesebb körben használt fogalom. Ezért, hacsak ebben a dolgozatban valami nem feltétlenül indokolja a még pontosabb meghatározást, az *istenkép* kifejezés a legáltalánosabban használt és több értelmet képviselő kategóriaként jelenik meg.

4.3 Isten megismerésének kihívásai

Az ember, azaz az isteni teremtmény kifürkészhetőségének is határai vannak. Ahogy Caputo állítja: „...*a másik személy egy olyan tengerpart, amit soha nem fog elérni a hajónk... A másikhoz való utunk odaérkezésének lehetetlensége nem a tökéletlenségünk bizonyítéka, hanem a bizonyága a másik személy többletének. Nem kudarc, hanem örök lehetőség a megismerésre.*”²⁶⁷ Mennyivel inkább igaz a megismerési limit megléte magával az Istennel kapcsolatos percepcióinkra. De a felfedezésre irányuló kísérleteink mégis természetesek és esszenciálisak, az élet speciális helyzeteiben rendkívüli erővel jelentkezhetnek. Béri úgy gondolja, sőt kiindulópontnak tekinti, hogy Istennel kapcsolatban is létezik egy ellentétet a szubjektív és az objektív valóság között. Szerinte csak divergens kép élhet az emberben az objektív valósághoz képest, mely konfliktusokat is generálhat az egyénben.²⁶⁸

Mivel Isten megismerésének jelentőségét Jézus Krisztus azzal határozza meg, hogy azt magával az örök élet elérésével azonosítja (Ján 17,3), így Isten megismerésére való törekvés nemcsak egy lehetséges felfedezés élményét kínálja, hanem belső készletessé válhat a hívő ember számára. Ezért nevezi Béri a bennünk élő Istenről alkotott szubjektív képnek a formálását és ápolását elsődleges keresztény életfeladatnak.²⁶⁹ Máris elérkeztünk ahhoz a ponthoz, mely nemes megbízatásunkká teszi a helyes istenkép kialakítását. Hiszen egy bennünk élő deformálódott istenkép, ha nagyban tér el attól, mely kép Istenre referál a valóságban, akkor Isten teremtett világáról alkotott képünk (beleértve önmagunkról, a másik emberről stb. alkotott

²⁶⁷ John D. Caputo: *What Would Jesus Deconstruct The Good News of Post-modernism for the Church*, Grand Rapids, Baker Academic, 2007.

²⁶⁸ Béri: *A Te arcodat*, 120.

²⁶⁹ Béri: *Uo.*, 121.

képünket) sem lesz szinkronban a realitással. Tegyük hozzá, hogy a kép és a valóság közötti konfliktus nemcsak az önértékelés területén érezteti feszítő hatását, hanem az egyén teljes világfelfogását torzíthatja, hiszen az Istenről benne élő deformált képének folyamányaként a mindennapok kihívásaira adott válaszai is célt téveszthetnek. Mondhatjuk, hogy a feladatunk az objektív istenkép és a bennünk élő szubjektív istenkép közelítése. Első ránézésre bármennyire is könnyűnek tűnik ez a feladat, a gyakorlat azt mutatja, hogy nem könnyű eltüntetni ezt a bizonyos távolságot. Miért is merül fel a közelítés komoly igényként? Mert az eltorzított istenképek hatása a világról alkotott felfogásunkban, személyes kapcsolatokban, istenkapcsolatban, önmagunkkal való kapcsolatunkban is negatív lenyomatot képez.²⁷⁰

Ezek a torzított istenképek, vagy ha úgy tetszik, az evangéliumtól eltérő istenképek Frielingsdorf megfogalmazásában²⁷¹ egy büntető Bíró-isten, a Halál-isten a Könyvelő-isten, a Hajcsár-isten, vagy éppen a Hézagpótló-isten képében öltik fel torz formáikat. Utóbbi képhez a hiányzó anyai/apai szeretet pótlása miatt menekül az egyén. Béri fogalmai²⁷² majdnem egybevágóak ezekkel: a Büntető-bíró, a Szadista-vérszomjas, a Könyvelő-behajtó.

A Teljesítményelváró isten kategóriáit nevezi meg. Bármelyiket is vesszük alapul, a kihívást az jelenti, hogy az egyénnek nincs közvetlen eszköztára a saját istenképének békés, zökkenő-, és fájdalommentes, valamint gyors megváltoztatására. Az örömhír viszont az, hogy nem szükségszerű megragadni a korai nevelőktől, vallási szocializáció üzeneteiből adaptált kezdetlegesebb istenképünkénél, hanem (sokszor külső segítséget is igénybe véve) formálódhat percepciónk egy kiegyensúlyozott, a bibliai gondolkodásmódja szerint jobban támogatott (objektív) istenképre. Nem feltétlen szükségszerű, hogy eddigi megértésünk kínálta megoldásminták és életvezetési kísérleteink, kapcsolati mintáink sokszor tudatlanul újra és újra kétségbeejtő elakadás felé vezessenek bennünket. Oldódhat ez a feszültség, egy új istenkép rendezőelvei szerint új mintázatokba strukturálódhat életszemléletünk.

Minden, az istenkép formálásáról szóló változás egyben magában hordoz egy addig nem tapasztalt ismeretet, egy újraértelmezési lehetőséget. Tehát az Isten megismerésének szándéka egy végtelen felfedezés lehetőségét rejt magában. A „*Szeretet Himnusza*” felhívja a figyelmet, hogy ennek teljesebbé csak részint lehetséges (1 Kor 13,6). Ebben a törekvésben Németh szerint „*Csak mozaikszemeket lehet gyűjtögetni, amik az idők folyamán egyre teljesebben mutatják meg, hogy ki Isten...*”.²⁷³ Ezen mozaikszemek bizony összeszedhetők az ember

²⁷⁰ Béri: Uo., 121.

²⁷¹ Karl Frielingsdorf: *Istenképek – ahogy megbetegítenek és ahogy gyógyítanak*, Budapest, Szent István társulat, 2007, 8.

²⁷² Béri: *A Te arcodat*, 127-131.

²⁷³ Németh: *Istenképek*, 144.

életútján. Nem hamvában holt kísérletről van szó tehát, hiszen Isten önkijelentése szándékolt és folyamatos az ember felé. Németh megnevezi a három szükségletünket melyek előmozdítják ezt a keresést:²⁷⁴

- a kötődési vágy, vagyis a valahova tartozás érzése,
- az önfejlesztés, növekedés vágya,
- az irányítás/orientáció vágya, mely szintén alapvető szükségleteink kielégítésére irányul.

A Biblia hiteles forrása Isten önmagáról való kinyilatkoztatásának. Az Ószövetség elején Mózesnek elhangzott isteni „Vagyok, aki vagyok” (2Móz 3,14) bemutatkozás utal arra, hogy megfoghatatlan az Isten teljessége az ember számára. Ez a gondolat átíveli a Bibliát eljutva az utolsó könyvhöz, a Jelenések könyvéhez, ahol is erőteljesen megjelenik a vágy az együttlétre, találkozásra, megismerésre. Jelenések könyvének első fejezetében Jézus számos képben és leírásban mutatkozik be olvasóinak. Jelenések hét gyülekezetének tagjai számára viszont (Jel 3-6 fejezet) ezekből csak egy-egy szimbólum erejéig villantja fel magát. Ez azt is sugallja, hogy a gyülekezetek tagjai még az első fejezet leírásaiban megjelenő képekből is csak némelyiken keresztül tudták azonosítani Jézus Krisztust. Fontos üzenet, hogy ezen ismeretbeli hiányosságokért nem olvashatunk feddést, elmarasztalást.

Mivel nem láttuk Istent színről színre, ezért Baird²⁷⁵ megközelítésének egyik központi eleme, hogy kritikusnak kell lennünk istenképünket illetően. Bármilyen képünk is legyen Istenről, ő fölötte áll ezeknek. Ezzel az antropomorf istenképek létjogosultsága nem szűnik meg, ezeknek mégis hasznunk lehet, mert nélkülük Isten talán csak üres absztrakció számunkra. Baird javaslata szerint szabad ezeket az antropomorf képeket használnunk, de közben fontos, hogy folyamatosan kritizáljuk is azokat. Bármennyire is torzult és limitált a képünk Istenről, és bármennyire is látszanak rajta születési „barlangunk”²⁷⁶ lenyomatai, nem kell elvetünk azt a lehetőséget, hogy az egyik kép adekvátabb a másiknál. Ahhoz, hogy megállapítást nyerjen, melyik istenkép az adekvátabb, hitbeli élményeinket és logikánk koherenciáját kell alkalmaznunk.

²⁷⁴ Németh: *Uo.*, 145.

²⁷⁵ Robert M Baird: *Picturing God*, in *Journal of Religion and Health*, XXVIII. évf., 1989/3, 235.

²⁷⁶ A születési barlangunk fogalma Platónától és Francis Bacon-tól származik, mely szerint személyes perspektívánk mindig egy reflexiója annak a szűk világnak melyben élünk

Németh összegzésében rámutat, hogy végső soron maga Isten és az Istennel való személyes találkozás hitelesíti istenképünket. Még az a látszólagos ellentmondás is adódhat, hogy „*Amíg valaki Isten kilétéről közvetlenül Istentől nem szerez tudomást, addig lehet az istenképe minden elemében azonos a kijelentésben önmagát bemutató Isten vonásaival, akkor sem nevezhető az istenképe autentikusnak.*”²⁷⁷

Mirman amellet érvel, hogy az isten-megtapasztalás végül is egyfajta kivetítés és mint ilyen, egy belső esemény, mely nem létezik függetlenül a személy pszichéjétől. Az istenhit vélhetően egy kényszerű és teljesen természetes jelenség, amit az emberek veleszületetten megtapasztalnak. Mirman szerint megkülönböztetés szükséges azon istenhit között, mely hit egy bizonyos fajta istenképhez tartozik (konkrétabban, hit egy létező, szerető, mindenható Istenben) és az általános hívői magatartás között. Azt feltételezi, hogy az istenhit (nem a hívői magatartásra gondol, hanem magára a hitre) erősíthet egy olyan hozzáállást, mely alapja lehet a transzcendencia megtapasztalásának.²⁷⁸

Összegezve tehát, az istenkép változása, formálása életfeladatunk. Más oldalról nézve pedig a belénk ültetett belső kapcsolódási vágynak megfelelő cselekedet. Ezzel egyetemben ez a dolgozat az istenkép formálódásának hatásait a bevezetőben említett, az ember életét alapvetően meghatározó kondíciókon túl is figyelemreméltónak véli, és feltételezi, hogy az istenkép változása visszaható erővel rendelkezik direkt, vagy indirekt módon több más minőségi változó mellett akár az egyén szorongására is.

4.4 Fogalomtisztázás – istenkép, istenfogalom, istenrepresentáció Rizzuto szerint

A fogalmi meghatározás, melyre Rizzuto tett kísérletet, több mint 50 évvel ezelőtt, ma is szükségeszerű. Az általa használt három fogalom definiálása fontos szerepet kap e dolgozatban. Igaz ez úgy is, ha nem is feltétlenül szándékozunk mindenre kiterjedően alkalmazni az általa alkalmazott definíciókat. Tény, hogy ezzel a fogalomtisztázással nem emelkedhetünk felül az istenképpel foglalkozó szakirodalom minden következtetlenségén.

Rizzuto fogalmai a következők: istenkép (God image), istenfogalom (God concept) és istenrepresentáció (God representation). Természetesen nem akarjuk leszűkíteni a fogalom meghatározást Rizzuto elképzeléseire, de az ő másokat ihlető munkája egy olyan alap, mely újabb fogalom meghatározások kezdő koordinátrapontjává vált. Ezen definícióikat magukévá

²⁷⁷ Németh: *Istenképek*, 164.

²⁷⁸ Chet M. Mirman: The Subjective Experience of God, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 41.

téve a kutatók tovább segítik a megértést az istenkép kutatás gyakorlati feltáró-inspiráló munkában.

4.4.1 Istenkép Rizzuto szerint

Szerinte is igaz az, hogy az istenképnek vajmi kevés köze van egy vizuális kép megismeréséhez. Efféle, szó szerint értelmezett igyekezet egyébként a teológiai álláspont szerint is céltévesztés. Rizzuto szerint az istenkép a korai életkorhoz köthető interperszonális élményeinkből táplálkozik, tehát sokkal inkább dinamikus jellegű kép. Sokszor tudattalanul alakul ki és inkább érzelmi komponensű, a belső tapasztalatok eredménye. Egy, a pszichológia szerint működő belső modell, ahogy az egyén elképzei Isten létezését. Ez a modell egy összetett emlékezési folyamat eredménye. Különböző forrásokból csoportosított, összesített memóriák, melyeket Istenhez társítunk.²⁷⁹

Hoffman ezt úgy magyarázza Rizzuto munkássága kapcsán, hogy a személy saját tapasztalatú istenértelmezése.²⁸⁰

4.4.2 Istenfogalom Rizzuto szerint

Az istenfogalom a Rizzuto koncepciójában inkább egy intellektuális tudást takar. A gondolkodás, a teológusok által létrehozott Isten fogalmát jelenti.²⁸¹ Talán azzal lehetne legjobban érzékeltetni a különbséget, hogy egy egyén bár tudatosan azt gondolhatja Istenről, hogy létezik és nagy hatalmú személy, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy vonzódást is érez iránta. Az egyén istenfogalma tehát lehet pozitív jellemzőkkel felruházott (hatalom, tudás, erő stb.), de az egyén az istenképe ezzel párhuzamosan esetleg lehet szubjektíven negatív és ellenállást válthat ki az egyénből e nagyhatalmú „isten” felé.

Hoffman Rizzuto nyomán úgy értelmezi, hogy az istenfogalma azon alapul, amit kognitív eszközeivel meg tud tanulni Istenről.²⁸² Ahogy említve lett, kevésbé központi fogalom ebben a tanulmányban a teológusok istenfogalma.

²⁷⁹ Ana-M. Rizzuto: *The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study*, Chicago – London, The University of Chicago Press, 1979. 47-48

²⁸⁰Hoffman és mtsai: The God Image, The God Concept and Attachment. 2004. https://www.researchgate.net/publication/268428690_The_God_Image_the_God_Concept_and_Attachment (Letöltés: 2018. január 07.)

²⁸¹ Robu Margit, *Istenreprezentáció kognitív szempontú vizsgálata*, Debrecen, 2014. 10.

²⁸²Hoffman: The God,

4.4.3 Istenreprezentáció Rizzuto szerint és annak alkalmazhatósága

Rizzuto koncepciójában az istenkép és az istenfogalom együttese az istenreprezentáció. Robu többek között abban látja a hasznát a Rizzuto által bevezetett fogalomrendszernek, hogy használatával magyarázatot kaphatunk arra, miként férhet meg egymás mellett egyes személyeknél az ellentétes istenkép és istenfogalom értelmezés (tudom, hogy jószágos, szerető az Isten, de ezzel párhuzamosan engem büntethet is és számon tarthatja botlásaimat, melyekért adott esetben elszámoltathatóvá is tehet engem).²⁸³

Tartva a mintát, újra Hoffman értelmezésével kellene folytatnunk, de elmondható, hogy tanulmányában jellemző módon nem ad definíciót az istenreprezentációra, sőt, a fogalmat sem használja.

4.4.4 Rizzuto kutatásainak folyománya

Rizzuto istenreprezentációs kutatásainak összefoglalásában Pék megállapítja,²⁸⁴ hogy az istenreprezentációk földi szüleink emlékanyagai. Istenélményünket – istenhitünk emocionális oldalát a szüleinkhez, nagyszüleinkhez, testvéreinkhez való viszonyunk határozza meg egyik legerőteljesebb módon. Ez a jellegzetesen vallásos élmény egy sajátságos tapasztalás.

Az istenképünk (itt valójában használható az istenreprezentáció megnevezés) nemcsak ezekben az említett kapcsolatokban gyökerezik, hanem vissza is tud hatni e viszonyokra. Isten tehát - Rizzuto terminológiájában - *élő átmeneti tárgy*.

Az istenkép teljesen a szülőről mintázott kép lenne? Nem, hiszen amikor a belső istenképünk épül, annak lesznek fantáziált elemei is, nevezetesen, hogy milyen jó lehetett volna ideálisan a szülő. Ezzel a szülőkapcsolatból átvett kép további kompenzáció esik át, de a példán keresztül láthatjuk, hogy még a kompenzáció is a szülői karaktervonások meglévő, vagy éppen hiányzó elemeihez kapcsolódik.

Ezen a vonalon továbbmenve Rizzuto kiemeli, hogy az emlékanyagot tovább építik az egyénnek az anyával való szimbiózis korszakának élményei. Rizzuto ezzel összefüggést talál az *önreprezentáció* és az *istenreprezentáció* között a „grandiózus szelférzet” talaján is.

Mi minden árnyalja még a bennünk élő istenképet? Tovább színesítik ezt a képet a kulturális és társadalmi úton (akár vallásos hagyományok útján) hozzánk érkező benyomások, információk.

²⁸³ Robu: *Istenreprezentáció*, 10.

²⁸⁴ Pék Győző: Személyiséglélektan IV. http://psycho.unideb.hu/munkatarsak/pek_gyozo/targyak/SZEM_IV_1-2.ca_vallaslelektan.pdf (Letöltés: 2018. február 01.)

Mivel egyéni benyomások, élmények, memóriák mentén épül az istenkép (istenreprezentáció) mindenkinél, következésképpen személyenként eltérő, egyedi képet mutat.

Az istenképek (istenreprezentációk) potenciálja abban is látható, hogy képesek vigasztalni, megnyugtatni, tettekkészségre sarkallni, erkölcsi választásokban irányítani, bátorságot adni, de az is igaz, hogy félelmet kelthetnek, ijedelmet szíthatnak bennünk.

Rizzuto amellet érvel, hogy az istenképet minden ember egy bizonyos fokig szabadon úgy alakítja, hogy fenntarthasson egy legalább minimális szinten elfogadható önképet. Az istenkép nagyjából egy kivetítése, „kiszínezése” egy kedvező, vagy kedvezőtlen szülői képnek. De ez az út nem feltétlenül egyirányú, hiszen a szülő által bemutatott képet visszafordíthatja, vagy helyettesítheti, vagy éppen védelmi mechanizmus tárgyaként használhatja az egyén, amíg istenreprezentációjává válik.

4.4.5 Istenképünk keletkezése

A fent már említett Ana Maria Rizzuto argentin pszichoanalitikus gondolatai a legismertebb művében a *"Birth of a living God"* című klinikai tanulmányban publikálta,²⁸⁵ melyet a valláspszichológia egyik alapművének tartanak. Természetesen más kutatók gondolatai is említésre kerülnek e fejezetben, de általában ők sem mondanak ellent Rizzuto azon felvetésének, mely szerint az istenkép már születésünk pillanatában épülni kezd. Az istenképnek igen összetett a kialakulása, kezdve a szülők istenképével.

Ez tehát egy oda-vissza ható dinamikus folyamat az elsődleges gondozók és a gyermek között. Ugyanúgy a szülők gyermekük létevel kapcsolatos saját érzései is formáló szerepet játszanak. Ezzel kapcsolatban Robu megjegyzi, hogy hasznos lehet a születés előtti időkben is vizsgálódnunk. Szomorú példaként említi: „*a születés előtti ambivalens tapasztalatok, amelyek a korai gyermekkorban megerősítést nyernek, tudattalan negatív érzésekhez és az élettél szembeni alapvető bizalmatlansághoz vezethetnek. Az érintett személyek gyakran azt érzik, nincs joguk élni, egzisztenciájuk ok nélkül állandóan veszélyeztetett. Az elutasítottság és nem akartság érzésének interiorizálása vezet ahhoz a torz istenképhez, amely az istent a halál démonaként látja.*”²⁸⁶ Tehát ez egy oda-vissza ható eleven folyamat az elsődleges gondozó és a gyermek között, mégpedig éveken át tartó dinamikában. Alakító tényező többek között a szülők gyermekgondozási szerepe, ugyanúgy, mint a társadalmi beágyazottságuk, mely mind-

²⁸⁵ Rizzuto: *The Birth*,

²⁸⁶ Robu Magda: Egy istenarc van eltemetve bennem..., in *Embertárs*, V. évf., 2007/4., 315.

mind hatással bír a gyermek istenképének épülésében. Fontos szerep jut a bizalomnak, nevezetesen, hogy az anya-gyermek kapcsolatban kiépül-e az alapvető bizalom. A gyermek az anyát tükröző mintának érzékeli, akinek érzésein keresztül kap alapvető információkat a későbbi istenképének alakulására.

4.5 E dolgozatban használt istenkép-fogalom és alkalmazhatósága

Rizzuto meghatározásai inspirálóak a kutatók számára. Fogalmainak használata mégsem egyértelműsíthető. Robu megállapítja, hogy míg Rizzuto *istenfogalmával* egyszerű dolgozni, az *istenkép* és *istenreprezentációs* definíciói könnyen keverhetők. A szakirodalom is gyakran felcseréli e két fogalmat, több esetben istenreprezentációról egyáltalán nem is beszél.

Ez a dolgozat alapvetően a kimondott fowleri koncepció híján többször Németh istenkép-koncepcióját is segítségül hívja (Németh a Fowler szerinti hitfázisok ismeretének többletével szólal meg a témában). Németh három területen taglalja, hogy kicsoda Isten a mi számunkra:

- valóságellenőrzés (a *realitás-leképező* kognitív-affektív sémáink, plusz kredícióink),
- az önbecsülés (én-értelmező sémáink)
- a társas kapcsolatok színterei (kapcsolati sémáink).

*„E képek együttesét nevezhetjük istenreprezentációnak, ami természetesen nemcsak az Istennel kapcsolatos közvetlen tapasztalatok leképeződéseit, hanem a másoktól szerzett ismereteket, sőt a másokkal kapcsolatos analóg (pl. szülőkkel átélt) tapasztalatokat is magában foglalja.”*²⁸⁷

Összességében megállapítható, hogy az *istenreprezentáció* operacionalitása a tapasztalatok alapján nem kihívásmentes. Éppen ezért, ahogy említettük, ebben a dolgozatban hacsak az ellenkezője nem indokolt, akkor a fogalomkör használatakor általánosságban az *istenkép* kifejezést használjuk, még akkor is, ha az *istenreprezentáció* szakszerűbben leírná, hogy az éppen használt kifejezésbe beleérthetjük nemcsak az *istenképet*, hanem szerepet kap az *istenfogalom*, azaz a „teológusok” *istenfogalma* is. Nem feledve, hogy vizsgálódásunk tárgyát az istenkép, istenreprezentáció fogalomköre jelenti.

²⁸⁷ Németh: *Istenképek*, 147.

4.6 Istenképeink alakulása

E dolgozat kutatásában az egyik vizsgálati koordinátatengely az istenképek alakulása, változása. Ennek a változásnak a szükségszerűségéről szóltunk az eddigiekben, de bármilyen szempontból járjuk körbe a kérdést, kijelenthető, hogy az istenkép már a kezdeti fázisaitól bonyolult formálódik és megformálódás után az alakulása is összetett szempontok szerint történik. Ebből következően túlzott elvárás lenne az egyén életében pillanatok alatt, pár lépésben új istenképek kialakulására számítani. Az eddig tárgyaltakban is központi téma (és a dolgozat egészét tekintve is) a változás, ennek természetes velejárójaként illeszkedik a képletbe a fokozatosság elve. Béri szerint Isten pedagógiájának a részeként a megismerés kereteit tekintve is érvényes az az elv, hogy az „*emberi léptéket tiszteletben tartva tárul föl az ő objektív valósága*”.²⁸⁸

Amikor mégis egy-egy hosszabb folyamat után egy új istenképre tesz szerit az egyén, a fejlődés struktúráját megismerve az is kijelenthető, hogy létezhet bizonyos szempontból lépcsőzetesség, azaz az egyén fokozatosan adott sorrendben egymásra épülő lépcsőket jár be. Ez nem jelenti azt, hogy ne lehetnének valamilyen mértékben az addig átélt fejlődési szintek elemei is jelen. Németh úgy fogalmaz, hogy „*...korábbi fázisokhoz tartozó mintázatok persze elvesztik centrális jelentőségüket, de meghatározott élethelyzetekben ismételten előtérbe kerülhetnek.*”²⁸⁹ Azt is megemlíti, hogy az isteni gyakorlatban látható, hogy akár ugyanazon egyén számára Isten többféleképpen is megmutathatja magát.²⁹⁰ Ami szintén egyénenként változhat az nem más, mint az egy-egy fázisban eltöltött időtartam hosszúsága és a fázisok száma szerint megtett távolság.

4.7 Az istenkép kialakulásának háttere

Az istenkép kutatások többségében konkrét hipotézisek mentén specifikus témákat vizsgálnak, de nem ritka az sem, hogy visszanyúlnak olyan témákhoz, melyeknek már több évtizedes kutatási történetük van. Mindez abból fakad, hogy kutatók szembesültek azzal, hogy ha időszerűek szeretnének maradni, az folyamatos újragondolást, pontosítást igényel.

A kutatásoknak folyamatosan tárgya annak a finomítása, hogy összefüggést találjanak arra a kérdésre, hogy mely személyről kivetült kép alakítja legjelentősebben egy egyén istenképét.

²⁸⁸ Béri: *A Te arcodat*, 120.

²⁸⁹ Németh: *Istenképek*, 146.

²⁹⁰ Németh: *Uo.*, 146.

Esetleg az apai (Freud),²⁹¹ az anyai (Nelson és Jones),²⁹² az azonos nemű szülő (Spilka és mtsai.),²⁹³ a preferált szülő (Nelson),²⁹⁴ vagy mindkét szülő (Vergote és mtsai.)²⁹⁵ képének kivételése a legjelentősebb. A többféle megközelítés mentén az is felmerült, hogy mindkét szülő hat a kép alakulására, fejlődésére, csak másféle minőségben, mégpedig az apa az Isten gondoskodásáról az anya pedig a hatalmáról jelez előre a gyermeki istenérzékelésben (Dickie és mtsai.).²⁹⁶

A sokat emlegetett istenkép szakértő Frielingsdorf azt állítja, hogy már a gyermek első évében megjelenik valamiféle istenkép kezdemény. Szerinte is a szülőkről nyer mintát ez a kép, de azt is kiemeli, hogy az istenkép mégis a gyermek konstruált teljesítménye.²⁹⁷ E dolgozat témáját tekintve is jelentős gondolata, hogy rámutat arra, milyen fontos szerepe van a szülők által közvetített személyes élményeknek. Ennek folyamánya a későbbiekben is megmaradó személyességi (maga a szülő, maga az Isten alakít személyesen) vonás az istenkép alakulásában. Ez a feltárás rámutat, miért is láttuk a bibliai fejezetben olyan intenzíven a személyességet az isteni megjelenés, kommunikáció, jelenlét és nem utolsósorban a testet öltés, valamint a földre jövetel aktusában. Ezek a személyességet mutató Isten-ember kapcsolatban megjelenő epizódok leplezik le azokat az isteni kezdeményezéseket, melyek mind rendkívül erős potenciállal bírnak a róla kialakult kép helyes irányba történő alakításában.

Ezzel párhuzamban van Frielingsdorf azon megállapítása, hogy a gyermek által konkrétan tapasztalt és érzékelt bizalom, szeretet, remény, megbocsátás tényezők gyakorolják a legnagyobb hatást a gyermek dinamikus istenkép fejlődésére.²⁹⁸ Ezen gondolatok kevésbé társíthatók meghatározott életszakaszokhoz.

Az e dolgozatban meghatározott definíció szerint is kapcsolat van az istenkép és az önkép között, ezért nem meglepő, hogy Robu bevonja a már így is komplex képbe az önértékelés fogalmát, mely az istenkép alakulásának egy másik lehetséges változója. Így összegzi gondolatait: „...önmagában sem az egyes szülők reprezentációja, sem az azonos nemű vagy

²⁹¹ Freud: *Egy illúzió*, 38.

²⁹² Marvin O. Nelson – Edward Morris Jones: An Application of the Q-technique to the Study of Religious Concepts, in *Psychological Reports*, III. évf., 1957/3, 293-297.

²⁹³ Bernard Spilka – James Addison – Marguerite Rosensohn: Parents, Self, and God: A test of competing theories of individual-religion relationships, in *Review of Religious Research*, XVI. évf., 1975/3, 154-165.

²⁹⁴ Marvin O. Nelson: The concept of God and feeling towards parents, in *Journal of Individual Psychology*, XXVII. évf., 1971/1 46-49.

²⁹⁵ Antoine Vergote és mtsai: Concept of God and parental images, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, VIII. évf., 1969/1, 79-87.

²⁹⁶ Jane R. Dickie és mtsai: Parent-child relationships and children's images of God, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXXVI. évf., 1997/1, 25-43.

²⁹⁷ Frielingsdorf: *Istenképek*, 16.

²⁹⁸ Frielingsdorf: Uo., 18.

idealizált szülő képe, sem pedig az önértékelés nem képes megmagyarázni az istenkép jellegzetességeit. Az istenreprezentáció²⁹⁹ kialakulása ugyanis egy ennél komplexebb folyamat.”³⁰⁰

Az istenkép formálódásnak a serdülőkor is egy meghatározó időszaka, melyre vonatkozóan Németh azt állítja, hogy az identitását kereső serdülő elvész abban a válaszkérésében, hogy igazán ki is ő, kinek számít az ő léte? Itt kapcsolja össze gondolatait Grom elképzelésével, mely az énkoncepciót és az önérték-érzetet meghatározónak látja az istenképet milyenségét illetően.³⁰¹

Ahogy Robu is utalást tett rá, az önértékelés-elméletekkel kapcsolatos elképzelések szintén közelebb visznek az istenkép kialakulás folyamatának megértéséhez. Látszik, hogy egyes tekintélyszemélyeknek kiemelt szerepe van, hiszen mind közvetlenül, mind közvetve hatnak az istenkép alakulására.

Az istenkép bonyolult épülése és alakulása nem szolgáltat számunkra egy egyértelmű és teljesen átfogó képet, de minden egyes vizsgálat finomíthatja és pontosíthatja megértésünket. Egy széles körben elfogadott, mindent magában foglaló modell az istenkép kialakulásának hatótényezőiről véleményünk szerint nem is annyira a megközelítések és a kutatási eredmények látszólagos különbözősége, hanem a téma komplexitása miatt nehezen elképzelhető.

4.8 Veszélyek, negatív hatások az istenkép alakulásában

Bizonyos szempontból sajnálatosnak mondható, mivel gyakori problémára mutat rá, más szempontból öröndetesnek is értékelhető, hiszen őszinte szembenézést tesz lehetővé, hogy immár kiterjedt irodalom foglalkozik azon esetek elemzésével és leírásával, amelyek a vallással kapcsolatos lelki-pszichológiai deformitásokra hívják fel a figyelmet. Ezek közül az istenképek tárgykörére vonatkozó negatív hatásokra és veszélyekre vonatkozó koncepciókra szükséges rátekintenünk.

Rizzuto szerint, mivel a szüleinkkel való kapcsolatunk határozza meg istenképünket, a neurotikus kapcsolat a szülőkkel, neurotikus vallásosságot eredményez. Mivel az anyakép, apakép és énkép is szerepet játszik az istenkép alakulásában, lényegében azt is vázolja, hogy hány helyen sérülhet az adekváthoz közelítő istenkép kialakulása.

²⁹⁹ Az istenreprezentáció fogalmát Rizzuto-tól kölcsönzi, mégpedig a teológusok istenképe (istenfogalom) és a bennünk leképeződött istenkép együtteseként

³⁰⁰ Robu: *Egy istenarc*, 310.

³⁰¹ Németh: *Istenképek*, 155.

Frielingsdorf kiemeli, hogy az egyéni és egészséges istenkapcsolat kialakulását gátolhatják az elsődleges referenciaszemélyektől átvett, az ő negatív érzelmi átélésüket tükröző deformálódott istenképek.³⁰² Ezzel figyelmet kap az a jelenség, hogy a referenciaszemélyek torz istenképének megjelenítése megbetegítőleg hat az autoriter személyeket vonatkoztatási pontként kezelő egyénekre. Ez a hatás jelen lehet nemcsak gyermekkorban, hanem az egyének jóval későbbi hitmegközelítéseiben is. E gondolat figyelmeztet, hogy szükség van az istenképünkkel való folyamatos és tudatos szembesülésre „*hogy felszínre kerüljenek egyes torz, megbetegítő elképzelések, másrészt, hogy felismerjük az igazi Istent, akit Jézus kinyilvánított számunkra, és akihez – benne és általa – szeretettel viszonyulhatunk.*”³⁰³ Ha ilyen kép él bennünk (Frielingsdorf szerint a tudattalanunkban), akkor vajon képesek vagyunk-e egy bensőséges szeretetkapcsolatot építeni ezzel az „istennel”? Fokozottan vonatkozatható ez a kérdés a gyermekekre, még kialakulatlan személyiségű egyénekre.

Miközben a növekvő serdülőben változik az érzékelés az anyáról, de az eredeti kötődési minta függetlenül attól, hogy biztonságos vagy bizonytalan kötődésről legyen is szó, továbbra is meghatározója a kapcsolatoknak. Fontos kérdéseket vet fel ez a gondolat arra vonatkozólag, hogy a bizonytalan kötődési formákból hogyan gyógyulhatok és hogy lehet a kapcsolatom az Istennel a biztonságos zónában? Frielingsdorf azt állítja, hogy az ember képes akár élete legsötétebb zugaiba is beengedni az Istent. Ez a gondolata miközben az istenkép torzult változatainak veszélyére is felhívja a figyelmet, de egyben egy gyógyulási képet is rajzol mind az egyén, mind a lelkigondozók számára. Ha ez a beengedés nem történik meg, akkor Frielingsdorf szerint a távolságtartás hatásait kell viselni az életben. Ezt úgy viseli el az egyén, hogy a tudattalanból működő hatások olyan erősek, hogy tudatos szinten az egyénnek saját magával kapcsolatban pozitív istenképekről van tudomása. Ez nagyban nehezíti a gyógyító folyamat alakulását.³⁰⁴

Felvetődik az a kérdés, hogy hogyan változik az istenkép és mikor lehet túllépni a gyermekkori gondozóval kialakított kapcsolati mintákon. Lehetséges-e, hogy egy istenkép egy bizonyos életszakaszban összeomlik, ha igen akkor hogyan épül fel egy új? Fowler elmélete a későbbiekben többet mond erről és azt is megmutatja, hogy miként változik a pszichoszociális fejlődéshez hasonlóan az istenkép is az egyes életszakaszokban.

Hézser szerint az egyik negatív hatás az lehet, mikor a családi közösség egyes családtagok téves szándéka mentén a gyermek „megregulázására” külső szövetségesként Istent veszik igénybe

³⁰² Frielingsdorf: *Istenképek*, 22

³⁰³ Frielingsdorf: *Istenképek*, 7.

³⁰⁴ Frielingsdorf: Uo., 40-41.

(máskor további entitásokat, mint pl. Sátánt, az angyalokat, a Bibliát stb.). Olyan mondatokkal, mint „*Isten mindent lát, ha rossz gyerek vagy, meg fog büntetni*”, vagy „*Az őrangyalka mindig vigyáz rád, a hitetlen gyerekekre nem*”, torz istenkép alakulására befolyásol a szülő.³⁰⁵

Philibert³⁰⁶ megkülönböztet ún. szimbolikus (egészséges) és diabolikus (nem egészséges) istenképeket, melyek sikert vagy bukást jelenítenek meg egy-egy eriksoni önkép-fejlődési fázisban.

Béri szerint azon is múlik, hogy milyen istenképváltozással (pozitív vagy negatív irányba mozdul el az egyén, azaz közeledés, vagy távolodás lesz rá jellemző) lépünk ki egy krízisből, hogy milyen istenképpel léptünk be a krízisbe³⁰⁷. Azt állítja, hogy ha egy világszemlélet nem segít, hanem éppen akadályt jelent a jelen helyzet megértéséhez, falat épít a megküzdés területén, akkor a krízis végén nehéz lenne azt képzelni, hogy ugyanolyan világnézettel ki tudjunk lépni az adott helyzetből. (Ez nem vág teljesen egybe a későbbiekben bemutatandó fowleri gondolatokkal, amennyiben a krízisek nála is az elsődleges előmozdítói az istenképváltozásnak, de a visszalépést egy inkább tudattalan biztonsági lépésnek látja Fowler). Béri egyébként a valós helyzettel való szembenézést és elemzést látja kulcsfontosságúnak az új istenkép felé való elmozdulásban, mely utat direkt és reflektív jelzőkkel lát el. Létezik nála egy indirekt út is, mely a körülöttünk lévő közeg elhagyásán és egy új „kultúrájú” környezetbe való elmozdulás igényének a megszületésén keresztül vezet.³⁰⁸

Nézzünk a mélyére ennek a folyamatnak, azaz mi az, ami ebben a fejlődéslélektani folyamatban kockázatot jelenthet. Talán egyfajta kibontást jelent ebben Keating koncepciója.³⁰⁹ A szerző szerint a 4-8 év közötti gyermeknek erős ösztönzése ébred a biztonság, szeretet és kontroll jelentő szimbolikus kulturális kifejeződések megszerzését, birtoklását illetően. Hatalmas erőket mozgat meg ezek elérésére, az által is, hogy erős követelményeket támaszt a környezetében élőkkal szemben. Ezek bármilyen mértékű beteljesedése Keating szerint nemcsak boldogságot hordoz magában, de valódi értékeket is képvisel. A gyermeknek ezen tevékenységében versenytársakra lel, konfliktusokba kerül, akadályoknak ütközik, melynek eredményeképpen frusztrációt él meg. Ezt a helyzetet további frusztrációk követik az érzésvilágot tekintve is. Keating szerint ez azt eredményezi hosszú távon, hogy életünk során elemi erővel törjenek ránk

³⁰⁵ Bakk-Miklósi Kinga – Hézser Gábor: *Pasztorálpszichológia - Rendszerszemléletű alapok és gyakorlati szempontok segítőknak*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2023.

³⁰⁶ Paul J. Philibert: Symbolic and diabolic images of God. *in Studies in Formative Spirituality*, VI. évf., 1985/1, 87–101.

³⁰⁷ Béri: *A Te arcodat*, 125.

³⁰⁸ Béri: *Uo.*, 127.

³⁰⁹ Thomas Keating: *Isten terápiája és a szenvedélybetegségek – A középpontba vezető ima és a tizenkét lépés*, Budapest, Ursus Libris, 2014, 79-82.

(például a serdülőkor derekán) olyan kérdések, hogy miért érzem így magam, mi az élet értelme, mit jelent a boldogság stb. De mivel nincs eszköztárunk sem kulturális támogatottságuk e kérdések megválaszolására, még önreflektív öntudatuk esetleges birtokában sem tapasztalnak valódi boldogságot. Ezt a boldogságot egyébként Keating Isten megtapasztalásban, azaz az igazi boldogsággal való találkozásban ragadja meg. Itt kapcsolódik az istenkép elégtelen voltának veszélye a szorongás erősödésével.

Szerinte szükségszerű, hogy a gyermek beteljesületlenséget éljen át ezeken a területeken (biztonság, szeretet, kontroll). A fenti mechanizmus szerint szükségszerűen sérülések alakulnak ki, a kérdés csak az, hogy milyen mértékben. Ezt a naponta akár többször is lejátszódó folyamatot Keating az „*emberiség nyomorúságának*” nevezi.³¹⁰

Bár a fenti gondolatok megközelítőleg sem nyújtanak teljes képet a veszélyek és negatív hatások jelenségeiről, azonban felhívják figyelmünket az egészséges istenképek iránti igények rendkívüli szükségességéről. Ez a különleges igény a valódi, azaz gyógyító istenképek jelenlétére e dolgozatban is kiemelt hangsúlyt kap. Az elsődleges nevelők tudatos és szeretetteljes, elfogadó attitűdje, majd az idő előrehaladtával az önreflektivitást segítő lelki vezetői és elfogadó gyülekezeti közeg jelenléte a fentiek kapcsán is megnevezhető kíváncsi. Ennek megvalósítását illetően azonban a kutatási kérdéseinket fókuszban tartva e dolgozatban nincs lehetőségünk részletes elmélyülésre.

4.9 Istenképekről – Összefoglalás

E dolgozat kísérletet tett egy rövid átfogó képet adni az istenkép problematika valláslelektani áttekintésére. A Biblia istenkeresésre hívó gondolatai, Isten bemutatkozási szándékai, a Biblia hívása a helyes istenismeretre különösen hangsúlyossá teszik a hívó ember számára a témát. Ezek mellett ezen kutatás is fókuszba helyezi az istenkép kérdését és annak minél jobb megértését.

Bár az Istennel kapcsolatos teljes megismerés lehetetlen, mégis kíváncsi tünik a minél adekvátabb istenkép megtalálása. Az istenkép témakörébe tartozó fogalmak Rizzuto féle elméleti differenciálásának fontossága mellett állítottunk érveket, de ennek teljes gyakorlatba ültetése már túl komplex feladatnak bizonyult. A születésünk pillanatától alakuló istenképünkre a kulturális, társadalmi és egyéb hatásokon túl legerősebben a szülőkapcsolat fejt ki a hatását. Az istenkép és önkép közötti belátható összefüggés adott alapot arra, hogy objektív

³¹⁰ Keating: Uo., 82.

pszichometriai eszköz működését ismertessük az istenkép kérdéskörével kapcsolatban, mely új kutatási lehetőségek meglétére irányítja a figyelmet. Végül, de nem utolsó sorban a teljesség igénye nélkül a dolgozat e fejezete rámutatott néhány veszélyre és negatív hatásra az istenkép alakulásával kapcsolatban.

5 Empirikus valláslélektani kutatások

Felvetődhet a kérdés, hogy miért fontos bemutatni más kutatásokat is ebben a dolgozatban? Ezek a kutatások eredményeikkel szélesebb rálátást biztosítanak az istenkép fogalomkörének megismeréséhez.

A kutatások sok szempontot világítanak meg, szerteágazóak, de közös bennük, hogy az istenkép jelenségének témakörében egy-egy fontos összefüggés megértésére szentelték energiáikat. Talán úgy tűnhet, pusztán apró részterületek megismerésére vállalkoztak, de láthatóan fontos kiindulópontot adtak újabb kutatások elindulásához.

Ezek a kutatások a téma szakemberei számára széles körben elérhetővé váltak. Azzal, hogy a kutatások újabb kutatásokat inspiráltak, lépésről lépésre bővítették a vallásnak, a vallás lélektan hatásainak, azon belül is az istenkép-fenomén megismerését. Az istenképekkel kapcsolatos kutatások bemutatása által láthatóvá válik, hogy azokban milyen hipotézisek merültek fel, s mennyiben nyertek ezek a felvetések igazolást. Az egyes tanulmányok bemutatásán túl kapcsolódást keresünk e dolgozat kutatásával is.

Ezeket a kutatásokat részletesen elemezzük a Függelékben, e fejezetben a kutatásokkal kapcsolatos saját kutatásunkra vonatkozó legfontosabb összefüggéseire tekintünk rá.

5.1 A kutatásokról összefoglalóan

5.1.1 Összefoglalás pozitívumokkal

A valláslélektan tárgya a vallásos tapasztalás, magatartás és kifejezésforma. A *Függelékben* bemutatott kutatások sokösszetevős vallásos jelenségek egy-egy összefüggésének megértésére szentelték energiáikat. Talán ezen tevékenységükkel úgy tűnhet pusztán apró részterületek megismerésére vállalkoztak, de láthatóan fontos kiindulópontot adtak újabb kutatások elindulásához az istenképek terén is. Ezek a kutatások a téma szakemberei számára széles körben elérhetőek, gazdagítva egymás ismeretanyagát.

Azzal, hogy a kutatások újabb kutatásokat inspiráltak, lépésről lépésre bővítik a vallásnak, a vallás lélektani hatásainak megértését. A kutatások rendkívüli többletismeretet adtak ennek a dolgozatnak a vizsgálatához is.

A kutatók azzal is szembesültek, hogy ha időszerűek szeretnének maradni, az folyamatos újragondolást, pontosítást igényel, sok kutatás longitudinális, vagy éppen mások által újragondolt vizsgálatot folytattak, mellyel a kutatások eredményének érvényesége mélyült.

A kutatók között az egymás ihletésén túl a párbeszéd is előremutató lehet. Ebben a lehetséges párbeszédben nem a teljes egyetértés a cél, hiszen természetesen a kutatók világnézetileg sem egységes szemléletűek. Ez egyébként színesíti és gazdagítja mind a kérdések feltevését, mind az eredmények értékelésének szempontjait is.

A teljesség igénye nélküli konkrét eredmények, amelyek továbbgondolásra hívnak, és amelyek formálták a szemléletet e dolgozat kutatásával kapcsolatban:³¹¹

- (1) kapcsolat van az egyén önmagához fűződő hozzáállása és az istenképe között
 - a. az istenkép értelmezési keretében a pozitív önértékelés fogalmkörét tekintve a szerető Isten képének kiemelkedő és megkérdőjelezhetetlen szerepe van
 - b. az alacsony önértékelésű személyek talán megtapasztalták az elutasítást, így negatív élményük miatt istenképükhöz elutasítás párosítható
- (2) a különböző szintű önértékeléssel rendelkező emberek nehéznek találják, hogy azonos hitet valljanak
- (3) eltérés mutat a felekezeti különbség az istenképzetben – de ennél messzebb nem jutottak a kutatók amikor a különböző felekezeteket vizsgálták
- (4) a fiatal felnőttek gondolkodására, istenértelmezésére nem pusztán a büntetés, jutalmazás vagy a hatalom elemei, hanem nagy eséllyel olyan attitűdök, mint a gondoskodás, együttérzés, tehát alapvetően anyáknak tulajdonított, azaz a *közelség* fogalmkörébe tartozó karaktersvonások is hatnak
- (5) közelmúltbeli kutatások tovább halványítják a tradicionálisan férfi képen alapuló megszemélyesített istenképek érvényesülési dominanciáját
- (6) a probléma-megoldási folyamatban, mely függ az istenképtől (belső vallásosság vs. külső vallásosságtól) a vallásnak sokösszetevős szerepe lelhető fel
- (7) a „Haragos Isten” képe pozitívan, míg a „Segítő Isten” képe negatívan korrelál a magányossággal

³¹¹ A *Függelékben* ugyanebben a sorrendben és ugyanezzel a számozással megtalálható a kutatások bővebb bemutatása és a források megnevezése is.

- (8) azok a nők, akik pozitívan értékelték a hitüket, azt jelezték, hogy pozitív kapcsolatuk van Istennel, amely pozitív kapcsolatból már kifejlődött, vagy éppen fejlődés alatt van egy pozitív érzékelés is
- (9) ha konfliktus áll fenn a normatív és a személyes istenkép között, akkor összezavaró bizonyos szempontból a normatív istenkép jelenléte, mely restriktív lehet a helyes önbecsülés kialakulását és helyes istenkép fejlődését tekintve. Ez a gyakorlatban sokszor egy teljesíthetetlen állandó külső elvárást jelent, melynek beteljesületlenségét ráadásul szégyenérzet kísérheti.
- (10) a szülői *koalíció Istennel* és a gyermekben élő *jóindulatú istenkép* összekapcsolódik; a *rosszindulatú istenkép* pedig összekapcsolódik az internalizáció alacsonyabb szintjével
- (11) akik pozitív istenhittel rendelkeznek, hajlamosak jobb munkakapcsolatba kerülni a segítőjükkal (esetmenedzser), míg a negatív Isten iránti érzésekkel rendelkezők inkább csak lazább munkakapcsolatban voltak velük
- (12) megjelent az igény arra, hogy hangsúlyosan a női tulajdonságok is integrálva legyenek az istenkép-jelenség képzetébe
- (13) a női vonású istenképek pozitívan kapcsolódtak a női nemi szerephez, a férfias istenképek pedig negatívan a nőkhöz való viszonyuláshoz. Igaz ez mind a férfiak, mind a nők esetében
- (14) a hímnemű istenkép erősen összekapcsolódik a tradicionális gender ideológiával
- (15) az ítélező istenkép csökkentette annak esélyét, hogy a vallásos hívek jelentkezzenek az istentiszteleti helytől független közösségi önkéntességbe
- (16) az Istenhez szorongóan kötődő személyek és a negatív istenképpel rendelkezők az élettel elégedetlenebbek

Bár a bemutatott kutatások az istenkép témáját rendkívül sok szempontból vizsgálták, kijelenthető, hogy kellő kutatási tér biztosított a hit fázisai, istenkép változásai és a szorongás alakulása témakörében való elmélyülésre.

A tanulmányok áttekintése után sem gyengült meg az a feltételezésünk, miszerint a fowleri hitfázisok vizsgálata plusz információt jelenthet az istenkép-kutatáshoz. Sőt lehetséges, hogy egyes esetekben már önmagában a hitfázisokhoz tartozó jellemzők megismerése is jelentős háttérismeretet, vagy éppen potenciális magyarázatot adhat az éppen zajló folyamatokra.

Azonban nemcsak saját kutatási céllal és tudományos megközelítéssel szükséges további tanulmányozás az istenkép témájában. Elég csak arra gondolni, amire több tanulmány is rámutat

(pl. (13)): egyes kutatók szerint az egyház a társadalmi elidegenedés előszobájában van, minden vizsgálat. Minden kutatási eredmény segítheti a tisztább megértést és helyzetelemzést, ezért rendkívül szükséges többek között az istenkép-kutatás eredményeinek tanulmányozása, további diszkussziók kezdeményezése.

5.2 Összefoglalás kritikai fókusszal

E bekezdés azért született, mert egy teológiai dolgozatban szükségesnek látszik a teológia egyedi szempontjai szerint is véleményt alkotni. A kutatások sokszínűsége multidiszciplináris megközelítése gazdagító lehet, még akkor is, ha kritikai észrevételt fogalmaz meg.

Egyik másik istenképkutatást szemügyre véve talán negatív színben tűnhet fel, hogy nem tisztázott, hogy van-e egy olyan határ és ha igen, akkor hol, amit nem méltó vagy nem érdemes átlépni az istenképnek, azaz áttételesen az Isten létének a vizsgálatakor. Átolvasva a tanulmányokat szembesülhetünk a ténnyel a gyakorlatban, hogy ilyen határ tudományos alapról indulva nemigen létezik. Viszont teológiai oldalról jövő erős kritikaként megfogalmazva: egyes tanulmányokban a kinyilatkoztatás létét megkérdőjelező vonásokat azonosíthatunk. Ezeknek a nemcsak merész, de kissé túlkapásnak is érzékelhető gondolatoknak a megjelenésével mintha azt is mondaná egy-egy tanulmány készítője, hogy jobb kinyilatkoztatást tud a meglévőnél. Gondoljunk csak olyan igények megjelenésére, mint: Istenhez ne társítsunk semmilyen emberi tulajdonságot, ne legyen férfi tulajdonsága stb. Ezek a felvetések megkérdőjelezzik azt is, akivé az ember az isteni kinyilatkoztatás által lett. Ezt talán egy nem keresztény könnyebben megteheti. Azonban a hit kérdéseit, az istenkép kérdéseit úgy vizsgálni, hogy közben magát Istent elvetni látszik a kutató, nos, az feloldhatatlan ellentmondásnak tűnik. Más szavakkal: ezzel a megközelítéssel pusztán egy pszichológiai jelenséggé minősíthetjük az istenkép fenomént.

Példaként érdemes Oler kutatásait és következtetéseit megemlíteni ((10). tanulmány), ő ugyanis aggályosnak látta a Biblia által használt olyan képeket, amelyek antropopatista³¹² és antropomorf³¹³ módon teszik megragadhatóvá Istent. Ez a látásmód szerintünk azonban nem véletlenül jelenik meg. Maga a Biblia ad erre a gondolkodásra felhatalmazást. Percepcióink, érzékszerveink működése pont a megismerést szolgálják. Magának Istennek a megismerése is ezeken a csatornákon keresztül történhet, ahogy János apostol írja: „*Ami kezdettől fogva volt,*

³¹² pl: ...Uram, irgalmas és kegyelmes Isten vagy, hosszú a türelmed, nagy a szereteted és hűséged. (Zsolt 86,15)

³¹³ pl: ... lába zsámolya ... (Zsolt 99,5). Íme, tenyerembe véstelek be, ... (Ésa 49,16)

amit hallottunk, amit szemünkkel láttunk, amit megfigyeltünk, amit kezünkkel is megtapintottunk, azt hirdetjük az élet ígéről” (1Ján 1,1).

A folyamatot megismerve nem az a kérdés, hogyan cáfoljuk az antropopatizmus szerepét és jelentőségét, hanem inkább az, hogy miként lehet a folyamatot megfelelő mederbe terelni. Azt a kérdést a fowleri rendszert ismerve feltehetjük, hogy mely pontig szükségesek az említett formákban az Isten érzékelését segítő eszközök. Melyik hitfázisokban lesznek esetleg túlhaladottak, ill. a későbbi hitfázisokban mi váltja fel a szerepüket? Az antropopatizmus nem tesz mást, mint Istent érzékelhető, megérthető jellemzőkkel teszi láthatóvá. Ennek határai a teológia szerint éppen Istennél vannak. Számunkra érdekessé válhat, hogy ez mennyiben segíti, korlátozza vagy akadályozza az istenkép változását, fejlődését. Feltételezésünk szerint bizonyos életszakaszokban és bizonyos megértés szintjén segítő lehet ez a folyamat. Az antropopatizmus azt az aspektust jelezheti az előtérbe jutásával, vagy éppen elhalványodásával, hogy az egyén milyen istenkép birtoklásának a fázisában van.

Egy olyan modellt kell találni, melyben ezeknek a megismerési opcióknak helye van. Úgy is megfogalmazható az előbbi kijelentés, hogy a becsületes határhúzásnak az is része, hogy meddig építhetünk a szubjektív tapasztalásra.

Oler azon következtetésével egyetértve és azt továbbgondolva, miszerint a teljesebb istenkép felé való haladás kiváltságunk, a fowleri hitbeli előrehaladás elveinek megismerése segítségünkre lehet.

Visszatérve a gender-elméletekhez, antropopatizmushoz: fennáll a veszély, mindent megkérdőjelező hozzáállásukkal túllőnek a célon ezek az elméletek (mint ahogy az elméletek észrevételeinek teljes elutasítása is veszteséggel járhat), melyekre egy-egy példát tekintsünk meg:

- egyik legnagyobb túlkapas lenne, ha Istenre egyoldalúan csak női tulajdonságokkal felruházott személyként tekintenénk. Más szavakkal, a férfi tulajdonságokkal bíró istenképnek is légjogosultsága van
- mindamelllett a női (gondoskodás stb.) szerepeknek is természetesen kiemelt helye van az istenképek összetevői között: a női-férfi vonal csak szimbolikusan adja vissza Isten tulajdonságait, még ezeken túlmenően is vannak Istennek jellemzői, de ez nem jelenti azt, hogy nem indokolt az emberi érzésvilág elemeit elidegeníteni, hiszen kapcsolatot jelentenek az isteni megértésére.

Ehhez a gondolathoz tartozik Brueggemann megállapítása, mi szerint a „...feminista értelmezés, a liberáció olvasatának egy részegysége nyilvánvaló gyakorlása az érdeknek,

melynek szándéka az, hogy legalább felfedje a patriarchális elnyomást, mely jelen van a szövegben és az értelmezés történetében.”³¹⁴

A kritikai szempontok áttekintése után paradox módon megállapíthatjuk, hogy a kritikával illetett kutatások is szélesíthetik mind a kutatók, mind a saját kutatásunk ismeretanyagát.

³¹⁴ Brueggemann: *Az Ószövetség*, 91.

6 A fowleri hitfejlődés alapjai és a hit mérhetőségének lehetőségei

A múlt század hetvenes éveire jutott el a tudomány oda (a későbbiekre nézve kiemelhető ezen elméletek közül Erikson pszichoszociális fejlődésre vonatkozó, Piaget kognitív fejlődést leíró, és Kohlberg morális értékítélet-fejlődést bemutató elmélete), hogy struktúrákba rendezhetőnek találta az emberi fejlődés teóriáit. James W. Fowler számára kézenfekvővé vált a feltevés, hogy a hit területére is igaz lehet a mintázatba rendezhetőség: akár az ember életciklusaira vetítve, vagy akár ettől eltérő szakaszokra illeszthetően. Ezzel új paradigmát ajánlott meg Fowler gondolkodása a hittel kapcsolatos nézetek tekintetében, mely leírja a hit formálódását, átmeneteit és fenntartásának folyamatát.

Gondolatmenete nemcsak feltételezett egy hasonlóságot az erikson-i, piaget-i és kohlberg-i fejlődésemelvények és a hit felépülésének vonatkozásában, hanem a hit tipikus mintázatainak megtalálása után kidolgozta a saját hitfejlődési struktúráját. Majd ennek az elméleti és gyakorlati részleteinek bemutatásával megnyitotta az utat egy adott egyén hitfázisának és a hitfázishoz tartozó hitmegközelítésének megismerése felé (ld. 7. fejezet). Maga James W. Fowler úgy beszél 30 év távlatából a saját, úttörőnek nevezhető hitfejlődési elméletébe integrált gondolatairól, hogy olyan értelmezési keretet adhatnak az ember számára, mely segítségével világosabban megragadható, hogy milyen fogalmat alkot Istenről (általánosabban egy Magasabb Rendű Lényről).

Ahhoz, hogy felmérjük a valódi jelentőségét annak az átfogó elméletnek, amelyet Fowler a többször emlegetett *A Hit Fázisai* című művében fejtett ki, elég rátekinteni az elmélet szinte megszámlálhatatlan elemzőinek, elmélete továbbfejlesztőinek, reflexiók íróinak, vagy akár éppen Fowler kritikusaiknak rendkívül nagy számára.³¹⁵ Mondhatjuk, hogy szinte mindenki, aki a hitfejlődés témában az utóbbi negyven évben megszólalt, az vagy méltatta Fowler munkásságát, vagy éppen még a kritikai megközelítésével is azt bizonyította, hogy maga az elmélet megkerülhetetlen.

Az elérhető Fowlerrel és elméletével kapcsolatos irodalom nagy száma és terjedelme nem indokolja, hogy ebben a dolgozatban is jelenjen meg általános áttekintés Fowler hitfejlődési perspektívájáról, de a kutatásunknak megfelelő szemüvegen keresztül mégis fontos szerepet kap, hogy speciálisan istenkép szempontból tekintsünk rá a fowleri hitfázisokra.

³¹⁵ Brelsford 2016 elején megjelent megemlékezésében (Fowler halála után nem sokkal) említést tesz a 11 könyvről, amit Fowler írt, a több mint 60 cikkről, könyv fejezetekről és könyv elemzésekről, 29 doktori disszertációról, mely Fowlerből írtak, az alapmű 12 nyelven megjelent fordításáról és 42-szeri újranyomtatásáról. Ld: Theodore Brelsford: In Memoriam: James W. Fowler, III (October 12, 1940–October 16, 2015), in *Religious Education*, CXI. évf., 2016/1, 5–6.

Mielőtt ezt megtennénk és ugyanígy, az istenkép szempontjából megnéznénk a Fowlert inspiráló elméleteket is, meg kell jegyeznünk, hogy bár Fowler elmélete alapot képez a hitfejlődés megértésére, mégis elméletét bizonyos paramétereiben már túl is haladta az utókor. Ami alkalmassá teszi, hogy ebben a kutatásban mégis az ő paradigmáját használjuk, hogy nem a fő kritika célkeresztjébe eső pontok pro vagy kontra helytállósága teszi alkalmassá a fowleri elméletet a mi kutatásunkhoz. Megnevezve ezeket a kritikai pontokat: a változások követése vagy a hitfázisok/stílusrétegek sorrendje stb.³¹⁶ Az kerül jelen dolgozatban a vizsgálat fókuszába, hogy az adott hitfázis jellemzőit mutató egyénnél milyen szorongási szint mérhető és ennek milyen összefüggései tárhatók fel. Mintegy pillanatképet készítünk az egyén hitbeli gondolkodásmódjáról, éppen aktuális világlátásáról stb. és megvizsgáljuk, hogy ehhez tartozik-e egy jellemző szorongási szint vagy sem. A fowleri gondolatok el nem évülése mellett azt az érvet is felhozhatjuk, mellyel Sitku összegzi gondolatait tanulmányában, mi szerint: „... *nehéz más konklúzióra jutni, mint hogy bár explicit nem mondhatjuk a magasabb hitfejlődési szinteket „jobb hitnek” – ám kimondhatjuk, hogy az Istennel való együttműködés kívánatos cél, ami az embert végső soron a hitbeli fejlődés elősegítése felé mozdítja.*”³¹⁷

6.1 A fejlődési elméletek inspiráló hatása Fowlerre

Mivel az említett fejlődéselméletek (Piaget, Kohlberg, Erikson) széles körben ismertek, bemutatásuktól ebben a dolgozatban eltekintünk, egyedül az elméleteknek a fowleri gondolkodás megértése szempontjából hasznos aspektusait emeljük ki.

6.1.1 Piaget és Kohlberg hatása Fowlerre

Hogy Fowler már Piaget-től és Kohlberg-től nyert nézetek alapján,³¹⁸ vagy ahogy állította, már mindezekkel való megismerkedés előtt rendelkezett egy hittel kapcsolatos fejlődési elmélet akár letisztult, akár kezdetleges fázisával, nos az valószínűleg már nem nyer bizonyítást, de talán nem is lényeges kérdés. Az bizonyos, hogy mindkét elmélet sokat adott hozzá Fowler végleges elképzeléseire.

³¹⁶ Például amit Siba befolyásoló-kérdés-effektusnak nevez, azt is igyekeztünk többféle megközelítéssel is tompítani. Siba Balázs: *Isten és élettörténet*, Budapest, Loisir Kiadó, 2010, 59-60.

³¹⁷ Sitku Tibor: A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és lehetséges implikációi a homiletika, a poimenika és a missziológia területein, Doktori értekezés, Budapest, Károli Egyetem Hittudományi Kar, 2023, 184.

³¹⁸ Fowler: *Stages*, 41-86

Bár a két tudós elmélete nem közvetlenül foglalkozik a vallási meggyőződésekkel vagy még inkább specifikusan az istenképpel, de az ahogy náluk a kognitív változás szakaszosan és bizonyos feltételek mentén változik, az értelmezhető a vallási hit és az Istennel kapcsolatos szemlélet változására is. Ahogy a gyermek képes a kognitív fejlődése során egyre bonyolultabb és absztraktabb gondolkodási képességeket, morális ítéleteket kialakítani, ez a mintázat igaz a gyermek fejlődésére a hit világának területén is. Fowler szerint azonban a hit szakaszai nem azonosak a kognitív vagy morális stádiumokkal és a kettő valamilyen keverékére sem redukálhatók le.

Éppen ezért Fowlernek túl kellett lépnie azon, hogy pusztán ismeretként, tudásként tekintsen a hitre (merthogy Piaget és őt követve némiképp Kohlberg is konceptuálisan elválasztotta a kogníciót az emocionálistól),³¹⁹ mely segíti a világ feltérképezését, Niebuhr és Tillich gondolatait is ezen a téren meg kellett haladnia valamelyest, hogy többet lásson annál, hogy valójában hogy vagyunk jelen az életben. Nem feledve, hogy a hitnek is van megismerési értelmezési minősége, Fowler zseniálisan kitágítja ezeken a minőségeken túlra is. Mondhatjuk, hogy bármennyire is igyekezett Piaget és Kohlberg elkerülni a tudás affektív jellegű minőségének leírását, az bizony része a struktúrájának.

Tehát az egyénnek nemcsak gondolkodása, hanem konkrétan az Istennel kapcsolatos gondolkodása is változhat és fejlődhet az életkor előrehaladtával. Valószínű, hogy a fiatalabb gyermekek általában konkrét és kézzelfogható fogalmakkal mentén írják le az Istent, míg az idősebbek, serdülők képesek lehetnek absztraktabb és filozófiaibb módon gondolkodni Istennel kapcsolatban. A hit életkrízis, kihívás és zavar eredményeképpen is változik. Egyensúlynélküliséget is integrál magába és ez által változásokra kényszerít.³²⁰

6.1.2 Erikson és a pszichoszociális fejlődésemélet hatása Fowlerre³²¹

Erikson fejlődéseméletének³²² újdonsága nem abban áll, hogy a fejlődést (jelen esetben a pszichoszociális fejlődést is) egy egész életen át tartó folyamatnak látta, hiszen ezt mások is feltételezték már előtte. Viszont fontos szempontra irányította a figyelmet, hogy a fejlődést

³¹⁹ Fowler egyébként elválasztja a *racionális bizonyosság logikáját* és az ún. *meggyőződés logikáját*. Utóbbiba belefér a hit irracionális vagy antiracionális logikája is. Ld: Fowler: *Stages*, 101.

³²⁰ Fowler: *Stages*, 98-100.

³²¹ Erikson, akinek teljes identitás-konfúzió kíséri az életét (dán állampolgárságú zsidó anya, valószínűleg dán nem-zsidó apa (Salamonsen), német nevelőapa (Homburger). Bécsben Anna Freudnál tanul, ahol megkeresztelkedik. Feleségével és gyermekeivel az Egyesült Államokba emigrál, ahol az identitás-rontástól megszabadul. A neve kora-harmincas éveiben Erikson lesz) Ld: Erik Erikson: *A teljes életciklus*, Budapest, Animula, 2019.

³²² Erikson: Uo.,

krízisek sorozataként mutatta be. Bár személyiségünk alapvető összetevői már születésünkkor adottak, amennyiben az egyes életszakaszokban megfelelő válaszokat találunk az adott egzisztenciális kérdésekre, akkor ennek egy, a további életszakaszokban már megmaradó énerő lesz a hozadéka. Ezt az énerőt úgy tudjuk mobilizálni, ha a krízisek kapcsán a bennünk levő képességeket megtanuljuk birtokba venni és használni. Ezek a krízisek, az élet ún. normatív kríziseinek nevezhetők.

Ha nem teljesül a válaszadás, akkor ez a kérdés újra és újra megjelenik a következő szakaszokban. Más szavakkal: „*Az egészséges fejlődés ennek a krízisnek a sikeres megoldása, míg a sikertelen megoldás különböző pszichés problémákat idézhet elő. Tehát ebben az elméletben a krízis a fejlődés velejárója: egy esély a továbblépésre a magasabb szintre. Azt jelzi, hogy a személyiség már nem tud hatékonyan működni úgy, ahogyan azt egy korábbi életszakaszban tette. Bizonyos működési kereteket, munkamódokat újra kell fogalmazni, bizonyos kérdésekre választ kell találni.*”³²³ A szakaszok egymást követik és az epigenetikus elv szerint működnek, nem felcserélhetők.³²⁴

Fowler később rájött, hogy ha úgy osztja fel a hitfejlődés struktúráját, mint Erikson akkor hibázna a hit terén, hiszen le lehet élni egy teljes életet akármelyik szinten (a 2-es szinttől kezdődően bármelyiken) a továbblépés megléte nélkül is. Ebben tehát különbség van a két elmélet között. Erikson inkább a hit funkcionális aspektusára való fókuszot hozta Fowler számára. Kevésbé tudja megfogalmazni, hogy miként hatott rá Erikson, valószínűleg kifinomultabban épült be gondolkodásmódjába.³²⁵

Erikson elmélete legfőképpen ott kapcsolódik (de ezt sem kézzelfogható módon teszi) az Istennel való kapcsolat elmélyüléséhez és az Istennel kapcsolatos gondolkodáshoz, hogy az életciklusok váltásánál, vagy éppen a krízisek időszaka kapcsán kijelöli, hogy hol és mikor nyílik valószínűsített lehetőség az isteni jelenlét, beavatkozás, vagy éppen a beavatkozás vélt elmaradása kapcsán a személyes viszonyulások megfontolására vagy esetleges újragondolására. A pszichoszociális fejlődés elmélete nem az Istennel kapcsolatos gondolkodás és vallási meggyőződések fejlődésének megértésére és elemzésére irányul.

Ezen információk megismerése után forduljunk a hitfejlődési struktúra megismerése felé, azon belül is a hit fogalmának tisztázása felé, de előtte egy táblázat segítségével együtt láthatjuk az

³²³ Meskó Róbert: A gyermekek megismerésének lehetőségei és új módszerei. 3.2 bek. (A pszichoszociális fejlődés elmélete. http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/8/meskonorbert-gyermekekmegism/32_a_pszichoszocialis_fejlds_elmlete.html (Letöltés: 2022. május 11.)

³²⁴ Valószínű ez a gondolkodás tolhatta is abba az irányba Fowlert, hogy hajlamos legyen egyirányú utcaként látni a hitfejlődést

³²⁵ Fowler: *Stages*, 109.

említett elméleteket. Siba foglalta táblázatba³²⁶ a három Fowlert inspiráló elméletet, illetve Fowler hitfejlődési szakaszait a feltételezés szerinti életkorok függvényében (A. táblázat).

életkor	Erikson pszichoszociális szakaszai	Piaget kognitív fejlődés szakaszai	Kohlberg erkölcsi ítéletalkotás szakaszai	Fowler hitfejlődés szakaszai
0 -2 év	Ősbizalom - bizalmatlanság	Szenzomotoros szakasz	A jó az amit akarok és szeretek	differentiálatlan a hit (1-2 év)
2 -6 év	autonómia - szégyenérzet	Preoperatív - gondolkodás	<u>Prekonvencionális szint</u> Büntetés és jutalom	intuitív - projektív hit (2-6 év)
6-7 év	kezdemenyezés - bűntudat	Konkrét operatív gondolkodás	Instrumentális hedonizmus és reciprocitás	Mitikus - literális hit (7-11 év)
11-12 év	kreativitás - kissebrendűségi érzés	Formális operatív, absztraháló gondolkodás	<u>Konvencionális szint</u> A környezet tetszésének elnyerése	Szintetikus - konvencionális hit (serdülő kor)
felnőttkor	identitás - identitáskonfúzió intimitás - izoláció produktivitás - stagnáció		Törvény és rendorientáció <u>Posztkonvencionális szint</u> Közösség java, egyén joga	individuális reflektív hitstruktúra (18 év után) Konjunktív hit szakasza (30 év után)
öregkor	integráció - kétségek		Egyetemes etikai alapelvek, önfeláldozó szeretet	Az univerzalizáló hit szakasza

A. táblázat

A hitfejlődési elméletek közös táblázata életkor szerint (az eredeti táblázatot Siba készítette)³²⁷

³²⁶ Siba Fowler és Fodorné alapján készített táblázata eredetileg az itt részleteiben nem ismertetett Oser-Gmünder fejlődéselméletet is ábrázolja táblázatában. Mivel Oser első publikációja a témában (Stages of Religious Judgement) 1980-ban azaz körülbelül a fowleri publikáció megjelenése idejében keletkezett, nem annak inspirálója volt, ide vonatkozó relevancia hiányában nem került az itteni A. táblázatba. Ld: Fowler, 52.; Fodorné Nagy Sarolta: *A katechézis kommunikációs problémái*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1996, 232.

³²⁷ Siba: *Isten és*, 48.

6.2 Fowleri hitfogalom és a hit mérhetősége

6.2.1 Mi a hit a fowleri értelmezésben?

James W. Fowler kutatásai és megállapításai szellemében az ő hitértelmezését is ismertetjük. A hit definiálása, a téma alapos felölelése alapvető fontosságúnak mutatkozik Fowler részéről, ezt tükrözi, hogy könyvében az első részt (ún. Human Faith, azaz Emberi Hit) annak 5 fejezetét a témában való elmélyülésnek szenteli.³²⁸

Az, hogy milyen fogalomrendszerben gondolkodott Fowler a hitről, nem kell, hogy vita tárgyát képezze, hiszen könyvében alaposan bemutatja ezt a kérdést. Ezzel párhuzamosan egy olyan univerzalizáló törekvés is megmutatkozik gondolkodásmódjában, mellyel mindenfajta hitvilágot szeretett volna elérni és „lefedni”, ezzel hitstruktúráját minden kultúra számára elérhetővé és alkalmazhatóvá tenni.³²⁹ De annyira azért nem általánosít, hogy ne tegyen különbséget hit és vélekedés/ hiedelem (faith és belief) között.

Wilfred C. Smith az egyik jelentős személy, akit hitértelmezésével kapcsolatban Fowler megemlít. A szerző elsősorban a hit természetéről szóló szemináriumával³³⁰ hatott inspirálón Fowler hitfejlődési paradigmájára.

Smith fontos felvetése szerint a hit többek között sok mindent elárul a személy kegyességéről, mely átható módon van jelen az ember élete során, és koherenciát biztosít annak eseményei között. Már ebben is kifejeződik a hit egyénre jellemző oldala. Szintén e témához tartozik, hogy Smith azt is állította, hogy a modern kor előtti időszakban az angol „faith” azaz a „hit”, szóval fordított kifejezés³³¹ valamelyest más értelemmel bírt, mint ma. Talán egy személyes elköteleződés érzeteként tudnánk leírni, amely nem valamilyen külső, objektív állásfoglalásból fakad, más szóval nem egyházi kijelentéshez kötött. Smith kijelentése nem biztos, hogy első olvasatra pontosan úgy érhető, mint azt ő gondolta. Jones kritikaként meg is fogalmazza, hogy szerinte e kettő nem zárja ki egymást, azaz jelenthette a személyes elköteleződést, de a külső állásfoglalással kapcsolatos egyetértést is. Azzal viszont Jones is egyetért, hogy Fowler hitértelmezése (Smith nyomdokán járva) megfelelő megközelítés, mely a keresztény hitet nem vonatkoztatja el pszichés kontextusától.³³²

³²⁸ Fowler: *Stages*, 1-34

³²⁹ Ezt segítő, olyan fogalmakat használ, mint „végső valóság”, „végső környezet” stb.

³³⁰ Winfred C. Smith: *The Meaning and End of Religion*, New York, Maximilian, 1963.

³³¹ Smith, azon kevés teológusok egyike, aki nyelvész kompetenciával is rendelkezett

³³² Timothy P. Jones: The Basis of James W. Fowler's Understanding of Faith in the Research of Winfred Cantwell Smith: An Examination from an Evangelical perspective, *In Religious Education*, IC. évf., 2004/4. 345-357.

Smith Fowler számára is meggyőzően érvelt amellett, hogy a hagyományos vallási gondolkodásmódot képviselők számára félreérthető lehet egy plasztikus³³³ és nem statikus karakterű hitfogalom. Az érvelés szerint a szélesebb körű ismeret és különböző hagyományok közötti kontaktus kevésbé engedi a hit statikusságát. Könnyen belátható, hogy ez utóbbi feltétel (hagyományok, kultúrák közötti találkozás) elkerülhetetlen napjainkban, hiszen olyan korszakba léptünk, amikor már nem lehetséges, hogy a különböző kultúrák és tradíciók viszonylag elszigetelten fejlődjenek.

Smith gondolkodásának egy fontos aspektusa, hogy különbséget tesz klasszikus értelemben vett hit (faith) és a propozicionális (azaz kijelentés alapú) vélekedés (propositional belief) között. Smith központi meggyőződése, hogy a világ „vallásai” potenciálisan konvergensek, meggyőződése, hogy a hit egyszerre legitim és szükséges, de a fogalmi rendszerek, amelyekben a hittartalmak megfogalmazódnak, ideiglenesek és viszonylagosak.³³⁴ Ezek a gondolatok erősen befolyásolták Fowlert, hogy nyisson a hit vizsgálatával a „végső valóság” értelmezés szerinti megközelítések felé is. Fowler hitszemléletét - ha nem is lehet az „élet értelme” teljes szinonimájaként felfogni - de bizonyos szempontból a fogalmak közel járnak egymáshoz. Fowler például többdimenziós hitfejlődési előrelépésnek látja az olyan kulcsfontosságú jellemzők jelenlétét az egyén életében, amelyek az élet értelmének és valós értékeinek megtalálásáért felelősek.³³⁵ Más szavakkal, a hit, az élet értelme aspektusában Fowler szerint szorosan kötődik ahhoz, hogy az ember mit értékel és hogyan viszonyul hozzá.

Ahogy említettük, Paul Tillich munkássága szintén iránytűt jelent Fowler számára. A Fowler által feltárt fejlődési struktúrában könnyen felfedezhetjük Tillich teológiai iránymutatásait.³³⁶ Tillich szerint a hit egy állapot, mégpedig a végső dolgok iránt érdeklődést mutató egyén állapota. A hit semmiképpen sem mellékes vonulata az életnek, hiszen az élet minden területét betöltő igénnyel lép fel, kontroll tekintetében teljes átengedést követel és mindenre beteljesülést ígér. Ennek szellemében használja a „*hit, mint az élet középpontja*” kifejezést. A végső létérdeket az emberi élet minden vonatkozásában, azaz a valláson kívül is értelmezni tudja. Ilyen mozgató erő, végső létérdek lehet pl. a „*nemzet*, vagy akár a „*siker*” is a német teológus

³³³ Fowler fluidnak, azaz cseppfolyósnak, áramlóknak, folyékonnak mondja.

³³⁴ William J. Wainwright: Wilfred Cantwell Smith on Faith and Belief, in *Religious Studies*, XX. évf., 1984/3, 353.

³³⁵ Suzanne T Mallery – Paul Mallery: Centers of value and the quest for meaning in faith development: A measurement approach, in *Frontiers in Psychology* XIII. évf., 2022/szeptember, <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.975160/full> (Letöltés: 2024. augusztus 14.)

³³⁶ Fowler: *Stages*, 4-5, 9, 18, 89, 98.

szerint. Tillich úgy véli, hogy az egyén azért tud hitteli feltétlen követővé válni, mert a hit mögött ott áll a beteljesülés ígérete.

Ennek a gondolkodásmódnak a megismerése erősíti meg Fowlert abban, hogy a hitet nem feltétlen vallásos megnyilvánulásnak értelmezze és nem pusztán teológiai fogalomként kezelhetőnek tartsa. A hit a személyiséget átfogó központi aktus, mely nem feltétlenül a racionális funkció cselekedete, de nem is a tudattalané, hanem olyan tett, melyben a személyiség mindkét említett alkotója „transzcendál”.

További tillichi értelmezések is átszövik Fowler gondolkodását, például az, hogy az érett vallásos hit megszabadul a szó szerinti értelemben vett merev szemléletmódtól. A kereszténység „történet mítosz”,³³⁷ amit azt jelenti, hogy a vallásos hívő számára egyrészt élményszerűen rendkívül fontos a szimbolikus forma, amiben a hit egyes tételei megjelennek. Másrészt tisztában van vele, hogy a szimbolikus forma nem azonos a hit tartalmával. A szimbólum túlmutat a formán, Tillich kifejezésével „a végső létérdek”³³⁸ felé.

Az ebből nyert fowleri hitfogalmat Sitku úgy határozza meg, hogy „Mivel az ember önmaga számára adott végső válaszai ... alapvetően karakterizálják az életét, ezért a fowleri terminológia szerint a hit jóval több doktrinális tételek igaznak tartásánál, melyeket egyszerűen el kell fogadni. Mi több, az sem feltétlenül bizonyos, hogy kifejeződik valamilyen megszokott egyházi liturgia keretében vagy bármiféle kultikus formában.”³³⁹

Fowler a fentiekre építve a hitet nem a hiedelmek és az értékek alakította rendszernek látja, még csak nem is egy értelmes és tudatos optimális egységnek, hanem az élet történései közé hidat építő struktúrának, ami személyes kegyességben nyilvánul meg.

Fowler gondolkodásában a „hit” egy olyan rendező erő, mely az élet minden területére kifejti hatását, de elsősorban az élet értelmének, jelentésének keresésében és az egyén központi értékeinek kialakításában jelent motiváló, alakító fűtőanyagot. Ez által az is érthetőbbé válik, hogy a hit Istennek (vagy Végső Valóságnak) tulajdonítva milyen befolyásoló erővel rendelkezik az egyén életére és az emberi kapcsolataira nézve.³⁴⁰ Maga a hit, a jelentéskeresés az ember életében szakaszokra bontható, melyekben sajátosan a szakaszra jellemző jelentéskeresési mintákat, stílusokat lehet azonosítani.

³³⁷ Paul Tillich: *Dynamics of Faith*, New York, Harper and Row, 1958, 11.

³³⁸ Tillich: Uo., 129.

³³⁹ Sitku Tibor: A fowleri hitfogalom és kritikái, in *Embertárs*, XIV. évf., 2016/4, 359

³⁴⁰ James W. Fowler – Mary Lynn Dell: Reflections on Three Decades of Faith Development Theory, in The Handbook of Spiritual Development, in Eugene C Roehkepartain és mtsai. (ed.): *Childhood and Adolescence*, Sage Publications, London, 2006, 34.

A fowleri hitfogalommal kapcsolatban írja Pángyánszky, hogy: „Természetesen a hit legáthatóbban a nagy vallási közösségekben jelenik meg, de azzal is számolnunk kell mai posztmodern világunkban, hogy sok ember nem ilyen közösségekben éli meg hitét és találja meg élete értelmét, de ettől még a mechanizmus, amely az értelmet adó és értelemre rátaláló mechanizmus, a hit fogalmával írható le.”³⁴¹

Maga Fowler pedig úgy fogalmaz, hogy a hit „az emberek már meglevő képessége, ugyanakkor fejlődésben lévő üzemmódja arra, hogy megtapasztalják önmagukat, másokat és a világot (ahogyan megalkotják magukban azt), ahogy kapcsolatban és egyben befolyásolva vannak a létezés legvégső feltételei által (ahogy megalkotják magukban azt) és ahogy formálják életcéljaikat, bizalmukat és lojalitásukat a létezés, az érték, és a hatalom természetének fényében, amelyek meghatározzák a végső létfeltételeket (ahogyan az operatív képeikben – tudatosan és tudattalanul – megragadják azokat).”³⁴²

6.2.2 A hit mérésének fowleri felfogása

E dokumentumban megkerülhetetlennek tekintjük, hogy James W. Fowler hitfejlődési elméletéhez tartozó alkalmazott kutatási módszerét is ismertessük. Természetesen más kísérletek is léteznek a hit különböző aspektusok szerinti mérésére, de Fowler megállapításai, melyeket az említett "Stages of Faith" (A Hit Fázisai)³⁴³ című könyvében publikált, mindamellett, hogy számos kritikát kaptak, máig is alapját képezik a hitfejlődéssel kapcsolatos gondolkodásnak.

Fowler szerint a hitnek vannak hasonlóságot mutató elemei a különböző egyéneknél, azaz feltételezett egy egymásra épülő fejlődési mintázatot, más néven hitfejlődési szakaszt.

Hitfejlődést, hitfejlődési struktúrát említve fontos leszögezni, hogy Fowler ajánlásában a struktúra a koherencia és a rendezettség metaforáját jelenti, mely segít abban, ahogy az emberek adott gondolkodásmódját a transzcendenshez való viszonyuk köré szervezzék.³⁴⁴

Az alfejezet témája a mérések módszereivel kapcsolatos. Fowler a munkatársaival (Heinz Streib, Barbara Keller) három szerkesztett kiadást jelentetett meg a "Manual for Faith Development Research" kézikönyvből ("Kézikönyv a hitfejlődés kutatásához"), melyet egy

³⁴¹ Pángyánszky Ágnes: *Tanítás és tanulás felnőttkorban: Szemléletváltás a felnőttképzésben*, Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2015.

³⁴² Fowler: *Stages*, 92-93.

³⁴³ Fowler: Uo.,

³⁴⁴ Fowler: *Manual*, 13.

negyedik, revideált verzió követett, mely Fowler 2016-os halálát követően már szerzőtársai gondozásában jelent meg.³⁴⁵ Ezekben gyakorlati szinten ismertetik a szerzők a kutatás megvalósításával kapcsolatos instrukciókat az előkészítéstől a kiértékelésig.

A következő fejezetekben szeretnénk röviden bemutatni azt a hét aspektust, melyeket Fowler és mtsai. kulcsfontosságúnak tartottak az egyes hitfázisok vizsgálatakor, valamint azt a kódolási kritériumrendszert is ismertetjük, mely segít a hét szempontot kategóriákba rendezni. Előtte azonban a hitfázisok és az istenképek kapcsolatát tekintjük át.

³⁴⁵ Streib: *Manual*,

7 Fowler hitstruktúra-rendszere és az istenképek kapcsolata

James Fowler hitstruktúra-rendszere, azaz az egyén jelentéskeresésre és annak fenntartására tett magatartásának és látásmódjának mintázatokba rendezése alapját képezheti számtalan vizsgálatnak, melynek, kis túlzással csak a kutatók kreativitása szabhat határt.

E dolgozatban első lépésben a fowleri munkásság eredményeit annak a vizsgálatára használjuk, hogy egyes hitfázisok istenképekhez való viszonyát feltérképezzük. A kapcsolat meglétére tett kísérlet feltehetően sikeres lehet, hiszen a fowleri gondolkodás a különböző hitfázisokat olyan közös értékközpontok körül szervezhető gondolkodásmódnak látja, melyben ezek az közös értékközpontok nagy valószínűséggel spirituális természetűek is lehetnek.

Ez a dolgozat különleges hangsúlyt fektet a hitfázisok és az istenkép kapcsolat összefüggésére, éppen ezért a fowleri hitfázisokat most erőteljes nyomtatékkal e sajátos szempontból mutatja be.

7.1 Hitfázisok és istenképek kapcsolata

Ahogy említettük, egy adott istenkép jelenléte mellett egy bizonyos szorongási szint azonosítása képezi vizsgálatunk tárgyát. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy szeretnénk megvizsgálni, hogy akár a differenciáltabbnak tűnő vagy akár az egyszerűbbnek látszó hitmintázatok felé való elmozdulás szorongási szint változást is magában hordoz-e.

Ennek a folyamatnak a megismerése úgy valósulhat meg, hogy valamilyen formában a különböző istenképek jelenlétét, ezzel párhuzamosan a szorongási szinteket is mérőeszközzel mérjünk. Hogy lehet az istenképet gyakorlati módon mérni? Az istenképek „mérésének” a lehetősége a különböző hitfázisok azonosításával valósulhat meg, feltételezve, hogy egy-egy hitfázis különböző istenképeknek, istenképek változatainak feleltethető meg. Mielőtt a konkrét mérés felé fordulnánk, szenteljünk időt annak a gondolatnak, hogy egyáltalán igaz-e ez a felvetés, azaz egy adott hitfázishoz valóban rendelhető-e egy bizonyos istenkép.

Erre a kérdésre a választ maga Fowler bár sok áttételes utalást tesz, direkt módon nem fogalmazza meg. Németh Dávid alábbiakban idézett kutatásai a hitfázis és istenkép kapcsolatnak átgondolására is kiterjednek. Ezért az alábbiakban ezt fontos kiindulópontként kezeljük. Németh szerint tehát *„Az egyes hitfejlődési fázisokban kialakult hitstruktúrák és a hozzájuk kapcsolódó istenképek nagy valószínűséggel külön szerkezeti egységekként képezik a lelki istenreprezentáció részeit.”*³⁴⁶ Ezen gondolata után további információként hozzáteszi,

³⁴⁶ Németh: *Istenképek*, 144.

hogy: „*A túlhaladott fejlődési szintek elemei nem tűnnek el, de nem is csupán továbbépülnek egyre bonyolultabb mintázatot mutatva, hanem – sokszor tudattalanul – megmaradnak élményfeldolgozást segítő vagy hátráltató, valamint cselekvést orientáló kreditív sémáknak. A korábbi fázisokhoz tartozó mintázatok persze elvesztik centrális jelentőségüket, de meghatározott élethelyzetekben ismételten előtérbe kerülhetnek.*”

Továbbmenve, Németh azt is kijelenti, hogy „... az is indokolja a többféle istenkép párhuzamosságát, hogy Isten valóban többféleképpen mutatja meg magát az egyén számára is”.³⁴⁷ Végül Németh is kijelenti, hogy a „... fejlődési fázisok ismertetésénél ismételten utalásokat találunk az istenképre anélkül, hogy megállapításaikat rendszerezett elméleti keretbe foglalnák”, tehát látszik, hogy e rendszerbe foglalás nélkül is (akárcsak Oser-Gmünder elmélete)³⁴⁸ Fowler strukturális elképzelése is felfogható egy istenkép változást is jelző fejlődési rendszerként.³⁴⁹ Németh kijelentései, bár árnyalják és tovább bonyolítják a hitfázis-istenkép egymáshoz rendelhetőség kérdésének eldöntését, azonban feltételezhető, hogy létezhet az egyénnek egy jellemző és a többi, akár párhuzamosan a háttérben lévőnél markánsabban jelenlevő, domináns hitfázisa és ahhoz tartozó istenképe is.

Ezen véleményekkel párhuzamban a kutatás prezentálása előtt szükségesnek mutatkozik a mi értelmezésünkben is ismertetni a fowleri hitfázisok és istenképek kapcsolatát, melyből beláthatóvá válik, hogy egy-egy újabb fázisba lépve, nehezen tarthatóvá válna ugyanazzal az istenképpel tovább létezni. Következzen tehát a fowleri fázisok speciális bemutatása hitfejlődés és istenkép szempontból.

7.1.1 0. Fázis: Differenciálatlan hit (magzati kor³⁵⁰-3 éves kor)³⁵¹

Fowler differenciálatlan hitnek nevezi ez a szakaszt, melyet alapvetően bizalmi attitűd jellemez. Ebben a fázisban sokkal inkább jelekkel, érzésekkel kommunikál a csecsemő, hiszen nem rendelkezik még a verbalitás képességével, vagy talán annak csak egy fejletlenebb fokával. Emlékeztet a szakasz az eriksoni „*ősbizalom-bizalmatlanság*” periódusára, viszont a többi

³⁴⁷ Németh: Uo., 144.

³⁴⁸ Fritz Oser – Paul Gmünder: *Religious Judgement: A Developmental Perspective*, London, Religious Educational Press, 1991.

³⁴⁹ Németh: Uo., 147.

³⁵⁰ Fontos megjegyezni, hogy Fowlernél e kategória az 1-3 éves kor, de indoklásunkban olvasható majd, hogy szerves kapcsolódása miatt mellé emeltük a magzati kort is.

³⁵¹ Fowler: *Stages*, 121.

fowleri szakasz jellemzésének paramétereivel nehéz meghatározni, pontosan a verbális készség hiányai miatt.

Bár való igaz, hogy megszokott hitfogalmaink mentén azt vélelmezzük, nincs értelme még hitről, istenképről beszélni, de érdemes megfontolni ezt a kérdést, ha nem kognitív, hanem érzelmi és szimbolikus perspektívából közelítünk, talán más eredményre jutunk „hit” szempontjából, vagy akár istenképi vonatkozásban is.

Az itt megjelenő bizalom feltétlen volta az, ami archetipikus képe a teljes önátadásnak (ez megerősíti azt a tényt, hogy mindannyiunkban mélyen belül él ez az archaikus élmény, hiszen mindannyian így születünk.) Ez istenélmény-szerű vetületet ad ennek a létnek is.

Valóságérzékelésünk jóval előbb keletkezik, mint ahogy megszületünk. Az anyaméhben levő lét – extrém esetektől eltekintve – a totális biztonságot jelenti. Trauma, születésélmény, bárminek is nevezzük a világrajövetelt, az nem más, mint egy előtte levő állapotnak való meghalás. Ezzel a megtapasztalással már a kezdeti életünkben egy meghalás és születés élmény találkozik. Szükségszerűen megállapítható, hogy a bizalom nem a születés pillanatában keletkezik, tehát a bizalomra, hitre való képesség már a magzati szinten valamilyen formában megérkezik hozzánk. Az ösbizalmat ebben a védettségben már átéltük (újra indokolt megemlíteni, hogy nem az extrém esetekről írunk).

Fowlernél ez az életszakasz egy fázisokat megelőző időszaknak tekinthető, melyben a bizalom és a szeretet érzékelhető vágyai állnak szemben a kitaszítottság, elhanyagoltság és leválasztottság érzéseivel. Akkor értelmezhető a leválasztottság, megfosztottság stb. élménye, ha volt mit elveszíteni, azaz előtte már jelen volt a szeretett befogadottság élménye. Ez a szeretetélmény tudja elviselhetővé tenni egyébként a leválasztottság traumáját is. Az újszülött az anyához ezer szálon vonzódik, ennek része az megtapasztalás, hogy az anya egy pozitív szereplő. Rendkívül fontos dimenziója ez az operatív hitkezdeménynek, olyan körülmények között is melyben a nyelvi kontextus még egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan működik. Más szempontból nézve az is jelzi a verbalitás erejének limitáltságát, hogy a csecsemő e nélkül is átéli a teljes befogadottságot.

Itt szeretnénk jelezni, hogy az 5. hitfázisban lesz majd újra hatalmas tere a szimbólumoknak, érzéseknek, illetve magának a feltétel nélküliségnek, a befogadottság érzésének, ugyanakkor kevesebb jelentősége a verbalitásnak, a logikának. Fowlernél éppen a nyelvhasználat és gondolatok összekapcsolódása jelenti az átmenetet majd a következő, azaz az 1. fázisba.

Összegezve azt láthatjuk, hogy a 0. fázisban az érzelmi és képi világból indul az egyén, hiányzik a verbalitás (és ide is jutunk majd a szakaszok bejárásával. Fontos univerzális üzenet, hogy milyen karakterű kultúrába érkezik a csecsemő a születése után. Ez a lét egy más dimenziókkal

rendelkező állapota, ahol a csecsemő a kereteket megkapja a hitteli élethez. Nem elhanyagolható annak a jelentősége sem, hogy ebben a szakaszban a gyermek megszerzi első „sebeit”. A világ nem minden esetben üzeni azt számára, amit az anyaméhben tapasztalt. Talán ezekkel való megküzdésben is segíthetik a biztonságról és elfogadásról megtapasztalt emlékeinek a foszlányai.

7.1.2 1. Fázis: Intuitív – projektív hit (tipikusan a 3-7 éves kor)³⁵²

Fowler szerint ezt a szakaszt a gyermek számára ez egy fantáziával, imitációval teli haladás jellemzi. Itt már beszélhetünk a hitről azon formában, ahogy ezt Fowler az elméletében definiálta és első hitfázisnak nevezzük. De kicsoda itt Isten? Olyan személy a gyermek életében, aki hasonlítható egy jóságos meseszereplőhöz, akinek mitikus „alakja”, vagy annak képzeletében valamiféle homályos elképzeléssel is leírható. Fowler az „*elsődleges nevelő*” személyek példájával befolyásolt gyermeki hit szakaszának írja le ezt az életkort.

Említettük már a Keating által megnevezett három alapszükségletünket, a szeretetet, bizonyos fajta hatalom utáni vágyunkat és biztonság igényünket.³⁵³ Mint fent írtuk, ez élményszerűen, megtapasztalás szintjén él a csecsemő emlékeiben. Viszont az élet kihívásaival való szembenézés más tapasztalásokat hoz. Belátható, hogy a Keating által említett szükségleteink nem lesznek kielégítve, ezáltal sebeket szerzünk. Félünk, fázzunk, éhesek, tehetetlenek vagyunk. Némely vonatkozásában borzasztó fájdalmat jelentenek ezek a sebek.

Már ebben a korban is sok mindent mozgósít az egyén, hogy elérje a szeretettséget, hogy valójában szabadnak érezze magát (hatalom), biztonságban legyen. Rászorul, hogy valamivel enyhítse az előbbieket beteljesületlensége kapcsán érzett fájdalmát. A megpróbáltatások enyhítése kapcsán is mintát keres a gyermek. A szülőket ez a szerep behívja, hogy akár isteni hatalommal felruházott személyként jelenjenek meg, de látszanak a feladat teljesítésének határai. Hiszen ők is sebzett személyekként, töredékes megértésükben állnak helyt az élet kihívásaiban. Ennek ellenére a gyermek mégis el tud indulni a szülői minta követésében. Ez az erős hatású és tartós példaadás igaz a látható hit hangulatait, cselekedeteit, és megfogalmazott történeteit illetően is.

Fowler szerint tipikusan a gondolkodási minták relatív gördülékeny beépülése jellemzi e korszakot, legyenek ezek a minták pozitív vagy negatív előjelűek.

³⁵² Fowler: *Stages*, 133-134.

³⁵³ Keating: *Isten*, 80.

Az újdonságok iránti nyitottság, a hatalmas képzelőerő és a gondolkodás folyamatos fejlődése van jelen. Ez a fázisa az első ön-észlelésnek. Ezzel párhuzamosan könnyen egocentrikussá válhat a gyermek, abban az értelemben is, hogy mások nézőpontját nem veszi figyelembe.

Természetesen a kihívást jelentő példák mellett a gyermeknek más megtapasztalása is érvényesül.

Németh úgy fogalmaz, hogy ebben a korban élhetjük át, hogy Isten kedvencei vagyunk, kívánságunkat kielégíti és elhalmoz minket.³⁵⁴ Megjelenik a *Korlátlanul Rendelkezésre Álló Isten*, vágyakat kielégítő *Jótündér Isten*. Ekkor még a gyermek az ok-okozati logikai gondolkodás hiányában úgymond nem lát a történések mögé. Fájdalom esetén megy Istenhez (vagy „istenhez”, azaz anyuhoz, apuhoz), ezért is értelmezhető nehezen számára, ha közömbösséget, vagy eltaszítást tapasztal. Ha belegondolunk, az esetek nagy százalékában nem ez a rossz szcenárió következik be, hanem a gyermek számára a felhőtlen, gondtalan szeretetállapot valósul meg. Képzeletét ekkor nem korlátozzák, sőt, a fantáziát segítő képekkel inspirálják (hiszen van húsvéti nyúl, jön a mikulás, gólya hozza a gyermeket) és ezek valóságos képek a gyermek számára.

Az ebből való kimozdító trauma Fowler szerint, hogy új témaként kínálja magát a halál, a szexualitás és más kulturális és családi erős tabukkal való első szembesülés. Felmerül a kérdés, hogy mi van akkor, ha talán az isten mégsem mindentudó „varázsló” ezekkel a jelenségekkel szemben.

A korszak veszélyei több síkon érkezhetnek, például a mindent birtokló és irányító akarat kiépülésével (mely az elveszett biztonság megtalálásának kétségbeesett próbálkozásaként is felfogható). Ugyanilyen veszély a gyermek szárnyaló fantáziájának korlátozása, esetleg ezzel kapcsolatos megszegyenülése.

Az átmenetet a következő fázis felé a konkrét operatív gondolkodás kialakulása hozza. Pszichoszexuális megközelítésből az ödipális kérdések feloldása vagy a látenciába való átfordulása fontos kísérő tényezők. Ez felfogható az Istennel való egyesülés vágyaként is, de ez nem egzisztenciális, hanem inkább a vágy érzelmi dimenzióját mutatja meg. A változás szívében pedig a hogyan kérdésének előtérbe kerülése, a valódi és képzeletszülte dolgok közötti különbségtétel áll.

³⁵⁴ Németh Dávid: *Hit és nevelés- Valláslélektani szemléletmód a mai valláspedagógiában*, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara, Budapest 2002. 227.

7.1.3 2. Fázis: Mitikus – szó szerinti hit (tipikusan az alsó tagozatos iskolás kor)³⁵⁵

Fowler szerint ez az a szakasz, melyben a személy elkezd magára vonatkoztatni a közösségéhez tartozó történeteket, meggyőződéseket és jellegzetességeket. Ezért az Istennel való kapcsolat is személyessé válik, sőt a kapcsolat minőségére is kíváncsi lesz a gyermek. Ok-okozati összefüggéseket keres, ami mobilizálja a büntető-jutalmazó rendszerben való hitet. Isten szereti, ha jól viselkedik és nem kedveli, ha rosszat tesz. Az előző fázisból való megérkezés már lehetővé teszi egy lineárisabb, narratív szerkezetű koherencia és értelmezés kialakulását, melyben még nincs képesség a reflektivitásra és fogalmi, szimbolikus jelentések átlátására. Logikai gondolkodásának kereteiben csak úgy indokolatlanul nem tudja fogadni a szeretetet, elfogadást. Ez elhozhat egy erős intenzitású tökéletességre törekvést, mellyel majd adott esetben kiérdemelheti Isten jóságát.

A történetek mélyebb értelme azonban még nem érdekli a gyermeket. Saját viselkedésének hátterét nem keresi, lelke el van zárva a vizsgálódás elől mondja Németh, majd hozzáteszi, hogy *„A külső világ megértését segíti a szó szerinti értelmezés, vonatkozzon ez a szimbólumokra, erkölcsi törvényekre, vagy követendő magatartásformákra. Isten és a világ viszonya a morális kölcsönösségen alapul, mint hatalmas és igazságos szülő megbünteti a rosszakat és megjutalmazza az engedelmeseket”*.³⁵⁶

Oser-Gmünder elméletében egy hasonló fázisban ezt írja le a *„do ut des”*, azaz *„adok, hogy adj”* elvvel. Ez a kölcsönösségen alapuló kétoldalú jóság és természetes igazságosság egyben erőssége és gyengesége is az egyén megközelítésének.

Istenképi viszonylatban hamar megjelenhet a *Könyvelő-Bíró Isten* képe, aki mindent könyörtelenül elszámol. Segíti a pozitív megítélést, ha az egyén minden szubjektív, minden kétes értelmű dolgot elkerül. A *Kiszámítható Isten* azért is haszonnal jár, mert az egyén kezében tarthatja őt jócselekedeteivel. Persze alá van rendelve ennek a *Könyvelő-Bírónak*, de elérheti, hogy mégis körülötte forogjon minden. A szó szerintiség korlátai, valamint a kölcsönösségre való túlzott támaszkodás vezethet túlkontrolláló, merev perfekcionizmushoz, a cselekedetek általi megigazulás gondolatához, vagy éppen a rossz énkép megalázó érzésinek átéléséhez, amelyet a *„jelentős mások”* (*significant others*) helytelen bánásmódja, elhanyagolása vagy látszólagos rosszindulata okoz. Ez különösen annak fényében fontos üzenet, hogy Németh

³⁵⁵ Fowler: *Stages*, 1-34, 149-150.

³⁵⁶ Németh: *Hit*, 227.

szerint... az én-értelmező sémáink között is középponti szerepet kaphatnak azok a hitbeli meggyőződések, amelyek Isten személyünkkel kapcsolatos értékeléseit tartalmazzák.³⁵⁷

Itt hangsúlyozni kell, hogy bár kisiskolás korra tehető ennek a szakasznak a kiteljesedése, de tinédzserként és akár felnőttként is mutatkozhatnak az egyén viselkedésében olyan árulkodó, e szakaszra jellemző tipikus jegyek, mely szerint az egyén „beleragadt” a mitikus-szószerinti hitfázisba.

Ha ebben a fázisban az identitás kialakulásának nincsenek meg a keretei, struktúrai, akkor hajlama lehet az egyénnek itt identitást találni és ehhez mereven ragaszkodni. Mivel ez a keret rendkívül fontos pont, ezért nem kell megkerülnünk, de óriási veszélyt jelent az itt ragadásra is. Mik az előnyei ennek a „hibernációnak”? Bár az egyén egy mereven strukturált életet él, ami viszont kiszámíthatóságot és biztonságot kínál, nem kell a folyamatok mélyebb értelmének minden elemét kutatnia. A lelke mélye olyan ismeretlen, mint egy sötét doboz tartalma, de legalább nem kell benézni oda. Plusz feladatot jelent viszont, hogy a büntető-jutalmazó istenképének megfelelő hitvilágában minden eseménynek helyet kell találnia egy fekete-fehér, igaz-hamis dichotómikus rendszerben. Ami első látásra nem ilyennek mutatkozik, azt bele kell ezen keretrendszerbe helyeznie, ami sokszor nem könnyű kihívás a 2. fázis szerint gondolkodó egyén számára. Ehhez arra van szüksége, hogy bár megjelenik a más perspektívák megértésének lehetősége is, azt elhessegesse magától.

A fázis jellemzője egy érzelmileg szegényes világ, melynek kommunikációjában a történetalapú megközelítés áll a középpontban. Ebben a gondolkodásmódban az univerzum szereplői antropomorfok, a narratívák egyszerre hordozzák és korlátozzák is a történetek jelentését. Csak a sztori a fontos, de a lélek, az érzések háttérben vannak, félrevezetőnek, netán károsnak bélyegzettek.

Segíti a következő fázisra való áttérést a történetekben rejlő belső ütközések, ellentmondások felismerése, mely szükségszerűen reflexiókra és a jelentéskeresésre invitál. Amikor a szószerintiség megdől, az azzal járó „kognitív önteltség” elvezethet a régi tanárok és tanításokkal szembeni kiábrándultsághoz. Ez a folyamat végtelen cinikussá teheti az egyént, melyben egy szenvedést, halált nem értő, ezek üzenetét be nem fogadó egyénné válhat.

Viszont pozitív hozadéka lehet ennek a folyamatnak a *Látom, hogy látsz engem; Látom ahogy látsz engem; Látom, hogy látod ahogy látlak téged* perspektívák kialakulása, melynek eredményeképpen vágy teremődik a „végső környezet” („ultimate environment”) egyesítő erejének személyesebb átélésére. Ez annak a félelmetes megtapasztalása, hogy hiába játsszuk a

³⁵⁷ Németh: *Istenképek*, 145.

tökéletes tanítvány szerepét, az Isten aki előtt nem vagyok kongruens, mégsem követi ezt büntetés. Ez a felismerés homokszemet jelent a gépezetben, mely megakaszthatja a büntető-jutalmazó fekete-fehér gondolkodás folyamatát.

A szószerinti értelmezés szakaszában nem idegen az egyén gondolkodásától akár egy megsértődő, nárcisztikus vonásokkal rendelkező Istennek a képzete sem, akiről természetesen ezeket a jellemzőket sohasem fogalmazná meg így az egyén. Ugyanakkor a szószerintiség sajátos módon azt hordozza magában, hogy a szöveget nem érti mélyebb összefüggésében az egyén. Ezzel több problémát okoz a szószerintiség, mint amit megold az egyén életében. Nem utolsó sorban ez egy mondhatni „bálványimádás-szerű” gondolkodáshoz is vezetheti az egyént, melynek a lényege, hogy amit adunk Istennek arra fog válaszul az istenség is adni nekünk.

Még az sem zavarja a szószerintiségben hívót, hogy néhol a retorzió nincs paritásban az elkövetett bűn okozta károkkal. Ebben a fázisban megtörténhet, hogy ha az egyén nem talál feloldást az adott gondolkodási kereteken belül, akkor akár istentagadóvá is válhat, vagy nagyon negatív véleményt formálhat Istenről (feltéve, ha „megengedi magának”, hogy szabadjon ilyesmit gondolnia, kimondania).

A szenvedés tematikája is szinte kezelhetetlen egy kétpólusú értelmezési struktúrában. Nem meglepő a szenvedés kapcsán, hogy harag és elutasítás ébred az egyénben Isten iránt. Miből táplálkozik egy ilyenfajta megtapasztalt „valóság”? Más szavakkal hol kereshető a *Könyvelő Isten*, *Bíró Isten* képének a forrása? Nagy valószínűséggel nem adható konkrét és mindnekire kiterjedő válasz, de talán a múltbeli tekintélyszemélyekkel (egyben konfliktusszemélyekkel) kapcsolatos érzésekkel lehet kapcsolatban ez a megtapasztalás. Az biztos, hogy valamiből mégis energiát nyer ez a megközelítés és a forrást részben, vagy egészében az e szakaszban meglévő istenképéből (világképéből) meríti az egyén.

7.1.4 3. Fázis: Szintetikus (összegző) – konvencionális hit (serdülőkor)³⁵⁸

Fowler szerint a serdülőkorra jellemző ez a hitfázis, de akár felnőttkorra is áthúzódhat ez a világszemlélet, talán pont vélt vagy valós egyensúlyt garantáló elemei miatt. Ebben a fázisban nagy szüksége van az egyénnek egy koherens, orientációt adó hitre. Ezt éppen a kapcsolatok terének tágulása (család, iskola, média, vallás stb.) és a világ komplex és szerteágazó összetételével való szembesülés indokolja. Ezzel biztosított az identitás és egyéni szemléletmód alapjai lerakásának lehetősége az egyén számára. Ennek ellenére nevezhető konformista

³⁵⁸ Fowler: *Stages*, 172-173.

fázisnak, melyben kiemelkedik a tekintély szerepe, hiszen az étellel kapcsolatos elvárások és a morális ítéletalkotás meghatározója a „*jelentős másik*” értékítélete, mert nincs elég muníció egyediként felfogható identitás és autonóm ítéletalkotás konstruálására és fenntartására.

Ezzel együtt annak a veszélye is jelentkezik, hogy az egyén nem tudja józanul értékelni a kapcsolatait, hiszen mindenkinek meg akar felelni. Így nagyon gyenge az értékszűrő képessége és esetleg gátlás nélkül, vagy csak kevés kritikával élve emel be sajátjának paneleket, gondolatokat, jelzéseket, véleményeket a környezetéből. Tehát többé-kevésbé szilárdnak látszó nézetek és meggyőződések épülnek be gondolkodásába, de azok nincsenek kellőképpen tesztelve. A beépítésre kerülő gondolatokkal kapcsolatban további veszélyként észlelhető, hogy bizonyos tekintélyszemélyek véleménye kényszerítően internalizálódhat és ezzel a későbbi autonómia veszélyeztetetté válik.

Ezek a vélemények bizonyos esetekben gyorsan meg is változhatnak és az egyén hol ide, hol oda sodródik, így identitása hosszabb távon sokat változik. Ezt ő úgy éli meg, hogy csak igyekszik a legjobb mintát kiválasztani és követni. Mi történik, ha valakinek más véleménye van, mint amit ez a kiváló minta diktálna? Vagy még jobbnak ítéli az új véleményt és beépíti a gondolkodásába, vagy ha nem találja követendőnek, akkor valamely okból szembeszegül vele. A nézetet képviselő személy bekerül egy olyan kategóriába mely megkapja a *nem hozzáértő*, vagy *furcsán gondolkodó* minősítést.

Az illető istenképét tekintve is túlidealizál. Az isteni és emberi világ felé a szemléletmódjával szinte csak az abszolút jó és az abszolút rossz keretrendszerén keresztül tud kapcsolódni megközelítéssel él. Miben különbözik ez így a kettős fázisú hitszemlélettől? Ez ugyanannak a dualizmusnak mondhatni profibb és felcicomázott változata. Erős kritikával éve kimondható, hogy a harmadik fázis szerinti gondolkodásmód a rendkívül erős mintakövetési igénye és a tekintélyszemély iránti imádási hajlandósága miatt szintén a bálványimádás kategóriájába sorolható vonásokat mutat. Ezt a jelleget erősíti a mások gondolataitól való hamis függése.

A harmadik fázisban lévő személy gondolkodási súlypontja valahol önmagán kívül helyezkedik el. Akár ideológiai, filozófiai irányzat is lehet ilyen külső pont. Az ilyen ember látásmódját ez a külső eszmerendszer szinte teljesen kitölti.

Ebben a fázisban az egyén hajlamos lesz a fanatizmusra. Nagyon nehéz a szemléletmódból való kitörés, továbblépés, hiszen az alany magát is győzködi a maradásra, mely egyébként látszólag egy nagyon stabil állapottal kecsegteti. Ezért tudatosan keresi azokat a lelki tapasztalatokat, melyeket be tud rendezni a meglévő gondolkodási struktúrájába.

Az egyén gondolkodására veszélyt jelent a teljes összezavarodottság állapotába kerülés, melynek irányába a legnagyobb lökést az jelenti, ha a tekintélyszemélyben csalódik. Ez a

folyamat hozhatja el a krízist, úgy is fogalmazhatunk, hogy paradox módon ez a folyamat hordozza magában a továbblépés lehetőségét is. A fázisból a következő szakasz felé való átmenethez vezethet az elismert autoritások nézetei, értékrendjei közötti ütközések és ellentmondások, vagy egykor szentnek és sérthetetlennek látott elvek, gyakorlatok megváltozása, megváltoztatása. A *bálványról* szőtt ideológia szükségszerű összeomlik. Ha elég közel kerül az egyén a tekintélyszemélyhez, kiderül róla, hogy ő sem tökéletes. Vagy tagadás jellemzi ekkor az egyént, vagy ha nem bírja tovább ebben az torz állapotban tartani magát, akkor az események hatására összeomlanak addig oly stabilnak tűnő világnézetének sarokpontjai. A túlélés egyéb nem túl szerencsés scenáriói lehetnek, hogy nihillista reakciókhoz folyamodik az egyén a jövőjével kapcsolatban, vagy egy esetleges sérelme miatt túlidealizált belső kapcsolattal kárpótolja önmagát. Ilyen kényszeredett megoldás, ha egy földi dolgokon felülemelkedő típusú istenképpel látja el magát (erre példa, hogy valaki hangoztatja, milyen jó lesz a túlvilágon, s ezt a gondolatot szinte kimenekülésként használja a jelenlegi kellemetlen helyzetének ellensúlyozására). Fowler szerint hasonló eredményt hozhatnak azok a ráeszmélések, szembesülések, amelyek kapcsán új nézőpontokkal, tapasztalatokkal találkozik az egyén, s melyek kritikai reflexiókhoz vezethetnek (történhet ez pl. azt az időszakot követően, mikor a fiatal fizikailag vagy érzelmileg elhagyja otthonát).

A szakasz erőssége egy személyes mítosz kialakulása, melynek központi eleme az egyén jelleme, és amely által egy ideális *végző környezetbe* illeszthetően egységbe ágyazódik múlt és jövő.

7.1.5 4. Fázis: Individualizáló – reflektív hit (fiatal felnőttkor)³⁵⁹

Németh szerint nevezhetjük ezt a fázist a felvilágosodás korának az egyén vallásosságában. Jellemző rá a deizmus és mindenféle világidegen istenképzet és kétkedés.³⁶⁰ A vallásosság fejlődésében az egyén eléri a kritikai fázist. A vallásosság súlypontja immár belülről kívánczik. Ez a váltás igaz istenkép oldalról nézve is, amennyiben elkezd hiányozni az Isten fizikai megtapasztalása és kritika indul be mindennel kapcsolatban, ami külsőség. A hit, mint érték és kötelességrendszer szintén bírálat alá esik. Megkérdőjeleződik a régebben tapasztalt lelki élmények validitása is. Mivel fizikailag az egyén nem tapasztalja meg Istent, ezért felmerül benne, hogy akár a lelki tapasztalatoknak sem Ő áll a háttérben, esetleg a történetek a

³⁵⁹ Fowler: *Stages*, 182-183.

³⁶⁰ Németh: *Hit*, 229.

véletlenek összjátékának tekinthetők. Németh úgy fogalmaz, hogy amit az egyén elfogadott, az most mind kritika alá kerül. Tehát nemcsak a régebben példát jelentő személyek, hanem az általános érvényességgel bíró valóságok respektusa is elhalványul.³⁶¹ Minden újra fogalmazódik, új identitás van kialakulóban, mely kérdés formájában így hangzik: ki vagyok én önmagamban, ha már hitem területén sem irányítanak az eddigi példaszemélyek? Az örökölt, készen megkapott gondolatok nélkül ki vagyok én? A dolgok megfelelő alakulásával egy új identitás konstruálódik, melynek explicit kérdése, hogy a mástól örökölt alapok szétmálása után mire is lehet építkezni.

Lelki oldalon meg kell vívni azt a borzasztó tusát, mely mindennek elvesztésével kapcsolatos feszültséget generál. Paradox módon bár magáralálásról szól a szakasz, segítséget jelenthet, ha egy nem kritika nélkül fogadott és nem túlidealizált lelki vezető is jelen van a folyamatban. Egy konkrét példán szemléltetve: a hívó a paptól, lelkipásztortól nem diktátumokat vár immár, hanem beavatást, azaz a színfalak mögé nézés lehetőségét kéri. Ez a szándék azonban leleplezi, hogy még mindig kognitívan akar jelen lenni, azaz megérteni és még nem befogadni vágyik. Olyan erős a trauma, hogy közösség és lelki vezető nélkül rendkívül nehéz az „életben maradás.”

Fő kérdése, hogy mit integráljon magába és hova, azaz milyen mélyen, mennyire összetetten tudja a világot, részleteivel együtt megérteni. Rendkívül erős tusakodásban el kell döntenie a személynek, hogy mit fogad be, miközben azt is tanulja, hogy mennyire komplexen tudja megéléseit átdolgozni magába.

A negyedik fázisban az egyén a verbalitás és képek közti átmenet terébe lép. Megmutatkoznak a szóbeliséggel kapcsolatos megértésének határai, de ezzel együtt még nem biztos, hogy kész az összetett, sokjelentésű képeket megértésére. Németh ezt úgy jellemzi,³⁶² hogy ami szimbolikus, misztikus vagy csodás, az elfogadhatatlan (vagy *még* elfogadhatatlan). De az egyén mégis nagyon akarja a verbalitást, pedig számára inkább képek, szimbólumok, jelképek kellenének, melyektől ekkor még irtózik. Ennek az ellentmondásnak feloldási kísérleteként kétségbeesetten még több szót akar kapni. Vágyja a tanító igehirdetést. Van tehát egy ragaszkodás a hármas fázisban megszerzett látszatönállóságához. De mivel a sok változás már feszegeti a gondolkodásmód határait ezért egy belső küzdelem bontakozik ki az egyénben. Zavarba ejtő számára az az isteni szándék, mely nem igazi átütő magyarázatokkal szolgál. Mindeközben a továbblépésre még nem biztos, hogy elég bátorsága van. Az önmagáért és környezetéért is lassan felelősségvállalásba lépő emberben tehát tovább nőnek a kétségek. De

³⁶¹ Németh: Uo., 229.

³⁶² Németh: Uo., 230.

ez nem egy Istentől kapott kinyilatkoztatási végállapot, hanem az a konstelláció, melyből megszülethet az Isten valóságának egy mélyebb megértése. A pusztán kognitívan érzékelt istenkép kitágul. Isten tényleg Isten, azaz szuverén lény, aki izgalmas, elbizonytalanító és bátorító is egyszerre. A folyamatban elérkezhet a hívő abba a valóságába, melyben megnyugodhat Isten szemlélésében, befogadásában, és ekkor már tovább is tud lépni az ötödik fázisba.

Istenképében problémaként jelentkezik, hogy Isten nem szorítható megérthető, megfogható keretek közé. Bibliai példával élve: szimbolikus értékű üzenettel bír, hogy a kérdések listájával érkező, Istentől konkrétumokat váró Jóbnak a viharban (Károli: forgószelelben) jelenik meg az Úr. Ezt a dilemmáját így fejezi ki Jób 9,16-18: *„Ha kiáltanék és válaszolna, akkor sem hinném, hogy figyel hangomra. Hiszen viharral kerget engem, ok nélkül szaporítja sebeimet. Nem hagyja, hogy lélegzethez jussak, keserűséggel tölt el engem”*.³⁶³ A vihar, forgószelel egy dinamikus, emberi eszközökkel meg nem ragadható kép. Ilyen és ehhez hasonló képek meglátásával misztikus istenkép bontakozik ki a negyedik fázisban lévő személy számára. Az istenképre titokzatosság jellemző, és a negyedik szinten levő ember világszemléletében ez kevésbé kezelhető.

Jób a könyvében feltett kérdéseivel prezentálja számunkra a második-harmadik fázis mintázatai szerint gondolkodó ember fogalom-, és fantáziavilágát.³⁶⁴ Ezekre a kérdésekre Isten nem válaszol, sőt érdekes módon tudatlan szavaknak (38,2), majd akadémikodásnak (39,2) titulálja azokat. Válasz helyett Jóbnak (és az olvasónak) grandiózus képeket mutat, az ember számára direkt értelmet nem mutató képekkel illusztrálva tanítását (jó pár állatos képről, majd természeti jelenségről olvashatunk).³⁶⁵ Van ennek egy sokadlagos üzenete is, mi szerint Istennél helye van annak, amit nem tudunk racionalizálni. Az ember számára látszólagos hasznót nem termelő „tétélek” a teremtettségben megférnek, bármennyire is ellentmondásosan hangzik e tény. A 38-41. fejezetben feltett kettes-hármas szintű kérdésekre nem érkezik kettes-hármas szintű válasz, jegyezzük meg lehetetlen is lenne ilyen módon hozzáférni a valósághoz. Mégis választ kap Jób, csak más minőségben, negyedik-ötödik hitszinteken. Ilyen válsághelyzetben az egyénben önmaga újra strukturálása zajlik. Istenképileg a változás kézzelfogható, hiszen a racionális körülírható, kitapintható és számonkérhető Istentől vihar, forgószelel, az megfoghatatlan entitás

³⁶³ Németh: Uo., 231.

³⁶⁴ Érdekes módon tudatlan szavaknak (38,2), majd akadémikodásnak (39,2) titulálja azokat.

³⁶⁵ A három fejezetnyi összezavaró példák közül kiemelünk párat: Milyen hasznót hajt az ember részére a víziló léte, miért számít az embernek a krokodil szépsége, miért van a lónak sörénye? Megjelenik a jégeső, a felhőszakadás, majd a halál jelensége, sok más kevésbé értékelhető, vagy hasznót jelentő fenomén.

lesz, Isten irracionális is feltárul. Hasonló jelenségeket nevez Németh Isten tetteiben való következetlenségnek.³⁶⁶

Jóbnál és feleségénél - természetesen szimbolikusan értelmezve – a „vihahelyzet” utáni gyermekvállalásuk akár az isteni felvetésre adott viszontválaszként is azonosítható. Tudniillik gyermekvállalásukkal a jövőre, az életre szavaznak. Meg tudják ragadni, hogy bármekkora válság is van körülöttük, azon túl is van élet. Olyan képek, olyan szimbólumok bomlanak ki a 40. fejezetben, olyan a felvázolt világkép, istenkép, melyre a 2-3-as szinten nem juthat el az egyén.

Mi van akkor, amikor mégsem vállalja az egyén a továbblépést? Németh olvasatában az egyén továbbhaladását gátló tényezők: a racionális dominanciájú és a tapasztalható valóságon való tájékozódás zavarai, a részletkérdések iránti fokozott érdeklődésétől való megszabadulás képtelensége, a magyarázatok keresésének kényszere, valamint az érzelmi folyamatok elfojtása.³⁶⁷ Érdekes módon, a gátolt személynek vonzó lehet a kettes fázis, mely a négyesnek egy érzelmektől, kétségektől kiüresített változataként is felfogható.

Miben érhető tetten a fejlődés 2-3 és 4. fázis között? Többek között abban, hogy az egyén identitását és hitstruktúráit már nem a szerepek vagy a mások iránti megfelelés mozgatja, hanem önmaga tükrében látja magát. Tehát kettős fejlődést él meg. Az új identitásával már a tudatában van saját határainak és belső kapcsolatait jellemzőinek. Ezekre a paramétereire saját világszemléleteként tekint. Az identitás és a világkép különbözik másokétól és ez a felismerése az önmaga és mások cselekedeteire adott reakciókban, értelmezésekben és ítéletekben köszön vissza.

Összegezve, hatalmas változást élhet meg a hívő a negyedik hitfázisban. Ez a fázis személy szerint az egyénnek nagy lépés, de mégiscsak egy átmeneti lépcsőfok, amiről vagy visszalép félelmében és összezavarodottságában, vagy akár bátorságot merítve továbbhalad. Itt is érzékelhető, hogy mikor fázist vált az egyén, nem rögzíthetők az istenképek az előző szinten. A kompromisszumokból való kiábrándulás és annak felismerése, hogy az élet bonyolultabb annál, mint amit a 4. szakasz elvont fogalmainak logikájával képes felfogni, az igazság dialektikusabb és többszintű megközelítése felé tolja a hívőt.

³⁶⁶ Németh: Uo., 231.

³⁶⁷ Németh: Uo., 231.

7.1.6 5. Fázis: Konjunktív – összekötő hit (érett felnőttkor)³⁶⁸

Összekapcsolódik mindaz, ami eddig szétforgácsolt elemekből állt. Németh szerint az igazság nem homogén, nem egypólusú, hanem paradoxonokból épül és az ellentétek egybeesése között ragyog fel.³⁶⁹ Erre a szintre érve érzékeli az ember Isten onnipotenciáját az emberi gondoskodás lehetőségeit elképesztő módon meghaladó erejét, de ez már nem zavaró, mint az a negyedik szinten volt, hanem éppen ez válik inspirálóvá számára. Isten nem egy kicsiny istenke, hanem Isten nagysága kimondottan életadó és a biztonságot szolgálja. Már azt is megengedheti magának az ember, hogy intimitást keressen Istennel.³⁷⁰ Nagyon izgalmas, hogy az egyén a saját középpontjában él, és Istent is ott belül keresi. Nem kergeti Isten, nem zarándoklaton kutat utána, nem vezekel a jelenléteért stb., hanem egy belső találkozásban megéli a találkozást vele. Ezt a leírást ismerve könnyebben megérthető az is, hogy Fowler miért fogalmaz úgy, hogy ebben a szakaszban Istent az egyén úgy fogadja, amilyen Isten valójában és úgy akarja megismerni, amilyen. Ugyanez a percepciója az őt körülvevő világgal kapcsolatban is. Vannak az életnek megmagyarázhatatlan és ellentmondásos dolgai, de ez egyáltalán nem jelent megütközést a számára, sőt természetesnek veszi. Fowler szerint Paul Ricour második naivitásnak nevezett fogalma³⁷¹ ennek a szakasznak a látásmódjára vonatkoztatható. A második naivitás nem az, hogy hiszékenyen megvezethető, hanem hogy mindent úgy fogad el, ahogy az van. Ez azt jelenti, hogy az egyén mindent el tud olyannak fogadni, amilyennek látja, sőt azt is tudja, hogy még a látszatnál sokkal több van a dolgok mögött. A többi világvallás felé is nyitott és elfogadó tud lenni, hiszen tudja, hogy minden vallás meglátott valamit az isteni valóságából, melyben értéket lát az ötödik fázisban lévő személy.

A befogadás szó rendkívül szemléletesen leírja Istenkapcsolatát (Jn 1,12: *Akik pedig befogadták, azoknak hatalmat adott arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek; mindazoknak, akik hisznek az ő nevében.*) hiszen ez a szó kellően kikerüli a kognitívítást, egyben rendkívüli szerepet tulajdonít az érzelmi dimenzióknak.

Teljesen átfogóan minden személy esetben valószínűleg a személyiség nem minden szegmensében zajlik le ez az ötödik szintű áttörés. Az eltéréseket talán éppen Siba által

³⁶⁸ Fowler: *Stages*, 197-198.

³⁶⁹ Németh: *Hit*, 231.

³⁷⁰ Az intimitás a misztikus kereszténységnek is sajátja (lásd Jezsuita, Ferences és Bencés szerzetesek lelkisége – melynek jelentése a műsztérion, azaz titok szóból származik).

³⁷¹ Fowler: *Stages*, 187.

említett³⁷² személyes élettörténet függvényében értelmezhetjük. Az egyén személyes élményei bizonyos személyiség összetevőkben akár le lehetnek maradva. Ilyen módon is van átjárás a szakaszok között. Van olyan szegmens, amelyben megtörténik az áttörés és van, amelyben később zajlik le a változás. A többrétegűség egyszerre való jelenléte szinte mindenkinél tetten érhető.

Ebben a fázisban tudja az egyén, hogy egy másik hívő, aki tőle eltérő utat járt be, vagy esetleg más vallású, nem jelent veszélyforrást számára. Tudatosul az egyénben, hogy azok a mítoszok, ideárol alkotott képzetek és előítéletek, amelyek mélyen beépültek a gondolkodásmódjába, mind egy adott társadalmi osztály, vallási hagyomány, etnikai csoport belső nevelésének a következményei voltak.

Mivel nem veszélyként érzékeli a másságot, a különbözőséget, a szokványostól eltérőt, a szimbólumok ebben a szakaszban már multivalens természetűek és megismerésük több perspektívából választható. Az a terület, ahol eddig éles határokat és korlátokat húzott a személy, most átjárhatóvá vált, legyen az osztálybeli, vallási vagy éppen nemzeti különbözőség. Az sem kényelmetlen az egyén számára, hogy sebezhetővé tegye magát olyanok számára, akik mások, vagy fogalmazzunk úgy, hogy bizonyos szempontból furcsának tekinthető dolgokban hisznek.

Képekben gondolkodik, de tudja, hogy a kimondás pillanatában „hamis” a kép, amennyiben nem tökéletesen és mindent befoglalóan mutat rá az ábrázolásának alanyára, de jobban megragadja a valóságot, mint a szó. Tudja, hogy a kép, amit Istennel kapcsolatban használ, mindig töredékes lesz.

Ekképpen nincsenek abszolút válaszok. Részletek vannak, de soha nem lesz megoldás. De az egyén nem is akar semmit megoldani. Elengedte a megoldásokat. A kell-ek és a kényszerek sincsenek már erővel jelen, mert ezeket nem látja már az Isten világának részeként.

Pesszimizmusra való hajlama egy valós veszély, amitől talán a még mélyebb intimitás őrizheti meg. Annak az élménye védi, hogy közel kerülhet valakihez, aki nem engedi belecsúszni a cinizmusba. Ennek a közelségnek elsősorban nem a veszélyeit éli már meg. A Hamvas Béla által használt kifejezés jól leírja az ötödik hitszinten élő embert: „*transzcendens derű*”.³⁷³ Valószínűleg nem véletlenül nem az optimizmus terminológiát használja. Mindent meghatároz a transzcendens ittléte, nem minden jó tapasztalás, de legalább elfogadható. A szakasznak megfelelő feladat pedig azt nyugtázni, hogy ez van. Transzcendens módon létezve tud az egyén mindent derűsen fogadni. Valószínűsíthetően bármi történik, az integrálható számára,

³⁷² Siba: *Isten és*, 59.

³⁷³ Hamvas Béla: *Karnevál*, Magvető, Budapest, 1985.

nem fenyeget a visszacsúszás. A valóság egy új dimenziója jelenik meg. Ezért - paradox módon - örül annak, hogy valami olyan dolgot vesz észre, amire életének más szakaszában esélye sem volt. Ez a plusz képesség már nem fenyegető erőt jelent számára, hanem inkább teljesebbé teszi őt.

Neve ellenére – konjunktív, összekötő - bizonyos szempontból ez a szakasz megosztó jelleggel is bír. Egy át nem alakult világ és egy átalakuló jövőkép és lojalitás között él és cselekszik az egyén. Hisz a fejlődésben, hogy az átalakuló világ el tudja hozni a még nem itt járó, még nem hasonló gondolkodási hitformában létezők idejutását. Ez is része az említett transzcendens derűnek.

7.1.7 6. Fázis: Univerzalizáló hit³⁷⁴

Tulajdonképpen Fowler elképzelése alapján mondhatjuk, hogy ez a fázis egy olyan speciális ötödik fázisú hitstádium-változat, melyben az egyén gondolkodásmódjával nemcsak szűkebb környezetére, vagy akár világnézetéhez hasonló gondolkodással élőkre, de akár bizonyos mértékben más világnézetek képviselőire is szemléletformáló módon tud hatni.

Az a fajta integrálódott istenkép jelenlétét feltételezi ez a hitvilág, mely más vallásúak számára is megragadhatóvá teszi az illető által képviselt érték-, és normarendszert. Eszenciája minden olyan jellemvonásnak, mely a nagy világnézeteknek, világvallásoknak közös része vagy amiben kiegészítik egymást.

Amit a különböző vallások Istentől megláttak, azt ő meg tudja ragadni. Istenképe a - persze nem panteizmusi értelemben - mindenben benne lévő, a mindenben résztvevő, mindenkivel együttműködő Isten víziója.

Maga Fowler legutolsó fázisát rendkívül ritka jelenséggé jellemzi. Vizsgálata során nem találkozott interjúalanyokkal, akik elérték volna ezt a fázist. Sokkal inkább a történelem nagy alakjait nevezi meg ilyen mintateremtő személyekként, mint pl. Mahatma Ghandit, Martin Luther Kinget, Dietrich Bonhoeffert, Kalkuttai Teréz anyát. Fowler véleménye szerint ez a szint nem a tökéletességről szól, vagy arról, hogy ezen személyek teljes funkcióval bíró emberi lények, sokkal inkább arról, hogy ezek a személyek a környezetük érdekeit rendkívüli mértékben és gyümölcsözően önmaguk érdekei elé tudták helyezni. Olyan példaképek ők, akik formálják az emberiség jövőjét.

³⁷⁴ Fowler: *Stages*, 199-204.

7.1.8 Összegzés a hitfázisok és istenképek kapcsolatában

Dolgozatunk különleges szemüvegen tekintette át a fowleri hitfázisokat. Ez a szempont a hitfázisok istenkép minőségének jellemzőit sorakoztatta fel a teljesség igénye nélkül. Általában nem kategorizálta az egyes hitfázisokat egy névvel, bár bizonyos esetekben, mint pl. a második fázishoz közel álló Büntető-Jutalmazó Istennek a képe miatt, nyilvánvalóan könnyen asszociálhatunk egy frielingsdorfi párhuzamra is. Ha nem is születtek meg konkrét istenkép elnevezések az egyes fázisokhoz, de az adott világkép, életkonceptió keretei által determinált istenképeket jól érzékelhetően körülírhatóvá teszi a leírásunk.

A hitfázisok rövid ismertetése után felvetődik a kérdés, hogy milyen módszer segítségével nyerhető olyan információ mely alapjául szolgálhat az egyének hitfázisának a megállapítására. Kövessük első lépésben James W. Fowler és mtsai. gondolkodását, az ő mérési algoritmusait. Egy speciálisan fowleri interjúkkal megvalósított kvalitatív saját kutatás bemutatása következik, majd megindokolva annak szükségességét, vizsgálatunkhoz segítségül hívunk egy szélesebb hitfejlődési kérdőív válogatást, azaz egy kvantitatív saját kutatást az istenképek lehetséges megállapítására. Ezekről később részletesen szólnunk, de hogy mennyire közel is állhatnak ezek a kérdőívek a fowleri gondolkodáshoz azt szemlélteti, hogy a kérdőívek között szerepel pl. Fowler közvetlen munkatársának, Streibnek egy kérdőíve az ún. vallási stílusokról.

8 Fowler hitstruktúra rendszerének saját hasznossága – Kvalitatív saját kutatás

A kvalitatív kutatás bemutatásához a Fowler-interjú folyamatát és a szorongás mérésére használatos STAI kérdőív leírását, illetve az azt követő kiértékelést kísérelhetjük végig ebben a fejezetben.

8.1 FDR Interjú a hitfázisok megállapításához

A vallásosság mérésére több ismert tudományos kutatási módszer is elérhető és megismerhető,³⁷⁵ ebben a dolgozatban azonban, ahogy többször is indoklást nyert, a Fowler által prezentált és széles körben meghatározónak számító *Stages of Faith* hitfázisainak vizsgálati módszere kerül ismertetésre, mellyel a kvalitatív kutatást végeztük. Fowler négy területre fókuszál az általa készített interjúk során, melyek nevezetesen a következők:

- Életút áttekintés, életszakaszok
- Kapcsolatok
- Jelenlegi értékek és elköteleződések
- Vallásosság kérdései

Fowler kérdései között szerepelteti többek között az életváltoztató helyzetek, a szenvedés, a szülőkkel való kapcsolat, az élet értelméhez tartozó témák, a jó és rossz cselekedetek, vagy éppen az intézményekkel való kapcsolat témáit. Adatgyűjtésében – és általunk is – használt, 37 kérdése³⁷⁶ elsősorban a személyes kegyességre irányul. Ezekből 13 közvetlenül a vallásosságra kérdez rá, de végső soron a többi kategóriában feltett kérdéseivel is az egyén egy adott hitfázisba, ezzel együtt egy adott istenkép kategóriába sorolásának tisztázását segíti (pl. *Visszatekintés az életútra* kategóriában is konkrét kapcsolatot láthatunk az istenképpel kapcsolatban, hiszen megkérdezi azt is, hogy „*Hogyan változott az Istenről alkotott képe és az Istennel való kapcsolata az élete fejezeteiben? Ki vagy mi Isten számára most?*”).

³⁷⁵ ilyenek például: Jakob A. Belzen – Ralph W. Hood: Methodological issues in the psychology of religion: toward another paradigm?, in *Journal of Psychology*, CXL. évf, 2010/1, 5–28.

Peter C. Hill: Measurement in the psychology of religion and spirituality: Current status and evaluation, In R. F. Paloutzian – C. L. Park. (eds.): *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York, Guilford Press, 2005, 41-63.

³⁷⁶ Az interjú egy félig-strukturált interjú, melyben a kérdések feltevésének sorrendje nem 100%-osan merev és minden kérdés feltételére sincs kötelezettség.

A nyelv az a kommunikációs csatorna, mely az interjú kérdésekre adott verbális válasz formájában hordozza az információt és az így megfigyelhető adattá válik, amelyre alapozva a kódoló következtetéseket hoz a megkérdezett személy hitre vonatkozó mentális és érzelmi folyamatairól. Bár verbálisan megfogalmazott információból nyerhetünk támpontokat a fowleri módszerben, valójában az, ami egy hitfejlődési interjúban kiderül, nem pusztán egy adott személy nyelvhasználata, hanem egy nyilvános bizonyoságtétel az egyén transzcendenssel megélt tapasztalásának átalakító erejéről. A hitfejlődési interjúnak mind a készítési folyamata, mind a kódolása hermeneutikai gyakorlat.³⁷⁷ A nyelv, a kérdésekre adott verbális válasz formájában, olyan adat, amelyre a kérdező/kódoló következtetéseket von le a kérdezett személy mentális és érzelmi folyamatairól.

Fowler szerint a hitfejlődési kutatás kiemelten kezeli a társadalmi-történelmi körülményeket és azoknak az önmegértés narratív szerkezetére gyakorolt hatását.

Az általuk bemutatott félig strukturált interjú egy olyan kutatási interjú, melynek meghatározott pontjai vannak, de szabadságot ad a kérdezőnek, aki tisztában van azzal, hogy mit is keres. Persze a kérdező szubjektivitása mindenképpen szerepet játszik, de ezt nem is akarták, vagy tudták volna megszüntetni a szerzők. A szubjektív elemek dokumentálása szükséges, és az esettanulmányban megemlítsékre javasoltak.

„A félig strukturált interjú az emocionalizmus filozófiai megközelítéséhez köthető, mely szerint az interjú az egyének szubjektív tapasztalatait és az azokhoz fűződő élményeket és érzéseket rögzíti”.³⁷⁸ Fowler és mtsai. elkészítettek egy interjúvázlatot, mely esetünkben többféle verzióban 30-40 kérdést tartalmaz, ebben szerepel a négy fent említett kutatni kívánt terület.

A kérdések nyitottak, átalakíthatóak, átfogalmazhatóak, sorrendjük rugalmas, a beszélgetés során új kérdések merülhetnek fel, ill. elhagyhatunk kérdéseket. Az ilyen ún. mélyinterjú beszélgetés légköre nyitott, támogató, manipulációmentes.³⁷⁹

A szerzők megadták a kutatás használati utasítását és eljárási és kritériumrendszert állítottak össze az interjú kódolói számára. Ahogy említést nyert, több verzió is megjelent az FDR kézikönyvből, mely a visszajelzések hatására is korrigálta kérdéseit.

Például a Parker által megfogalmazott limitációk³⁸⁰ (túl sok kérdés foglalkozik a hit elméleti megközelítésével és kevés az érzelmi és kapcsolati oldalával) bár véleményünk szerint még

³⁷⁷ Fowler: Manual, 15.

³⁷⁸ Sztárayné Kézdy Éva: Kutatásmódszertan és prezentációkészítés 6. rész: Az interjúkészítés módszertana, Károli Egyetem, http://www.szepejudit.hu/interjukeszites_modszertan.pdf (Letöltés: 2022. május 18.)

³⁷⁹ Sztárayné: Uo.,

³⁸⁰ Stephen Parker: Research in Fowler's Faith Development Theory: A Review Article, *In Review of Religious Research*, LI. évf., 2010/3, 233-252.

mindig bizonyos mértékig jogos kritikák, de az interjú mélységében mégis számos lehetőséget adnak a hitfázis meghatározására.

Nemcsak elméletben, de gyakorlatban is volt alkalmam az interjúkészítésről tapasztalatot szerezni. Húszonhárom interjút folytattunk önkéntesekkel anonim módon az Adventista Teológiai Főiskola és a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola nappalis és levelezős hallgatói közül.

A Faith Development Research (FDR) Manual alapos ismerete és koncepciójának megértése úgy érzem, feltétlenül szükséges az interjúkészítéshez. Ennek az ismeretnek a birtokában a mintegy 1h 15 perc-1h 40 perc közötti terjedelmű beszélgetések kiválóan alkalmasak a személyes hit olyan módon zajló kifejtésére, melyben a hitfázisok azonosítása alapos körültekintéssel, de mindenképpen nagy pontossággal megtörténhet. A legnehezebb kihívásként a 2. és 3. valamint a 4. és 5. szakasz megkülönböztetését éreztem. Az első esetben a hitmintázatok igen hasonló gondolkodásmódot mutatnak, az autoriter személy mintájának követése jelenti a legfeltűnőbb különbséget, a másik esetben az adott hitfázisokban az affektív integráció már olyan előrehaladott állapotban van, hogy nehezebb határvonalat húzni és különbséget tenni a kettő között.

Fowler és mtsai. megnevezték a kihívásokat is, melyek főként a különböző személyiségjegyek, vagy éppen az egyén működésmódjának variációiban, esetleg a nem egységes szintre jutott kognitív-érzelmi fejlettsége miatt adódik (ez utóbbi szerepet játszhat az is, ha az egyén egyéni lelki hajlama, de akár képzettsége, vagy éppen családi környezete hatására elméleti vagy éppen szimbolikus, metaforikus megértésre hangolt). Ezekkel a problémákkal a szerzők igyekeztek szembesíteni, de bevallottan későbbi kutatások és megbeszélések tárgyává is teszik a témát.³⁸¹ Interjúztatás közben további kihívásként érheti az interjúkészítőt a szerepütközések konfliktusa,³⁸² mely az interjú időtartama alatt teljesen fel nem oldható, de a szereptartással kezelhető.

Mallery³⁸³ kritikájában megemlíti, hogy az eredeti Fowler-féle interjúk, mint amilyeneket mi is készítettünk, nagy előnnyel bírnak a rövidített interjúkkal, kérdéssorokkal szemben. Igaz, hogy a hosszú verziónál mérési nehézségek adódhatnak a hosszadalmas interjúk természetéből adódóan. Viszont ezeknek a rövidítése nem méri fel az interjúban lefedett területeket azok

³⁸¹ Fowler: *Manual*, 22.

³⁸² Erre gyakori példa lehet, ha az interjúalany megrázó élettörténete feltárása közben az interjú készítőjét az empátiája, érintettsége stb. túlságosan involválná, és ennek eredményeként akár megkísértheti a lelkigondozói, tanácsadói, segítői szerepbe való átlépést.

³⁸³ Mallery: *Centers*,

eredeti mélyégében. A rövidített verzióknál az is pontatlanságot okozhat Mallery szerint, hogy a nem hívő számára esetleg a vallásos hitre vonatkozó kérdésekre lehetetlen válaszolni.

Összegezve elmondható, hogy a kihívások ellenére akár még Fowler kritikusai is elismerik, hogy (Parkert idézve) mindmáig nincs olyan szisztematikus kutatási program, mint Fowleré a hit szakaszaira vonatkozóan.³⁸⁴ A következőkben tekintsük át azokat az ún. „aspektusokat”, melyeket a fowleri gondolkodás szerint az interjú-tartalmakban hangsúlyosnak értékel.

8.2 FDR Aspektusok és kódolás³⁸⁵

Mind az aspektusok, mind a kódolás tekintetében a Fowler és mtsai. által összeállított, magyarra még le nem fordított interjú kézikönyvet vettük alapul.³⁸⁶

A legfontosabb nemcsak az interjú felvételekor, hanem az értékeléskor is követelménynek tekinthető mind az interjút készítő, mind a kódoló személyével kapcsolatban, hogy a közreműködők megértsék a folyamat mögött álló szempontokat, értsék a strukturális gondolkodást. Ezért fontos az „aspektusok” átlátása, komplex megértése.

Fowler és mtsai. szerint a struktúra a mentális működés tartalommal rendelkező mintáiként definiálható.³⁸⁷ Az interjú során nem a tartalom adataira fókuszál, sokkal inkább a „miért” és a „hogyan” kerül a középpontba. Az interjúalany gondolkodási folyamatát szükséges elemezni, hiszen nem közvetlenül fogja manifestálni kognitív és affektív működésének mintáit. A hit hét „aspektusát” ismerve felismerhetjük a tartalmi tartományok mögötti mintákat. A hit egy oldalról megmutatja jelenlétét, más oldalról megmutatja a felépítése mögötti részleteket.

Fowler és mtsai. úgy készítették a kérdéseket, hogy azok egy-egy „aspektus” szerinti tartalmat tárjanak fel, ezzel lehetségessé váljon a válaszok, végeredményben az interjúalany gondolkodásmódjának kódolása. (Az „aspektusok” ABC sorrendben követik egymást A-G-ig).

8.2.1 „A” aspektus – Logika formálódás

³⁸⁴ Parker: *Research*, 233.

³⁸⁵ Fowler: *Manual*, 20.

³⁸⁶ A teljes kézikönyv nem jelent meg még magyar nyelven, de egy tanulmányban bővebben olvashatunk a fowleri kódolás aspektusairól a spirituális fejlődés pszichológiai tényezőinek szempontjából: Ld.: Kézdy Anikó – Somogyiné Petrik Krisztina – Urbán Szabolcs: A spiritualitás fejlődését meghatározó pszichológiai tényezők – Gondolatok Fowler szakaszelmélete kapcsán, *Sapientiana*, XI. évf., 2018/2, 38-58.

³⁸⁷ Fowler: *Manual*, 22.

Ez a szempont bemutatja a logikai műveletek jellemző mintáit, melyet a személy a tárgyi világról való gondolkodásában alkalmaz. Az első 4 szint megközelítően Piaget logikafejlődési analízise szerint működik, az 5.szint már egy dialektikus formájú gondolkodást tükröz, mely egy minőségi változás az előzőkhez képest.

8.2.2 B Aspektus – Társadalomszemlélet

Ez a szempont leírja azt a módot, ahogyan a személyben felépül önmagáról, a másiról és a köztük lévő kapcsolatáról alkotott kép. Megmutatja, hogyan építi fel az illető egy másik személy belső lényének a képét önmagában. Azt is megvizsgálja, hogy az egyén hogyan gondolkodik és érzi magát, és hogyan kapcsolódik ez a személy saját belső állapotainak érzékeléséhez.

8.2.3 C Aspektus – Morális ítéletalkotás³⁸⁸

Az erkölcsi ítéletalkotás aspektusának felmérésekor azt vizsgáljuk, hogy egy személy hogyan gondolkodik erkölcsi jellegű kérdésekről. Fontos, hogy mit gondol erkölcsösnek és hogy hogyan határozza meg, hogy mit kell erkölcsi kérdésnek tekinteni. Ez a szempont megválaszolja a kérdést: "Vajon erkölcsi természetűek-e azok az állítások, amelyek mások rólam alkotnak, és mennyire kell komolyan vennem azokat?"

Olyan fogalmak kerültek be, mint *helyes cselekedet, bűn, gonosz, vallási konfliktus*.

8.2.4 D Aspektus – Társadalmi tudatosság keretei

A csoport-identifikáció egy központi kérdés. Hogy képzelem el és építem azt a csoportot az egyén, ahova tartozik? Ki az, akinek számítani fog a gondolkodása, a véleménye és kinek nem? Mennyire befogadó a közegem és hogy viszonyulok ehhez a közeghez?

Az értékelés a következő kérdéskörökkel foglalkozik: *jeles események, csoportok és hozzájuk való viszonyulás és változások a kapcsolatokban*

8.2.5 E Aspektus – A tekintély helye

³⁸⁸ Az erkölcsi ítéletalkotás szakaszai, bár sok tekintetben hasonlóak Kohlberg erkölcsi érvelési szakaszaihoz

Ebben az aspektusban három tényező játszik szerepet: a tekintély kiválasztásának a módja, a tekintélyszeméllyel való kapcsolattartás módja, és hogy belső vagy külső tekintélyt által vezérelt-e az egyén. A tekintélyszemély az, akihez útmutatásért, megerősítésért folyamodik a személy, de ezen kívül ez az aspektus vizsgálja a személy felelősségvállalását és annak jellemzőit, határait.

E kérdés kulcsszavai: *Értelem, Hit-hiedelem, Mindig Igaz*. A kérdéskörök azokat a kérdéseket jelzik, melyek választ keresnek arra, hogy hol található a tekintély.

8.2.6 F Aspektus – Összefüggések formálódása a világ koherenciájáról

A hitnek ez a vonatkozása azzal foglalkozik, hogy hogyan nyernek a dolgok értelmet, hogy függenek össze a tapasztalások különböző elemei. Nemcsak a világnézetéről beszél, hanem annak konstrukciójáról, az logikai kapcsolatokról, melyek a világ koherenciáját eredményezik. Ennek az aspektusnak a kulcs szavai: *életcél, halál, vallásos ember, felnőtt hit* kérdései, ezek referálnak a világ összefüggéseinek formálódására.

8.2.7 G Aspektus – Szimbolikus funkciók

A következő aspektus arra a kérdésre válaszol, hogy hogyan érti, hogy felelteti meg és használja fel a személy a szimbólumokat és a nyelv egyéb szempontjait az értelemalkotás folyamatában, és hogy találja meg értékközpontjait és hatalmi képeit.

Kérdések az *istenképről* és annak változásairól szólnak. Ugyanide tartoznak a *rituálékkal, spirituális diszciplínákkal* foglalkozó kérdések, és az univerzummal való *harmóniára* vonatkozó gondolatok.

8.3 Kódolás

Az interjú kódolása (az anonimitást megtartva), több lépcsőben történik, két kódoló személlyel, akik kb. 4-5 óra alatt az egyes kérdések aspektusai és kódolási útmutatását szem előtt tartva a kódolási lapon („*scoring sheet*”) bejelöli az egyes válaszok értékeit. A kódoló személynek is alaposan ismernie kell a hitfázisok jellemzőit, a folyamat mögött meghúzódó elméletet, a mérési aspektusok jellemzőit és pontos alkalmazásukat.

8.4 Szorongást mérő kérdőívek

8.4.1 Szorongás kérdőív - State-Trait Anxiety Inventory – STAI³⁸⁹

A szorongás amúgy is összetett fogalmát remélhetőleg nem bonyolítja túlzottan, hogy két újabb fogalom ismertetését kell megtennünk. Ezek a vonásszorongás (trait) és állapotszorongás (state). A vonásszorongás az a szorongás, mely állandó intenzitással van jelen az egyén életében. Mondhatjuk, hogy szinte bármikor is mérnénk az egyén életének egy adott szakaszában, megközelítőleg ugyanazt a mértéket kapnánk. Az állapotszorongást egy adott helyzet stimulálja. Ha visszatérnénk a szorongás és félelem közötti megkülönböztetésre, akkor hamar felmerül a hasonlóság a félelem, mint szituáció által kiváltott és szorongás, mint vonásszerűen jelenlévő jelenség között.

Spielberger (1966 és 1976) a szorongás mérését illetően finomítások után elkészítette azt a kérdőívet, melyet széles körben használtak a későbbiekben. Ezt a kérdőívet azóta számos empirikus kutatásban alkalmazták egyrészt az állapotszorongás, valamint a vonásszorongás tekintetében. Az állapotszorongással kapcsolatban Spielberger kérdőíve segítette a kutatókat abban, hogy megtudják, az egyének az őket ért történések kapcsán milyen pszichológiai válaszreakciókat ismernek fel magukban. Illetve így az is mérhetővé vált, hogy milyenek „*az idegrendszer külső vagy belső érzelmi ingerek által kiváltott fiziológiás aktivációi*”.³⁹⁰

A szorongás vonásjellemzőjének szintje abból a szempontból sem mellékes, hogy milyen sikeresen tud az egyén a környezetéhez alkalmazkodni. Ugyanígy a mentális egészsége és jólléte is nagyban összefügg ezzel a tényezővel.³⁹¹

Kétszer húsz kérdéses kérdőív, melynek egyik 20 elemes része az ún. Állapotszorongás kérdőív az „Éppen most (ebben a pillanatban) hogy érzi magát?” kérdés különböző aspektusaira kérdez rá. Mivel egytől négyig válaszolhatnak a skálán a résztvevők 20 és 80 közötti pontszámot érhetnek el rajta. Ugyanígy a másik 20 kérdés esetén, mely kapcsán az „általában hogy érzi

³⁸⁹ Sipos Kornél – Sipos Miklós: A State-Trait Anxiety Inventory (STAI) magyar változata. In Mérei Ferenc – Szakács Ferenc (szerk.): *Pszichodiagnosztikai vademecum I/2*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1978, 123–136.

³⁹⁰ Valentina Rossi – Gilles Pourtois: Transient state-dependent fluctuations in anxiety measured using STAI, POMS, PANAS or VAS: a comparative review, in *Anxiety, Stress & Coping*, XXV. évf., 2012/6, 604.

³⁹¹ Rossi: Uo., 605.

magát?”, azaz a vonásszorongás kérdéseire kaphatunk választ, a szorongás tartós szintjét teszi mérhetővé a kérdőív kitöltésével.

A STAI a klinikai gyakorlatban és kutatásban sokat használt eszköz. Akár arra is alkalmas, hogy a klinikai jellegű problémákkal küzdőket és az ebben nem érintetteket kiszűrje. Az önkitöltős kérdőív megmutatja, hogy a válaszadók milyen lehetséges reakciókat és érzéseket társítanak konkrét és hipotetikus helyzetekhez.³⁹²

8.5 Fowleri interjúk eredményei

Az interjúk felvétele két hittudományi főiskolán (egy ún. történelmi egyházi és egy kisegyházi közegben), önkéntesek bevonásával zajlott 2022 márciusa és októbere között.

1 óra 15perc és 1 óra 35 perc közötti időintervallumig tartottak az interjúk, melyeket a fowleri gondolkodás szerinti rendszerbe illeszkedő félig strukturált módszerrel vettünk fel. Az interjúról készült hangfelvételeket 3-4 órás kódolás követte, majd egy másik kódoló személy közreműködésével ellenőrző kódolás zajlott, szintén ilyen időtartamban a fowleri kódolási utasítások szerint. 23 interjú készült az alábbi eredménnyel:

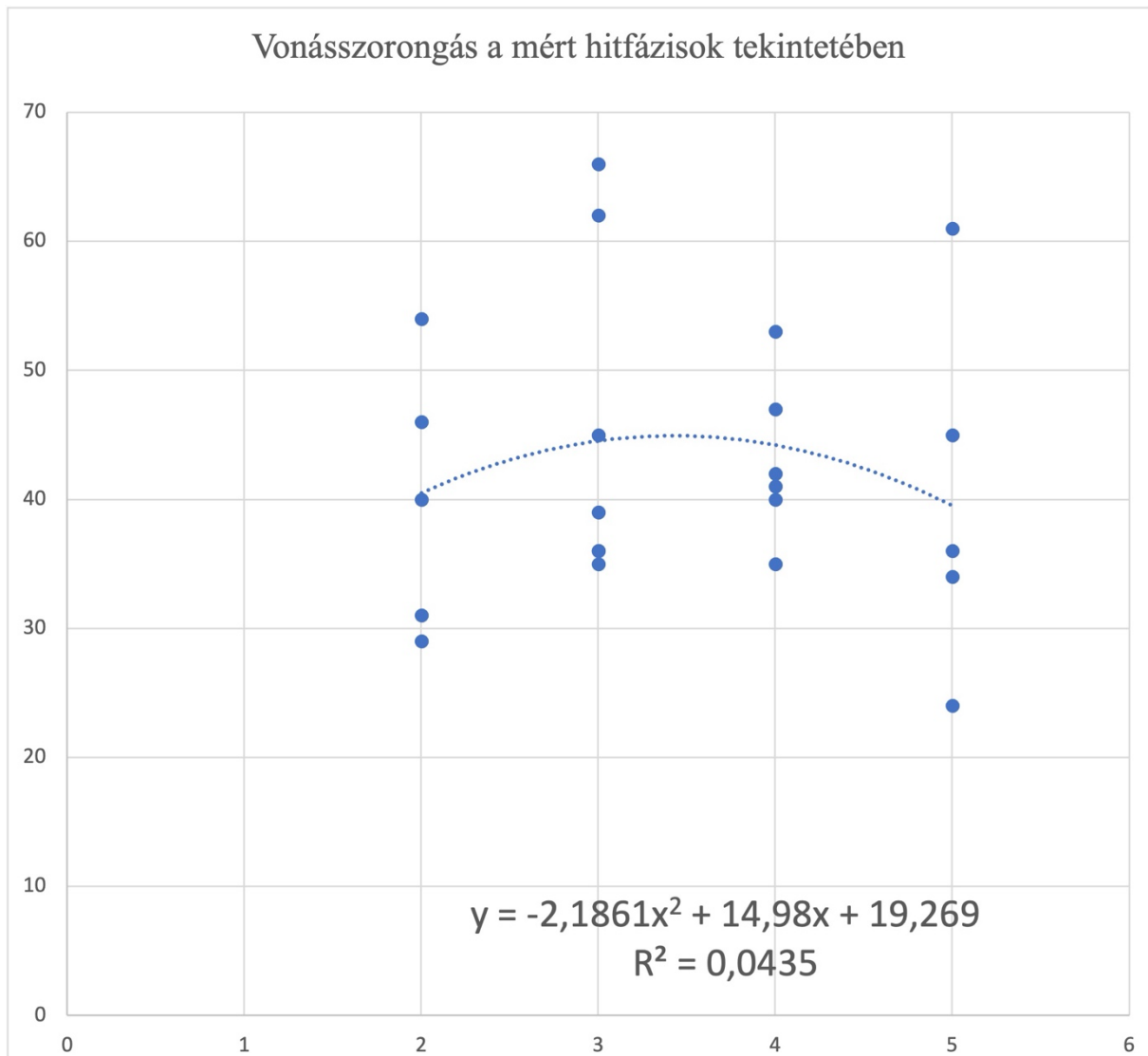
Vonásszorongás Pontszámok					Állapotszorongás Pontszámok			
2-es fázis	3-as fázis	4-es fázis	5-ös fázis		2-es fázis	3-as fázis	4-es fázis	5-ös fázis
40	62	47	24		38	68	36	31
46	35	41	36		43	23	44	31
31	66	53	45		36	66	56	42
54	39	40	34		53	20	43	28
29	45	35	61		38	48	46	32
	36	42				31	31	
	36					40		
29-54	35-66	35-53	24-61	Szórás	38-53	20-68	31-56	31-44
40	45,57	43	40	Átlag	41,6	42,28	42,66	32,8

B. táblázat

STAI Vonásszorongás és Állapotszorongás hitfázisok szerint (saját táblázat)

Ugyanez grafikonon ábrázolva is látható az x és y ábrákon. Ábrázoljuk a szakaszokhoz tartozó átlagot is, mely jól mutatja, hogy a szorongás változása nem lineáris.

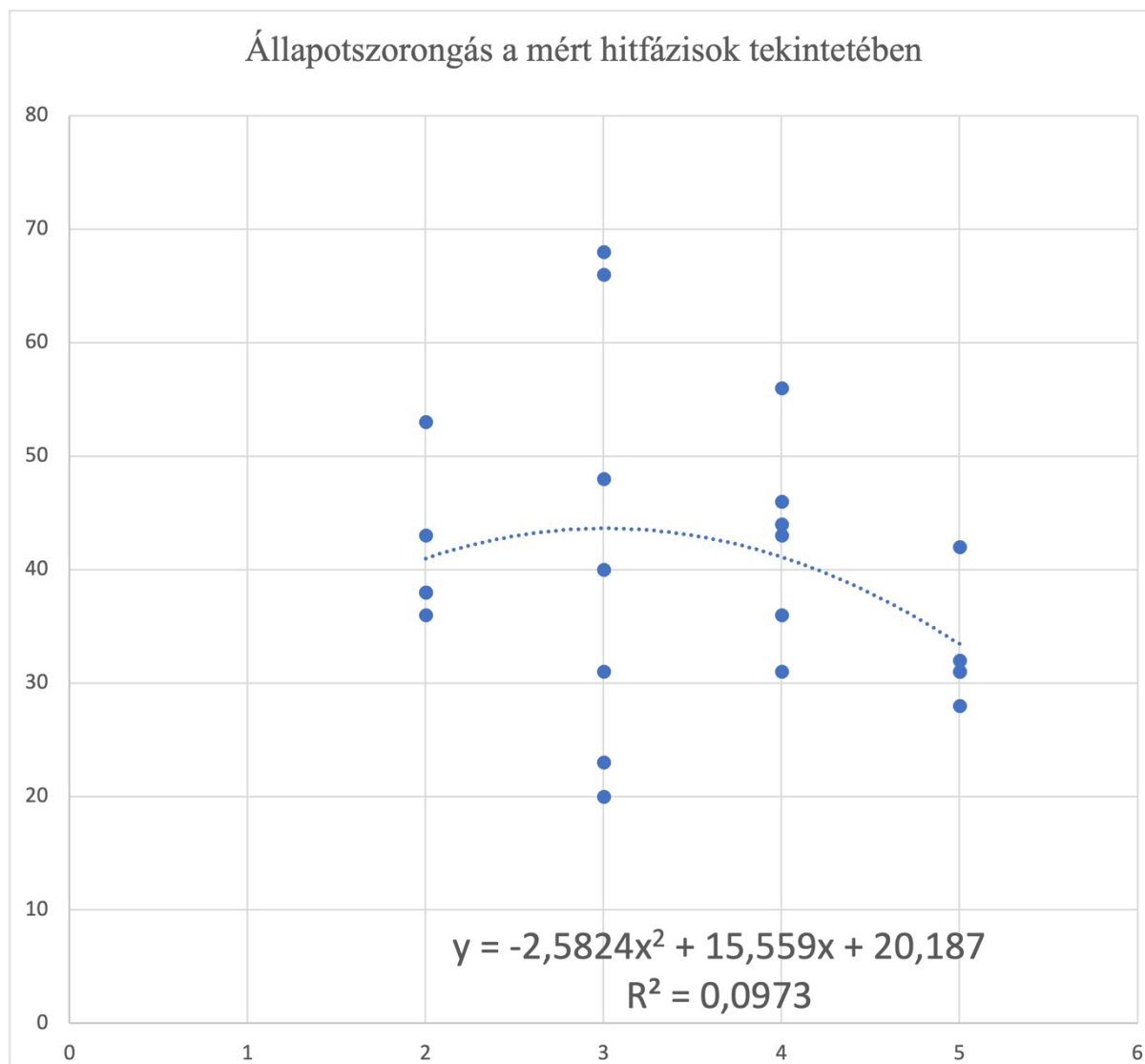
³⁹² Charles D. Spielberger és mtsai: The state-trait anxiety inventory. in *Revista Interamericana de Psicologia/Interamerican Journal of Psychology*, V. évf., 1971/3-4

II. ábra

Vonásszorongás a mért hitfázisok tekintetében

x koordináta: hitfázisok, y koordináta: STAI értékek, azaz a vonásszorongás értékei
(saját ábra)

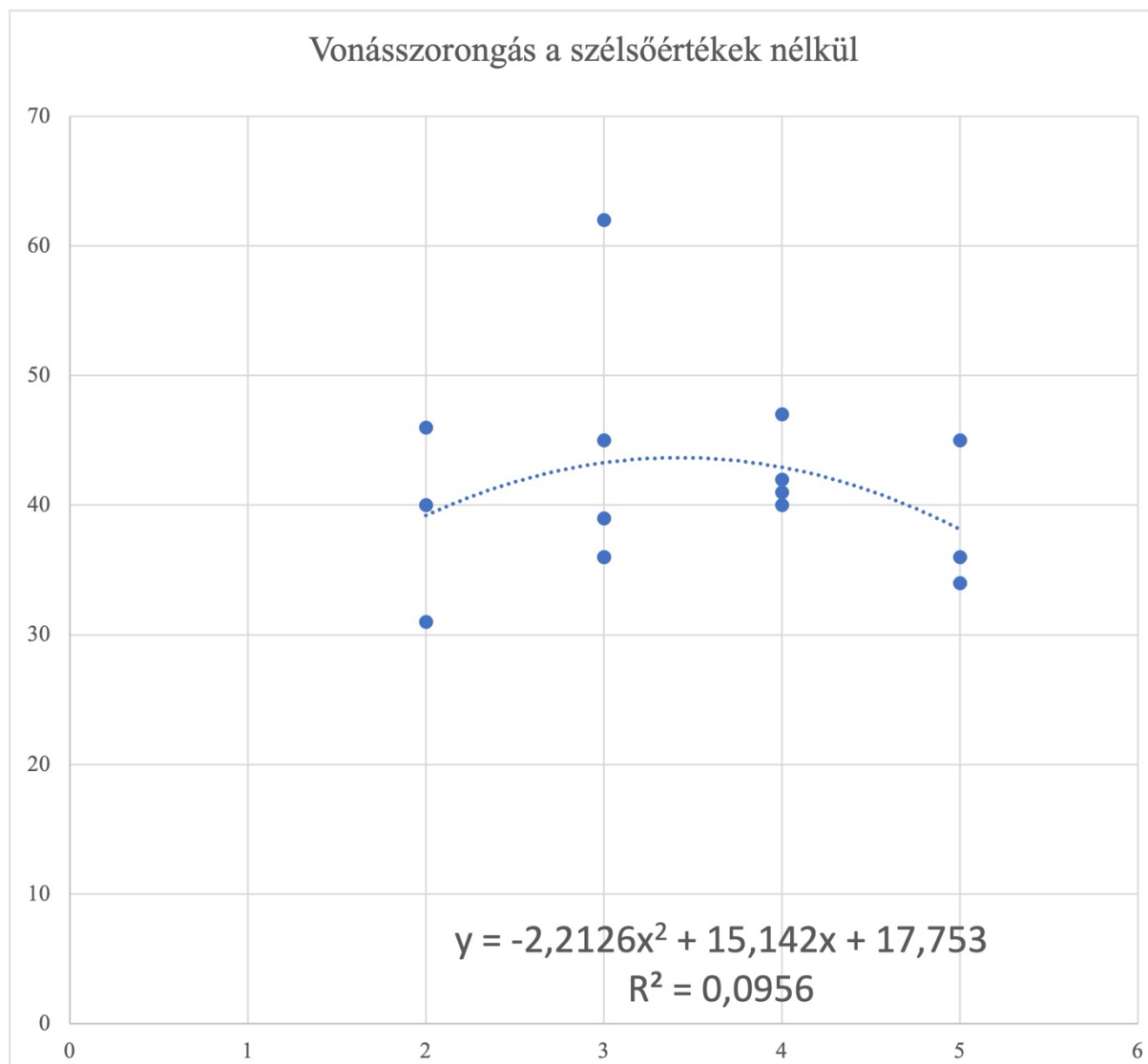

III. ábra

Állapotszorongás a mért hitfázisok tekintetében

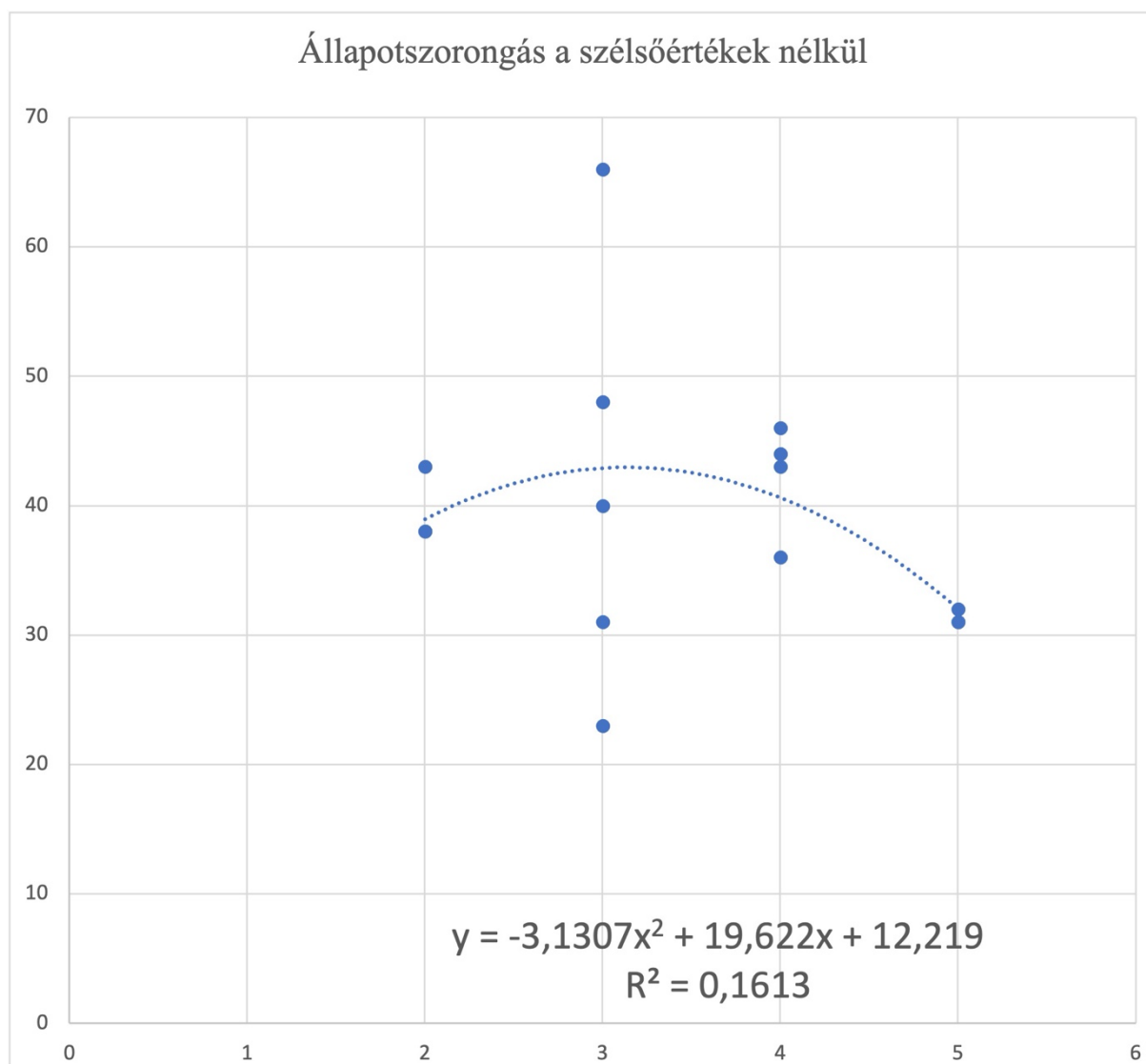
x koordináta: hitfázisok, y koordináta: STAI értékek, azaz az állapotszorongás értékei
(saját ábra)

Hasonlóan alakulnak az ábrák, ha a két szélsőértéket (legmagasabb és legalacsonyabb érték) nem vesszük figyelembe az elemzésnél, a grafikon készítésénél.

IV. ábra

Vonásszorongás a mért hitfázisok tekintetében a szélsőértékek nélkül
 x koordináta: hitfázisok, y koordináta: STAI értékek, azaz a vonásszorongás értékei
 (saját ábra)

V. ábra

Állapotszorongás a mért hitfázisok tekintetében a szélsőértékek nélkül
 x koordináta: hitfázisok, y koordináta: STAI értékek, azaz az állapotszorongás értékei
 (saját ábra)

8.6 A kvalitatív kutatás eredményeinek összegzése

Vizsgálatunk kvalitatív szakaszában (melyet eredetileg nem szándékoztunk kiegészíteni) az eredeti fowleri interjúk mintájára megvalósított kvalitatív kutatásban valósult meg, melyet 23 személy 1h 15 perc -1h 30 perc közötti időtartamú interjújával végeztünk el. Ezeknek az interjúknak az eredményeiből a kutatási kérdésekre megnyugtató módon választ nem nyertünk, de mégis fontos tanulságokat hordoznak.

A kvalitatív kutatás megállapításai a következők:

- **a vonásszorongás** átlagértéke a 2.-5. fowleri fázisban 40 és 45,57 pont közötti átlagértéket mutatott, mi szerint **a szorongás átlaga kis intervallumon belül mozog** szinte **függetlenül, hogy melyik fázisban mértük az egyéneket,**
- A grafikonon ez egy nagyon **lapos fordított „u” alakú görbe** képét mutatja, melyen a 2-es fázishoz tartozóké és az 5-ös fázishoz tartozóké a legalacsonyabb pontszámú (40), és valamelyest magasabb a 3-as (45,57) és a 4-es (43) fázishoz tartozók átlagpontértéke
- az állapotszorongás is nagyon lapos fordított u alakú görbét mutat, melyen az 5-ös szinthez tartozó átlagpontszám valamivel alacsonyabb a kezdőpontot jelentő 2. fázishoz képest,
- **a 3-as fázishoz tartozóknál** minden esetben nagy szórás jellemző, azaz itt a **legkevésbé megjósolható egy-egy egyén szorongási szintje,**
- 4. fázishoz tartozóknál kisebb szórás jellemző és hasonló átlagértéket mutat, mint a 3-as fázis.
- ahogy a fordított U alak mutatja, a 3-as és a 4-es szint magasabb, mint a 2-es és 5-ös szint, ugyanakkor a kis elemszám miatt szignifikanciaszinteket nem érdemes itt számolni, leginkább, mert a kiugróbb szélső értékeket ha levesszük, kvantitatív a vizsgálatot nem tennénk alkalmassá összehasonlításra, hiszen csupán 3-4 fő maradna csoportonként)
- az 5-ös fázisban is nagy szórású a vonásszorongás, a szélsőértékek levétele után ez stabilizálódik, de mint említettük ekkor már csak 3 fő marad a csoportban, mely elemszámból messzemenő következtetéseket már nem vonhatunk le.
- az **5. fázis** minden grafikonon, ha kevéssel is, de **a legalacsonyabb szorongási átlagpontértéket mutatja,** azonban ez nem jelent szignifikáns eltérést.

Mivel az eredmény az adott 23 interjú felvételével nem mutat szignifikáns olyan változásokat az egyes hitfázisokhoz tartozó szorongási szintek tekintetében, hogy messzemenő következtetéseket lehessen levonni az interjúból nyert adatokból, választ elénk állították a kutatásunkat. Vagy rendkívüli energiákat mozgatunk meg az interjúk számának jelentős növelésére, hogy az interjúk önmagukban alkalmasnak bizonyuljanak végső következtetések levonására, vagy más módszert is be kell vonnunk az istenképek és a szorongás kapcsolatának

feltárására. Mivel az első verzió (rendkívüli energiákat megmozgató további interjúk felvétele) nem látszott kivitelezhetőnek, ezért a kutatás ellenőrzésekképpen, vagy ha úgy tetszik a mért eredmények megerősítése okán, **kvantitatív formában folytatódott a kutatás**. Ekképpen a kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtési technikák együttes használata felé fordultunk a kutatás során (mixed methods kutatás).

9 Kvantitatív saját kutatás

A kutatási kérdések megválaszolása ennél a pontnál egy kvantitatív vizsgálat alkalmazását tette indokolttá, mely bővítés egyben további hipotézis és kutatási kérdések vizsgálatba vonását is lehetővé tette, mint ahogy azt a bevezetőben ismertettük.

Ebben a fejezetben a kutatásban használt kérdőívek bemutatását, majd a saját kérdőív megbízhatósági vizsgálatát és más kérdőívekkel való összehasonlítását követően a kvantitatív kutatásból nyert eredményeket prezentáljuk.

9.1 A kutatások statisztikai adatai

Mielőtt a kvalitatív kutatást részleteiben bemutatnánk, előtte a kutatások statisztikai adatait prezentáljuk táblázatokba foglalva (C.-F. táblázatok), mely segítheti a kutatások áttekinthetőségét.

A C. táblázatban a résztvevők számát mutatjuk és a megjelenített adatok összehasonlításképpen a kvalitatív kutatás számaait is tartalmazzák:

	Itemek száma	Férfi	Nő	Nincs adat	Átlag életkor (év)
Kvalitatív/ interjú	23	9	14	-	40,47
Kvantitatív/ kérdőív	199	59	139	1	lásd a „D. táblázatban”

C. táblázat
A résztvevők száma a két kutatásban (saját táblázat)

Mindkét kutatás önkéntesek részvételével zajlott és ezen belül, mint az az C. táblázatból látható, hogy mindkét kutatásban többségében nők vettek részt.

9.1.1 A kvantitatív kutatás statisztikai adatai

		Előfordulás	Százalékban %	Valós %	Kumulált %
Valid	18-25	97	48,7	49,0	49,0
	26-35	37	18,6	18,7	67,7
	36-45	33	16,6	16,7	84,3
	46-55	13	6,5	6,6	90,9
	56-65	5	2,5	2,5	93,4
	65 felett	13	6,5	6,6	100,0
	összes	198	99,5	100,0	
Nincs adat		1	,5		
Total		199	100,0		

D. táblázat

A kvantitatív kutatásban résztvevők életkora (saját táblázat)

A D. táblázat a kérdőíves kutatás életkor szerinti megoszlását is mutatja, melyből látható, hogy jelentős százalékban a fiatal korosztály tagjai töltötték ki a tesztet, de minden korosztály képviseltette magát. Inkább csak feltételezhető, hogy az internetes kitöltési hajlandóság a fiatalabb korosztályt jellemzi.

		Előfordulás	Százalékban %	Valós %	Kumulált %
Valid	általános	5	2,5	2,5	2,5
	középiskola	117	58,8	58,8	61,3
	főiskola	44	22,1	22,1	83,4
	egyetem	30	15,1	15,1	98,5
	doktori	3	1,5	1,5	100,0
	összesen	199	100,0	100,0	

E. táblázat

A kvantitatív kutatásban résztvevők legmagasabb iskolai végzettsége (saját táblázat)

Iskolai végzettségben is megmutatkozik a fiatal korosztály jelenléte, hiszen jellemzően ők még az első diplomájukat sem szerezték meg. Itt is látható, hogy mindamellett, hogy a végzettségek teljes spektruma megjelenik a résztvevők között a kutatásban, a főiskolát/egyetemet végzettek, több mint 35 százalékot tesznek ki a kitöltők között.

	Előfordulás	Százalékban %	Valós %	Kumulált %
Valid				
református	89	44,7	45,2	45,2
katolikus	88	44,2	44,7	89,8
egyéb protestáns	11	5,5	5,6	95,4
buddhista	2	1,0	1,0	96,4
maga módján	3	1,5	1,5	98,0
nem vallásos	4	2,0	2,0	100,0
összesen	197	99,0	100,0	
Nincs adat	2	1,0		
Összesen	199	100,0		

F. táblázat

A kvantitatív kutatásban résztvevők vallási megoszlása (saját táblázat)

Vallási megoszlásra nézve elmondható, hogy a két ún. történelmi nagyegyház köréből kerül ki a többség. Ezen belül szinte teljesen egyező a reformátusok és katolikusok aránya és egy kisebbséget alkotnak minden más egyház tagjainak a kategóriái.³⁹³ Ez által az is biztosított lett, hogy a kapott eredmények nem egyetlen egyház gondolkodásmódját tükrözik vissza.

9.2 Hitfejlődést mérő standardizált kérdőívek

A hitfejlődést mérő kérdőívek az egyén hitfázisának, hitstílusának a fejlődési hitstruktúrák rendszerében való beilleszthetőségére, azonosítására alkalmas mérőeszközök. Az alábbi leírásokból látható, hogy kifejlesztésüket eredetileg is ez a szándék indította el. Némelyik kimondottan a Fowler szerinti fázisok rövidebb eljárással való megismerését szolgálja. Természetesen ezeknél is le kellett mondani a teljes skála 0-6 fázisainak pontos azonosításáról, főként a két legalacsonyabb, valamint a legmagasabb hitfázis méréséről. Mégis kijelenthető, hogy ha nem is teljes pontossággal és nem az interjúk abszolút mértékű helyettesítésével, de a kérdőívek alkalmasak alacsonyabb vagy magasabb fowleri fázisok mérésére. Tekintsük át a dolgozatban alkalmazott kérdőívek leírását!

³⁹³ Megjegyzendő, hogy a fowleri hitfejlődési struktúra egyik értéke, hogy mérni tudja, ha nem is szó szerint, a hitfejlődést, de a koncepcióváltást a nem vallásos személyek körében is.

9.2.1 Hitfejlődési Skála – Faith Development Scale/FDS³⁹⁴

A Hitfejlődési Skálát a hitfejlődés mérésére alkotta Leak és csapata, mely skála korrelál Fowler elméletének másodiktól ötödik szakaszaival. A felnőttkorban nagy valószínűséggel már nemigen előforduló 1., azaz intuitív-projektív szakaszt és a Fowler által tapasztalati úton sohasem mért 6., azaz univerzalizáló szakaszt értelemszerűen kivették a skálából. Az FDS nyolc szemantikailag különböző állításából a válaszadónak ki kell jelölni a számukra jobban elfogadható, alacsonyabb, illetve magasabb hitfejlődésre utaló válaszok között.³⁹⁵ A 8-szor kétpár kérdés között szerepel például: „Vallási irányultságom elsősorban az egyéni Isten-elemzésemre és megértésemre irányuló saját erőfeszítéseimből fakad.” és „Vallási irányultságom elsősorban családom és egyházam tanításaiból fakadnak.” Az első állítás a 4.-5. hitfejlődési stádiumot jelenti, a második állítás megjelölése a 2.-3. szakaszhoz kapcsolható gondolkodásra utal. Leak és mtsai. mérése szerint a belső konzisztencia 0,72-t a tesztelés újrateesztelés megbízhatóság pedig 0,96-os besorolási megbízhatóságot hozott.³⁹⁶

9.2.2 Revideált Hitfejlődési Skála – Revised Faith Development Scale/RFDS³⁹⁷

A Revideált Hitfejlődési Skála, melynek kidolgozásában szintén részt vett Leak, az FDS mérőskála készítésének vezető kutatója, egy 16 elemből álló, könnyen adminisztrálható Likert skálás eszköz. Segítségével megbízhatóbbá és könnyebben kezelhetővé vált az ezt megelőzően kidolgozott verzió (FDS) konvencionális/posztkonvencionális vallási gondolkodást mérő hitfejlődési önkitöltős mérőskála. A konvergens érvényességi mutatók előzetes értékelése alátámasztja az RFDS használatát.

Ennek a mérési koncepciónak a megértéséhez fontos lehet az a kiegészítés, hogy mit is értenek a kutatók posztkonvencionális vallási gondolkodás alatt. A posztkonvencionális vallási gondolkodás egy olyan kritikai szempontú vallási érvelési képesség, mely nem külső tekintély által meghatározott érvelést követő gondolkodásmód. A spirituális fejlődés fejlettebb szintjének tekinthető, még akkor is, ha a fejlettebb, nem hierarchikusan fejlettebbet jelent ebben az esetben. Olyan jellemzőit határozhatjuk meg, mint helyes vallásgyakorlás, hitelesség a hitéleti gyakorlatban, felelősségvállalás a téves cselekedetekért, megfelelő hitközösségi és közösségen kívüli kapcsolatok. A személy képes a szenvedést a növekedés talajának látni, az egzisztenciális

³⁹⁴ Leak: Development, 105-124.

³⁹⁵ Hart: *Attachment*, 122-128.

³⁹⁶ Hart: Uo., 123.

³⁹⁷ Harris: The Revised 1-13.

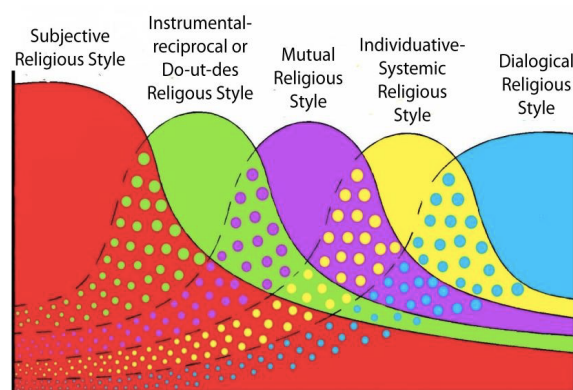
kérdéseire pedig képes komplexen a kognitív, affektív és konatív³⁹⁸ dimenziókat is együtt látni, valamint képes a saját korlátait elfogadni.³⁹⁹

9.2.3 Vallási Stílus Skála – Religious Schema Scale/RSS⁴⁰⁰

Előzetesen egy 822 egyesült államokbeli és német résztvevővel készített 78 itemes skálát sikerült a kutatóknak egy 15 itemes skálára redukálni, mely mérhetővé tette a vallási stílusokat. Ennek 3 faktoros struktúráját széles kulturális közegben is validnak azonosították.

Az indokolta, hogy Streib és csapata új fogalomrendszert és mérőeszközt alakítson ki, hogy Fowler struktúráját árnyalja és új szempontrendszert adjon a hitfejlődés elméletek területén. A legfontosabb célja a kutatóknak, hogy azokon a helyeken erősítsék meg elméletüket kísérleteikkel, melyeken a fowleri elmélet empirikusan nem alátámasztott. Streib másik fő kritikája Fowlerrel szemben, hogy nem fektet megfelelő hangsúlyt az egyén élettörténetére, mely szerint a változással és növekedéssel élénk „párbeszédben” jelent alakító tényezőt.

Az elmélet másik alapvető megközelítése szerint fennáll annak a lehetősége, hogy egy adott személynél egyszerre több vallási stílus is megjelenjen és ezáltal adott esetben akár azonosítható is legyen. Az akár egymással párhuzamosan is megjelenő, és nem hierarchikus állapotokat Streib stílusoknak nevezi. Ezzel a helyett, hogy a fejlődést különálló szakaszokként képzelné el, inkább egy olyan koncepciót preferál, amelyben a vallási stílusok, mint az a VI. ábrán is látszik, egymásra boruló hullámok képében modellezik, hogy az egyén egyszerre több stílust is képvisel ugyanazon időben.⁴⁰¹

VI. ábra
Vallási stílusok Streib szerint (az eredeti ábrát Streib készítette)⁴⁰²

³⁹⁸ A konatív dimenzió alatt azt a képességet értjük, hogy intellektuális energiát alkalmaz a személy a feladatának elvégzéséhez, amikor a hozzá érkező információk gondolkodásra és cselekvésre ösztönzik.

³⁹⁹ Harris: Uo., 2.

⁴⁰⁰ Streib: The Religious 151–172.

⁴⁰¹ Mallery: Centers,

⁴⁰² Streib: *Manual*, 9.

Az általa megnevezett vallási stílusok a következők az ábrán balról jobbra sorrendben:

- Szubjektív stílus
- Instrumentális-kölcsönös (Do ut des) stílus
- Érett stílus
- Individuális-rendszerező stílus
- Párbeszéden alapuló stílus

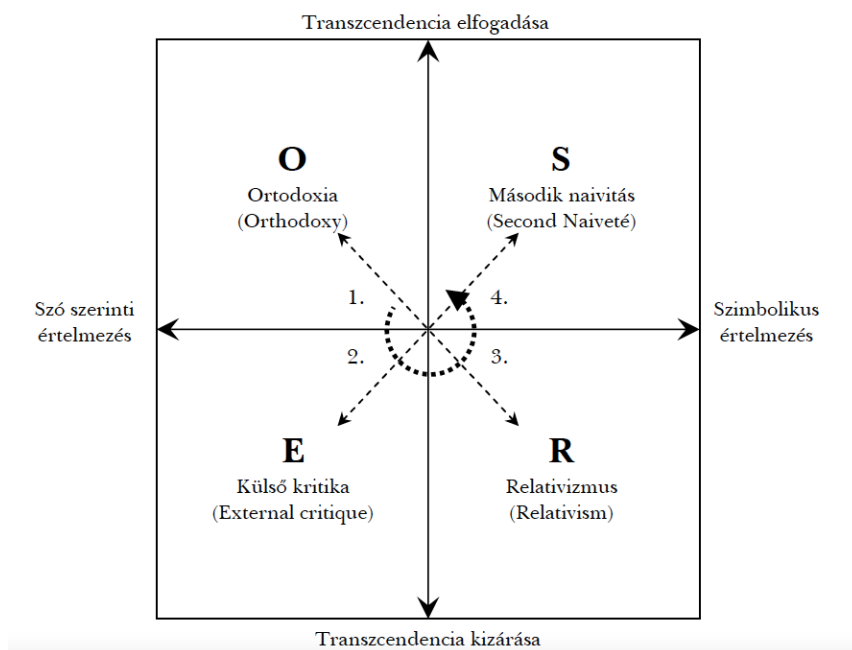
Bármennyire is új struktúrát javasolt Streib, stílusai hasonlítanak Fowlernek azon strukturális szakaszaira, melyeket a 0. és a 6. szint eltávolításával kapnánk.

9.2.4 Kritika Utáni Vallásosság⁴⁰³

A mérési skálát Wulff elméletén⁴⁰⁴ alapulva dolgozták ki. Elképzelését nagyszerűen ábrázolja és könnyen érthetővé teszi az VII. ábra. A Kritika Utáni Vallásosság skála koncepciója szerint a függőleges koordinátatengely hivatott reprezentálni a természetfölöttiség megléte elfogadásának mértékét, a vízszintes tengely ballra a Biblia abszolút szó szerinti értelmezésének pontja, jobbra a teljesen szimbolikusnak felfogott értelmezésének pontja felé mutat. E két egymástól független dimenzió legalább négyféle attitűd meghatározására alkalmas az ábra négy tartománya szerint.

⁴⁰³ Johnny Fontaine és mtsai: The internal structure of the Post-Critical Belief scale, in *Personality and Individual Differences*, XXXV, évf., 2003/3, 501–518.

⁴⁰⁴ David M. Wulff: *Psychology of religion: classic and contemporary*, New York, John Wiley and Sons, 1997.

VII. ábra

A Kritika Utáni Vallásosság koncepciója (az eredeti ábrát Martos készítette)⁴⁰⁵

A 18 kérdéses verziót alkalmaztuk a kutatásunkban, melyben a kérdésekre a 7 fokú Likert skálán válaszolhattak a résztvevők. A magyar kutatók az eredeti 33 kérdéses kérdőív leszűkítésével kapcsolatban korrelációs elemzésük alapján megállapítják, hogy az általunk a rövidített változat számára kiválasztott 18 item nemcsak kellőképpen reprezentál, de a hazai mintákat tekintve megbízhatóbbnak is bizonyulva megfelelőbb, mint a 33 ítemes verzió.⁴⁰⁶

9.3 Saját hitfejlődési kérdőív (SHF)

Szükségesnek mutatkozott egy saját kérdőív összeállítása is, mely nem a többi kérdőív helyett, de azok mellett, tovább szélesíti a hitfejlődés kutathatóságát. A kérdések a fowleri interjúk aspektusaiból származtathatók. A kérdőívnek természetesen át kellett esnie megbízhatósági vizsgálaton, item-korrelációs és Cronbach-alfa vizsgálaton is. A nem illeszkedő itemeket kivettük a vizsgálatból. Ezeket a vizsgálatokat prezentáljuk az alábbiakban, rotált faktor mátrixszal, a kapott hitfejlődési mutatók normáeloszlásával és hisztogramjával együtt.

⁴⁰⁵ Martos Tamás és mtsai: Újabb adatok a kritika utáni vallásosság skála alkalmazásához – elmélet és módszertan, in *Magyar Pszichológiai Szemle*, LXIV. évf., 2009/4, 645.

⁴⁰⁶ Martos: Uo., 660.

Mivel a magas és alacsony hitfejlődés kétdimenziós elosztásáról készített pontdiagram vegyes eloszlást mutatott, ezért létrehoztunk egy hitfejlődési különbségváltozót is (későbbiekben KHF) mely műveletek indoklását, bemutatását és részletezését az alábbiakban taglaljuk:

9.3.1 Saját hitfejlődési kérdőív (SHF) megbízhatósági vizsgálata

A fowleri hitfejlődés interjú kiértékelési útmutatója alapján kialakított állításokkal való egyetértést 1-4-ig Likert skálán vizsgáltuk. Az M betű a magas hitfejlődésre (fowleri 4-5 hitfejlődési szint) utaló választ jelenti, az A pedig az alacsony hitfejlődési szintet (fowleri 2-3 hitfejlődési szintnek felel meg).

[1. Utólag megértettem, hogy lehetnek szenvedéseim, melyek nem állnak ok-okozati összefüggésben tetteimmel.]	M
[2. Ha szenvedésben vagyok, jól jön valaki, aki megmagyarázza, hogy mi miért történt velem.]	A
[3. Ha krízisbe kerülök, nem okoz gondot az ezzel kapcsolatos válasznélküliség.]	nem illeszkedett
[4. Ha mások érveket hoznak fel a gondolkodásmódom helytelenségét bizonygatva, meg kell tudnom védenem álláspontomat.]	nem illeszkedett
[5. Ha mások nyíltan helytelen dolgokat tesznek, ne csodálkozzanak, hogy arányos büntetésben részesülnek]	A
[6. Jó, hogy lehet olyan személy az életemben, aki példájával, tanácsaival megmutatja mi helyes és helytelen, hogy elkerüljem a helytelen döntéseket.]	A
[7. Ha mások érveket hoznak fel a gondolkodásmódom helytelenségét bizonygatva, kritikusan nekem is meg kell vizsgálnom a gondolatmenetemet.]	M
[8. Egy adott konfliktushelyzetben, érvényesíteni kell az igazságot a társadalmi rend szabályai szerint.]	nem illeszkedett
[9. Ha valakivel rosszat teszek, ne csodálkozzak, hogy ugyanazzal fizet vissza.]	A
[10. Egy adott konfliktushelyzetben, érvényesíteni kell a résztvevő egyének jogait akár a nagyobb csoporttal szemben is.]	M
[11. A barátommal jó dolgokat teszek mert meg akarom őrizni a barátságát.]	A
[12. Ha egy csoporttal szorosabb kapcsolatban vagyunk, akkor igazi az a csoport, ha mindenben egyetértünk.]	A

[13. Az, hogy egy csoporthoz tartozunk, akkor ideológiailag egyezünk és kompatibilisek velünk a többiek.]	nem illeszkedett
[14. Akikkel szorosabb kapcsolatban vagyok ugyanúgy gondolkodnak az élet értelmére vonatkozóan, akik nem így gondolkodnak nem is kerülnek be körünkbe.]	A
[15. Akkor érzem, hogy egy csoporthoz tartozunk, ha hasonlóak vagyunk gondolkodásunkban és idővel akár külsőségeinkben is megjelenik.]	A
[16. Akire felnézek, érett gondolkodású személy, abból is látszik, hogy szilárdan képviseli a rendszert, amiben vagyunk.]	A
[17. Akire felnézek, érett gondolkodású személy, aki minden kérdésemre választ tud adni.]	A
[18. Akire felnézek, érett gondolkodású személy, abból is látszik, hogy mennyi mindenre kiterjednek az elvek, amit képvisel.]	M
[19. Akire felnézek, érett gondolkodású személy, mindenben hasonlítani szeretnék rá.]	A
[20. Fontos számomra, hogy különböző nézetek közül megtaláljam, hogy melyik a legjobb.]	A
[21. Fontos számomra, hogy különböző nézetek gondolataiból, amit igaznak látok, azokat magamévá is tegyem.]	M
[22. Fontos számomra, hogy különböző nézetek gondolatait is elfogadjam.]	M
[23. Egy elmélet leírásánál még a magyarázatnál is fontosabb, hogy megtapasztaljam a nézet komplexitását.]	M
[24. Fontos számomra, hogy legyen egy mesterem, akit mindenben követhetek]	A
[25. Fontos számomra, hogy kritikusan megvizsgáljam mesterim/tanítóim nézeteit is.]	M
[26. Fontos számomra, hogy ha van egy probléma az mindenképpen megoldást nyerjen.]	nem illeszkedik
[27. A szimbólumok, rituálék melyek világlátásomat (hitvilágomat) jellemzik jól érthetőek és könnyen elmagyarázhatók másnak is.]	A
[28. A szimbólumok, rituálék azért is fontosak, mert fogalmakká és gondolatokká fordíthatók át.]	A
[29. A szimbólumok, rituálék melyek világlátásomat (hitvilágomat) jellemzik több szintű természete nekem sokat segít.]	M
[30. A szimbólumok, rituálék jelentése nem behatárolható, egy bizonyos jelentés csak egy a sok lehetséges közül.]	M

G. táblázat

Saját hitfejlődési kérdőív megbízhatósági vizsgálata (saját táblázat)

Az alacsony hitfejlődés skálába illeszkedő kérdések megbízhatósági vizsgálata 0,792-es (magas) megbízhatósági (Cronbach-alfa)⁴⁰⁷ mutatót eredményezett (lásd Függelék AA. táblázat).

A magas hitfejlődés skálába illeszkedő kérdések megbízhatósági vizsgálata 0,703-es (magas) megbízhatósági (Cronbach-alfa) mutatót eredményezett.

A nem illeszkedő itemeket a vizsgálat nem vette figyelembe az értékeléseknél. Tehát kivettük a 3,4,8,13 számú kérdéseket (lásd Függelék BB. táblázat).

Megvizsgáltuk a kérdéseket egy közös faktorelemzésben is. Külön faktort alkottak a többségében alacsony és külön faktort a többségében magas itemek. Azon itemeket, amelyek nem jól illeszkedtek (azaz a 11,18,20,29 itemeket), szintén kivettük a vizsgálatból. A faktorelemzés lényege, hogy azonosíthatóvá válnak a kérdőívben belüli alskálák, és azok kiszámítási módjai. Azaz a faktorelemzés tulajdonképpen azt végzi el számunkra, hogy megvizsgálja, hogy mely kérdések csoportosulnak egy skálává (faktorrá). A kapott eredmények azt mutatják, hogy érdemes két külön mutatót képezni az alacsony, és a magas hitfejlődésre.

⁴⁰⁷ A Cronbach-alfa mutatóval kapcsolatban az tekinthető elfogadottnak, ha a mutató körülbelül 0,7 alfa egységet jelez. Ld: T Kárász Judit és mtsai: Cronbach-alfa – vele vagy nélküle? *in Magyar Pszichológiai Szemle*, LXXVII. évf., 2022/1, 82.

Rotált Faktor Mátrix ^a		
	Faktor	
	Alacsony hitfejlődés	Magas hitfejlődés
hhp17_3	,760	,100
hhp16_2	,703	,186
hhp19_3	,624	
hhp15_2	,582	
hhp14_3	,520	-,246
hhp24_3	,507	,196
hhp12_2	,477	-,365
hhp28_3	,416	,342
hhp27_2	,393	,274
hhp6_3	,365	,309
hhp2_3	,286	,245
hhp9_2	,242	,161
hhp5_2	,226	,136
hhp22_4		,636
hhp21_4	,220	,609
hhp23_5		,534
hhp7_5		,508
hhp25_5	,250	,360
hhp10_5		,356
hhp1_5		,330
hhp30_5		,245
Kiválasztott Módszer: Maximális Valószínűség. Rotációs Módszer: Maximális variáció Kaiser Normalizációval.		
a. A Rotáció 3 iterációban konvergált.		

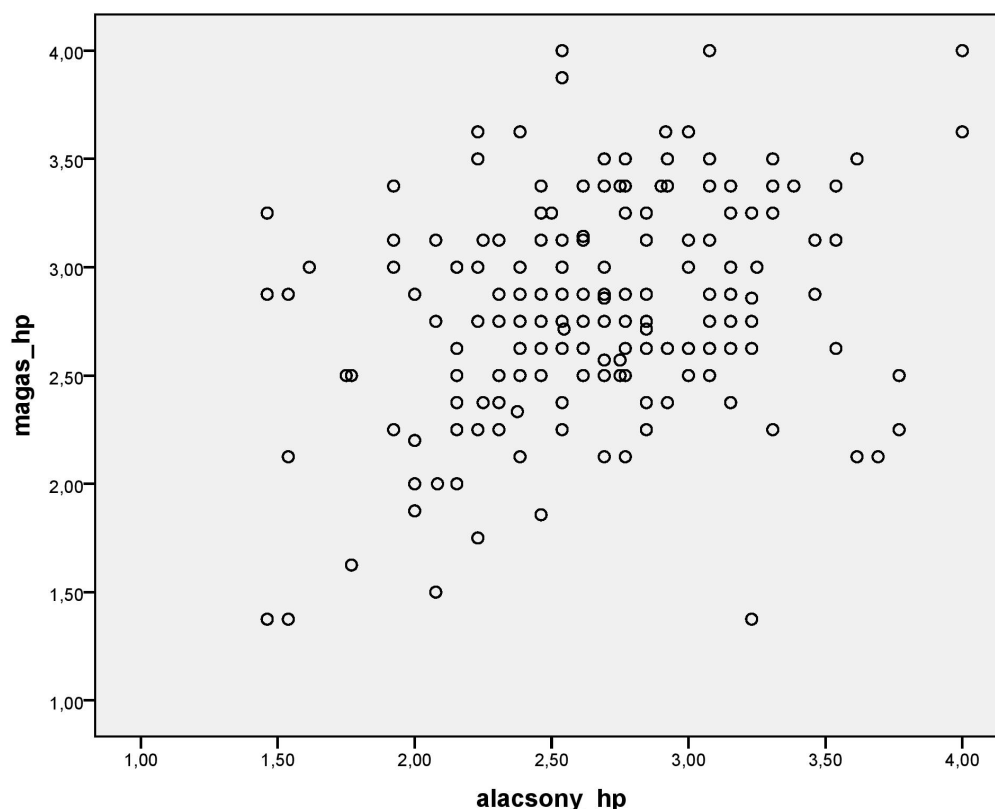
H. táblázat
Rotált faktor mátrix (saját táblázat)

A módosított (itemek kivétele után) a skálákat újra megbízhatósági elemzésnek vetettük alá. Az alacsony hitfejlődés 0,791-es Cronbach-alfa értéket mutatott (lásd Függelék CC.táblázat). A magas hitfejlődés skála Cronbach-alfája pedig 0,679 értéket (lásd Függelék DD. táblázat). Külön mutatót képeztünk az alacsony, külön a magas hitfejlődést mérő itemekből, valamint képeztünk egy mutatót a kettő különbségéből is. A két skálát összetéve (alacsony itemeket fordítottan betéve) a Cronbach alfa 0,621 lett (lásd Függelék EE. táblázat).

Mivel az EE. táblázatban látható Cronbach-alfa alacsonyabb, mint külön a magas vagy alacsony hitfejlődéshez kötött itemek skáláinál kinyert eredmények, ezért a továbbiakban külön is vizsgáltuk az alacsony és magas hitfejlődési skálákat.

A kapott hitfejlődési mutatóink normál eloszlást közelítő eloszlását mutatják a Függelékben szereplő hisztogramok (lásd XIII-XV. ábrák). A hisztogram görbék alapján kirajzolódó normál eloszlás a klasszikus korrelációs vizsgálatok előfeltétele. A normalitást csúcsosság és ferdeség értékekkel is teszteltük (ld. IX. ábra), melyek a normalitás övezetébe estek (-1 és +1 közé),⁴⁰⁸ ezért a későbbiekben Pearson korrelációt alkalmaztunk a kapcsolatvizsgálatokra.

⁴⁰⁸ Hae Y. Kim: Statistical notes for clinical researchers: assessing normal distribution (2) using skewness and kurtosis. *Restorative dentistry & endodontics*, XXXVIII. évf., 2013/1, 52-54.

VIII. ábra
Pontdiagram a magas és alacsony hitfejlődés kétdimenziós elosztásáról
(saját ábra)

Ahogy az ábrán látszik, a kategóriák nem működnek feltétlenül fekete-fehér kategóriákként. Nem igaz az, hogy mindenkit csak a magas, vagy csak az alacsony hitfejlődési gondolkodásmód jellemez, vannak szép számmal „vegyes” hitmegközelítések is. Valószínűsíthető, hogy nem jelent teljes hátat fordítást az előző gondolkodásmódnak akár az egyik szakaszból a másikba való átmenet, hiszen bizonyos helyzetekben még az előző fázisok gondolkodási, hitmegközelítési mintái szerint működik az egyén.⁴⁰⁹

Éppen ezért érdemesnek gondoltuk, hogy létrehozunk egy hitfejlődési különbségváltozót (KHF), amely azt mutatja meg, hogy egy egyénre mennyivel jellemzőbb a magas hitfejlődési gondolkodás, mint az alacsony (ennek a különbségváltozónak az eloszlását mutatja a Fügelékben szereplő XV. ábra).

⁴⁰⁹ Ez az eredmény egyébként Streib gondolkodásmódjának megfelelő mintázatot mutat, azaz a hitstílusok egymásmellettiségét, párhuzamos jelenlétét jelzi.

Az ábra szerint a különbségváltozó is normál eloszlást mutat (haranggörbe eloszlás). Ez az ábra is azt mutatja, hogy a vizsgált mintában a legtöbben azok vannak, akikre az átmeneti, nem teljesen tiszta, vagy más szóval vegyesnek nevezhető gondolkodásmód tartozik.

A következő táblázat a hitfejlődési kérdőív változóit mutatja a leíró statisztikákkal.

	N	Min.	Max.	Átlag	Szórás	Csúcsosság	Std. hiba	Ferdeség	Std. hiba
Alacsony hitfejlődés	199	1,46	4,00	2,65	,49	,030	,17	,21	,34
Magas hitfejlődés	198	1,38	4,00	2,81	,49	-,30	,17	,58	,34
Magas-alacsony hitfejlődés (különbségváltozó)	198	-2,16	3,00	,47	,79	-,26	,17	1,00	,34
Érvényes esetek N	198								

I. táblázat
A hitfejlődési kérdőív a változók leíró statisztikáival
(saját táblázat)

Az I. táblázat alapján látható, hogy a változók ferdeség és csúcsosság mutatói a normalitás övezetében (-1 és +1 között) helyezkednek el.

9.3.2 A saját hitfejlődési kérdőív (SHF) összefüggése más kérdőívekkel

Megvizsgáltuk a kapott mutatóinkat, hogy milyen összefüggést mutatnak a hitfejlődés más mérőeszközeivel (Faith Development, Revised Faith Development, Kritika Utáni Vallásosság, Vallásos Séma Skála).

Az alacsony hitfejlődés a szószerinti vallásos sémaskálával és az ortodox vallásosság skálával függött leginkább össze. A magas hitfejlődés legerősebb kapcsolatot a xenosophia és a méltányosság skálákkal mutatta. A különbség változó az alacsony ortodox vallásossággal, magas méltányossággal és magas hitfejlődéssel függött össze.

		alacsony hitfejlődés	magas hitfejlődés	hitfejlődés különbség- változó
Vallási sémaskála:	Korreláció	,377**	-,020	-,333**
szószerinti vallásosság	Sig. (2-tailed)	,000	,780	,000
	N	199	198	198
Vallási sémaskála:	Korreláció	-,022	,396**	,354**
méltányosság	Sig. (2-tailed)	,756	,000	,000
	N	199	198	198
Vallási sémaskála:	Korreláció	,096	,457**	,311**
xenosophia	Sig. (2-tailed)	,177	,000	,000
	N	198	197	197
Ortodox vallásosság	Korreláció	,428**	-,098	-,445**
	Sig. (2-tailed)	,000	,168	,000
	N	199	198	198
Külső kritika utáni vallásosság	Korreláció	-,236**	-,145*	,067
	Sig. (2-tailed)	,001	,041	,347
	N	199	198	198
Relativizmus	Korreláció	-,170*	,143*	,263**
	Sig. (2-tailed)	,016	,045	,000
	N	198	197	197
Második naivitás	Korreláció	,272**	,172*	-,077
	Sig. (2-tailed)	,000	,016	,282
	N	198	197	197
Hitfejlődés skála - The Faith Development Scale	Korreláció	-,273**	,247**	,440**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000
	N	199	198	198
Revideált hitfejlődés skála - Revised Faith Development Scale	Korreláció	-,330**	,247**	,497**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000
	N	199	198	198

** . Szignifikáns korreláció 0.01 szinten (2-tailed).

* . Szignifikáns korreláció 0,05 szinten (2-tailed).

J. táblázat

KHF összefüggése más hitfejlődési mérőeszközökkel (Sárga kiemelés jelöli a szignifikáns független változókat - saját táblázat)

A korrelációs vizsgálatot elvégeztük egy szűkített mintán is, csak a vallásosokra nézve. Az eredmények hasonlóan alakultak.

		alacsony hitfejlődés	magas hitfejlődés	hitfejlődés különbség- változó
Vallási sémaskála:	Korreláció	,317**	-,039	-,308**
szószerinti vallásosság	Sig. (2-tailed)	,000	,610	,000
	N	178	177	177
Vallási sémaskála:	Korreláció	,017	,385**	,317**
méltányosság	Sig. (2-tailed)	,822	,000	,000
	N	178	177	177
Vallási sémaskála:	Korreláció	,078	,416**	,299**
xenosophia	Sig. (2-tailed)	,298	,000	,000
	N	178	177	177
Ortodox vallásosság	Korreláció	,400**	-,095	-,433**
	Sig. (2-tailed)	,000	,210	,000
	N	178	177	177
Külső kritika utáni vallásosság	Korreláció	-,182*	-,133	,028
	Sig. (2-tailed)	,015	,077	,708
	N	178	177	177
Relativizmus	Korreláció	-,154*	,146	,259**
	Sig. (2-tailed)	,040	,053	,000
	N	178	177	177
Második naivitás	Korreláció	,193**	,161*	-,016
	Sig. (2-tailed)	,010	,032	,837
	N	178	177	177
Hitfejlődés skála - The Faith Development Scale	Korreláció	-,228**	,251**	,417**
	Sig. (2-tailed)	,002	,001	,000
	N	178	177	177
Revideált hitfejlődés skála - Revised Faith Development Scale	Pearson Korreláció	-,275**	,232**	,454**
	Sig. (2-tailed)	,000	,002	,000
	N	178	177	177

** . Sznififikáns korreláció 0.01 szinten (2-tailed).

* . Sznififikáns korreláció 0,05 szinten (2-tailed).

K. táblázat

KHF összefüggése más hitfejlődési mérőeszközökkel csak a vallásosokra nézve (Sárga kiemelés jelöli a szignifikáns változókat – saját táblázat)

9.4 Kérdőívekből nyert adatok elemzése

9.4.1 Hitfejlődési skálák összefüggése szorongásszinttel

Mindezek után azt vizsgáltuk, hogy a hitfejlődés skálák (saját kérdőív alacsony/ magas és különbségváltozó, valamint a hitfejlődési skálák) milyen összefüggést mutatnak a szorongás mutatókkal. A vonásszorongás és Faith Development skála között mutatkozott egyedül szignifikáns, mégpedig negatív irányú összefüggés.

		alacsony hitfejlődés	magas hitfejlődés	hitfejlődés különbség- változó	Hitfejlődés - The Faith Development Scale	Revideált hitfejlődés - Revised Faith Development Scale
STAI	Korreláció	,070	,021	-,039	-,087	,003
állapot- szorongás	Sig. (2- tailed)	,326	,773	,586	,221	,965
	N	199	198	198	199	199
STAI	Korreláció	,078	-,050	-,104	-,181*	-,070
vonás- szorongás	Sig. (2- tailed)	,276	,488	,144	,010	,327
	N	199	198	198	199	199

*. Szignifikáns korreláció 0,05 szinten (2-tailed).

L. táblázat

Hitfejlődési skálák összefüggése a szorongásszinttel (Sárga kiemelés jelöli a szignifikáns változókat – saját táblázat)

A vizsgálatot itt is külön elvégeztük a magukat a vallásosnak mondó személyekre nézve is.

		alacsony hitfejlődés	magas hitfejlődés	hitfejlődés különbség- változó	Hitfejlődés - The Faith Development Scale	Revideált hitfejlődés - Revised Faith Development Scale
STAI	Korreláció	,068	-,030	-,082	-,043	,049
állapot- szorongás	Sig. (2- tailed)	,368	,691	,275	,566	,520
	N	178	177	177	178	178
STAI	Korreláció	,067	-,096	-,139	-,162*	-,044
vonás- szorongás	Sig. (2- tailed)	,371	,203	,066	,031	,562
	N	178	177	177	178	178

*. Szignifikáns korreláció 0,05 szinten (2-tailed).

M. táblázat

Hitfejlődési skálák összefüggése a szorongásszinttel magukat vallásosnak mondottakkal kapcsolatban. (Sárga kiemelés jelöli a szignifikáns változókat – saját táblázat)

Ez alapján már a saját hitfejlődési kérdőív (SHF) különbségmutatója is negatív kapcsolatot mutatott, jóllehet csak tendenciaszintű összefüggést. Vagyis nagyon kicsiny, de a véletlen hatásnál nagyobb mértékű összefüggés mutatkozik: az irány viszont minden esetben negatív, azaz a magasabb hitfejlődés alacsonyabb szorongással jár.

9.4.2 Hitfejlődési kategóriák összefüggése a szorongásszinttel

Még egy módszerrel megvizsgáltuk a hitfejlődés és szorongás viszonyát, mégpedig a szorongást a hitfejlődés különbségváltozójának (KHF) három kategóriába sorolásával is összehasonlítva. A hitfejlődés különbségváltozóját 3 kategóriába osztottuk: alacsony-közepes-magas.

E három csoport mentén vizsgáltuk meg a szorongásértékeket.

	Magas-alacsony hitfejlődés különbségváltozó		
	$\leq -0,02$	$-0,01 - 0,33$	$0,34+$
	átlag	átlag	átlag
Állapotszorongás	2,13 _a	2,18 _a	1,94 _a
Vonásszorongás	2,43 _a	2,50 _a	2,21 _b

N. táblázat

Átlagos szorongásértékek összehasonlítása alacsony, közepes és magas hitfejlődés különbségváltozó esetén (az alsóindexek különbözősége szignifikáns eltérést jelez az átlagok páros összehasonlításában – saját táblázat)

Varianciaanalízis ($F(2,195)=5.819$; $p=.003$) szerint a vonásszorongásban szignifikánsan különböztek a hitfejlődés mentén elkülönített csoportok ($r^2=6\%$): a magasabb hitfejlődésű csoport alacsonyabb értékeket mutatott. Csak vallásosokra nézve e vizsgálatokat ($F(2,174)=7.136$; $p=.001$), hasonló eredmények születtek, még magasabb megmagyarázott variációval ($r^2=7.6\%$), mint ahogy ezt az O. táblázat mutatja.

	Magas-alacsony hitfejlődés különbségváltozó		
	$\leq -0,02$	$\leq -0,02$	$\leq -0,02$
	átlag	átlag	átlag
Állapotszorongás	2,17 _{a,b}	2,23 _a	1,91 _b
Vonásszorongás	2,46 _a	2,54 _a	2,20 _b

O. táblázat

Átlagos szorongásértékek összehasonlítása a magukat vallásosnak mondott személyeknél alacsony, közepes és magas hitfejlődés különbségváltozó esetén (az alsóindexek különbözősége szignifikáns eltérést jelez az átlagok páros összehasonlításában – saját táblázat)

9.4.3 A hitfejlődési kategóriák és a vallásosság típusa szorongásszintre mutatott interakciós hatása

A következőkben megvizsgáltuk, hogy a vallásosság típusa (maga módján vagy egyházat követve vallásos az egyén) és a hitfejlődés hatása interakcióban áll-e egymással. Mivel a mintát mind vallás, mind hitfejlődés szerint bontani kellett, mindkét csoportosító változó esetében első

körben 2-2 csoportot alakítottunk ki, hogy az egyes csoportokban megfelelő nagyságú elemszám legyen.

				Fő
	magam módján	Hitfejlődés különbség	$\leq ,00$	23
			$,01+$	57
	egyházat követve	Hitfejlődés különbség	$\leq ,00$	46
			$,01+$	51

P. táblázat
A vizsgált csoportok elemszáma (saját táblázat)

	Vallásos-e?			
	magam módján		egyházat követve	
	Hitfejlődés különbség		Hitfejlődés különbség	
	$\leq ,00$	$,01+$	$\leq ,00$	$,01+$
	Átlag	Átlag	Átlag	Átlag
Állapotszorongás	2,27 _a	2,16 _a	2,14 _a	1,94 _a
Vonásszorongás	2,58 _a	2,49 _a	2,42 _a	2,22 _b

Q. táblázat
a vallásosság és hitfejlődés szerinti csoportok átlagos szorongásértékeinek összehasonlító táblázata (saját táblázat)

Az eredmények szerint az egyházat követő vallásosok hitfejlődési szinttől függetlenül alacsonyabb szorongással jellemezhetőek. Ugyanakkor figyelemreméltó eredmény, hogy a legalacsonyabb szorongásszinttel az egyházat követő és magas hitfejlődésű személyek rendelkeznek.

A varianciaanalízis eredményét a következő táblázat mutatja. A hitfejlődésnek tendenciaszintű hatása, a vallási kategóriának szignifikáns hatása lett. Tehát a vallásosság erősebb a hitfejlődés pedig gyengébb szintű kapcsolatot mutat a szorongásszinttel.

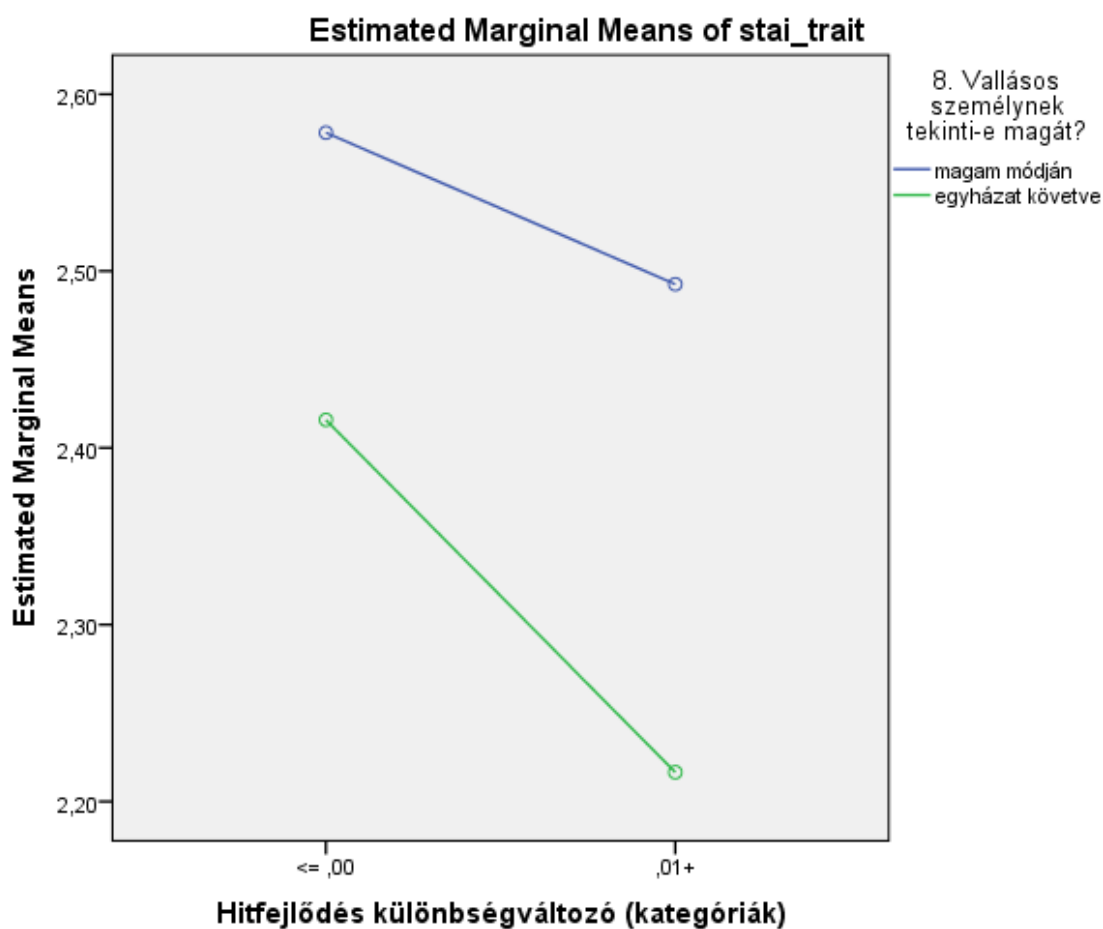
Forrás	df	F	Sig.
Korrigált Modell	3	3,709	,013
Közbeavatkozás	1	3476,955	,000
Hitfejlődés különbség	1	3,000	,085
Vallási kategória	1	7,097	,008
Hitfejlődés különbség x vallási kategória	1	,476	,491
Hiba	173		
Totál	177		
Korrigált Totál	176		

R. táblázat

A vallásosság és hitfejlődés szerinti csoportok átlagos szorongásértékeinek összehasonlító varianciaanalízise

a. R négyzet = ,060 (Korrigált R négyzet = ,044) (saját táblázat)

Az eredményeket a következő grafikon is szemlélteti:

IX. ábra
(saját ábra)

9.4.4 Vonásszorongásszint bejósítása a vallási és hitfejlődési változók alapján

A következőkben egy regressziós modellben vizsgáltuk a vonásszorongást, mint függő változót, független változóként bevonva a hitfejlődési és vallási kérdéseket.

Az alábbi táblázatban láthatóak a felhasznált vallásra vonatkozó kérdések.

		Előfordulás (db)
9. Milyen mértékben tekinti magát vallásos személynek?	nem	12
	kicsit	33
	közepesen	99
	nagyon	54
10. Megközelítőleg milyen gyakran fordít időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?	napjában többször	54
	hetente többször	63
	havonta többször	23
	havonta egyszer	10
	évente többször	15
	ritkábban	32
12. Milyen közel érzi magához Istent?	nem hiszek	7
	nem nagyon közel	29
	valamennyire közel	97
	határtalanul közel	64
e1 Milyen gyakran jár vallási közösségbe?	soha	20
	évente 1x vagy még ennél is ritkábban	22
	évente párszor	25
	legalább havonta egyszer	21
	legalább hetente egyszer	73
	hetente többször	33
e2 Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)	1,00	34
	2,00	25
	3,00	11
	4,00	22
	5,00	45
	6,00	33

S. táblázat

Regressziós modellbe bevont vallási változók kérdései és válaszmegoszlásai (saját táblázat)

Az eredmények szerint a vonásszorongásszinttel negatívan szignifikánsan függ össze:

- Megközelítőleg milyen gyakran fordít időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?
- Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)?

Tehát minél gyakoribb a vallásgyakorlás, annál kisebb a szorongásszint. (Figyelem nem a hitfejlődéssel, hanem a vallásgyakorlással való összefüggésről van szó.) Ez az összefüggés két változó esetén is megmutatkozik: „Milyen gyakran fordít időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?” „Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)?” A regressziós modell 10.2%-os megmagyarázott varianciát eredményezett. (A szorongás varianciájának kb 10%-át magyarázzák e változók.)

Regressziós együtthatók

Modell	Nem standard		Standard	t	Signif.
	B	Std. hiba	Béta		
1 (Konstans)	2,970	,489		6,074	,000
9. Milyen mértékben tekinti magát vallásos személynek?	-,064	,089	-,099	-,720	,473
10. Megközelítőleg milyen gyakran fordít időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?	-,099	,038	-,469	-2,626	,009
12. Milyen közel érzi magához Istent?	,117	,077	,166	1,511	,133
Milyen gyakran jár vallási közösségbe?	,032	,031	,123	1,027	,306
Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)?	-,183	,048	-,620	-3,789	,000
Revideált Hitfejlődés - Revised Faith Development Scale	,068	,093	,073	,732	,465
Hitfejlődés különbség változó (KHF)	-,100	,081	-,107	-1,226	,222

T. táblázat

A vonásszorongás mint függő változó lineáris regressziós vizsgálata vallási és hitfejlődési független változók bevonásával. (Sárga kiemelés jelöli a szignifikáns független változókat - saját táblázat)

Hasonló eredmények jöttek ki az állapotszorongás kapcsán is, de szignifikáns csak a „Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)?” változóval való kapcsolat lett. A regressziós modell 8,4 %-os megmagyarázott varianciát eredményezett. (A szorongás varianciájának kb. 8,5 %-át magyarázzák e változók.)

Regressziós együtthatók

Modell	Nem standard		Standard	t	Signif.
	B	Std. hiba	Béta		
1 (Konstans)	2,146	,581		3,696	,000
9. Milyen mértékben tekinti magát vallásos személynek?	-,074	,106	-,097	-,704	,483
10. Megközelítőleg milyen gyakran fordít időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?	-,086	,045	-,346	-1,921	,057
12. Milyen közel érzi magához Istent?	,162	,092	,196	1,762	,080
Milyen gyakran jár vallási közösségbe?	,054	,037	,177	1,466	,145
Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)?	-,186	,057	-,536	-3,244	,001
Revideált Hitfejlődés - Revised Faith Development Scale	,179	,110	,164	1,627	,106
Hitfejlődés különbség változó	-,065	,096	-,060	-,679	,498

U. táblázat

Az állapotszorongás mint függő változó lineáris regressziós vizsgálata vallási és hitfejlődési független változók bevonásával. (Sárga kiemelés jelöli a szignifikáns független változókat – saját táblázat)

9.4.5 Hitfejlődés bejósítása vonás-, és állapotszorongás kérdőív itemei alapján

Az eredmények szerint a magas hitfejlődés pozitívan jár együtt:

- 'IV/27 *'Nyugodt, megfontolt és tetterre kész vagyok.'* (vonásszorongás item) változóval, valamint

negatívan jár együtt:

- 'IV/5 *'Gondtalannak érzem magam.'* (állapotszorongás item) és
- 'IV/34 *'A kritikus helyzeteket szívesen elkerülöm.'* (vonásszorongás item) változókkal.

Azaz a magas hitfejlődésű egyénekre jellemzőbb a nyugodt, megfontolt tetterre készség, míg az alacsony hitfejlődésű egyénekre jellemzőbb a kritikus helyzetek elkerülése és ezzel együtt a gondtalanság.

Regressziós együtthatók

Modell	Nem standard		Standard	t	Signif.
	B	Std. hiba	Beta		
1 (Konstans)	-,278	,158		-1,757	,081
IV/27 Nyugodt, megfontolt és tettere kész vagyok.	,156	,055	,204	2,820	,005
2 (Konstans)	-,195	,160		-1,223	,223
IV/27 Nyugodt, megfontolt és tettere kész vagyok.	,210	,059	,274	3,545	,000
IV/5 Gondtalannak érzem magam.	-,106	,045	-,183	-2,369	,019
3 (Konstans)	,166	,236		,704	,483
IV/27 Nyugodt, megfontolt és tettere kész vagyok.	,196	,059	,256	3,311	,001
IV/5 Gondtalannak érzem magam.	-,100	,044	-,174	-2,269	,024
IV/34 A kritikus helyzeteket szívesen elkerülöm.	-,113	,055	-,147	-2,063	,041

V. táblázat

A hitfejlődési különbség változó (KHF) lineáris regressziós vizsgálata a szorongás itemek mint független változók bevonásával

Megj.: a modellben a *stepwise* módszerrel csak a szignifikáns változókat tettük be, tekintettel a szorongásváltozók nagy számára. (saját táblázat)

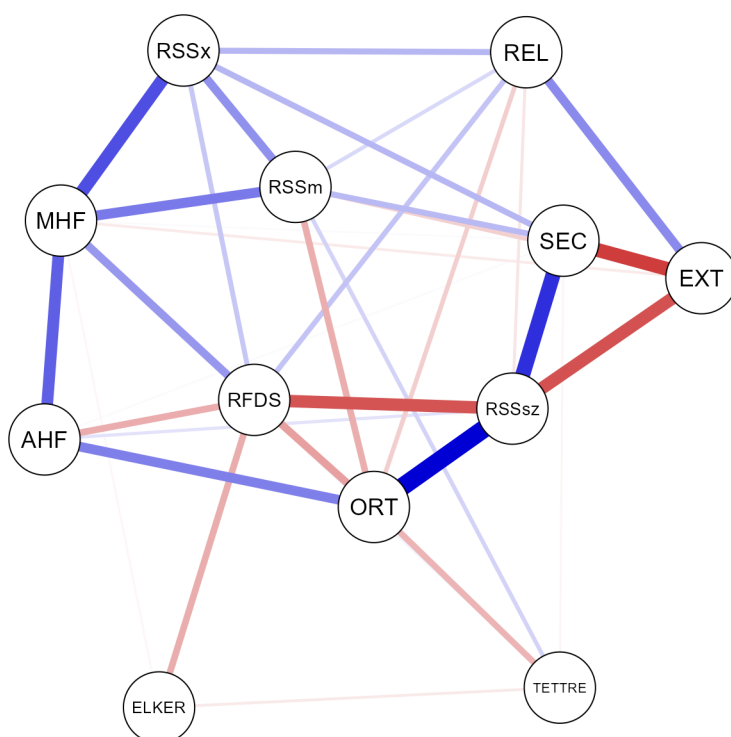
A három szorongásváltozó a hitfejlődési különbségváltozó varianciájának 9,2%-át magyarázta meg.

9.4.6 Hálózatelemzés a szorongás két fenti jelentős kérdéseivel, illetve a teljes szorongás kérdőívvel összevetve

Megvizsgáltuk a skálák kapcsolatrendszerét a JASP⁴¹⁰ szoftver hálózatelemző moduljával, mely a változók közötti kapcsolatrendszert parciális korrelációk alapján határozza meg, tehát

⁴¹⁰ JASP Team JASP (Version 0.17.2) [Computer software]. (2023)

két változó közötti kapcsolat egyedi összefüggését vizsgálja, kiszűrve az összes többi változó hatását. A modellépítés a grafikus Gaussian Model (GGM) LASSO módszerével történt (modell specifikáció: EBICGLasso normalizált centralitás méréssel és 0.5-ös hangoló paraméterrel, melyek a program alapbeállításai).⁴¹¹ A modell kékekkel szemlélteti a pozitív, pirossal a negatív kapcsolatokat. A vonalak vastagsága pedig a kapcsolódás erősségét mutatja, minél erősebb a kapcsolat, annál vastagabb a vonal.

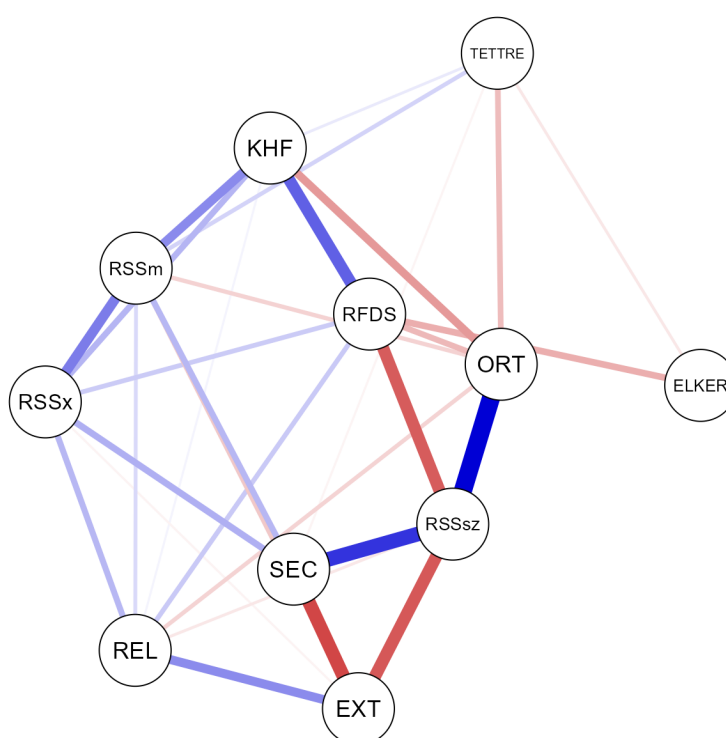
X. ábra
Hálózatelemzés 1. (saját ábra)

Megj.: MHF=magas hitfejlődés, AHF=alacsony hitfejlődés, TETTRE=Nyugodt, megfontolt és tette kész vagyok (STAI szorongás kérdőív 27. kérdés) változó, ELKER=A kritikus helyzeteket szívesen elkerülöm (STAI szorongás kérdőív 34. kérdés) változó, ORT=Ortodox vallásosság változó, SEC=második naivitás változó, REL=relativista skála változó, EXT=külső vallásosság változó, RSSsz=szó szerinti vallásosság skála változó, RSSm=méltányosság skála változó, RSSx=xenosophia skála, RFDS=Revideált hitfejlődési változó

⁴¹¹ Sacha Epskamp és mtsai: qgraph: Network Visualizations of Relationships in Psychometric Data, in *Journal of Statistical Software*, XLVIII. évf., 2012/4, 1–18.

A XIII. ábrán, melyen az alacsony és magas hitfejlődésű változókat külön megjelenítve elemeztük, többek között az látható, hogy az **alacsony hitfejlődés** leginkább

- pozitívan az **Ortodox skálával**
- negatívan az **RFDS skálával** (Revised Faith Development) valamint leginkább a **magas hitfejlődéssel**
- pozitívan az RSS (Vallási séma) skálák közül a **méltányosság** és **xenosophia skálákkal** és az **RFDS skálával** (Revised Faith Development) mutat összefüggést

XI. ábra
Hálózatelemzés 2. (saját ábra)

Megj.: KHF=hitfejlődés különbségváltozó (mennyivel nagyobb a magas, mint az alacsony hitfejlődés skálaérték), TETTRE=Nyugodt, megfontolt és tetterre kész vagyok (STAI szorongás kérdőív 27. kérdés) változó, ELKER=A kritikus helyzeteket szívesen elkerülöm (STAI szorongás kérdőív 34. kérdés) változó, ORT=Ortodox vallásosság változó, SEC=második naivitás változó, REL=relativista skála változó, EXT=külső vallásosság változó RSSsz=szó szerinti vallásosság skála változó, RSSm=méltányosság skála változó, RSSx=xenosophia skála, RFDS=Revideált hitfejlődési változó

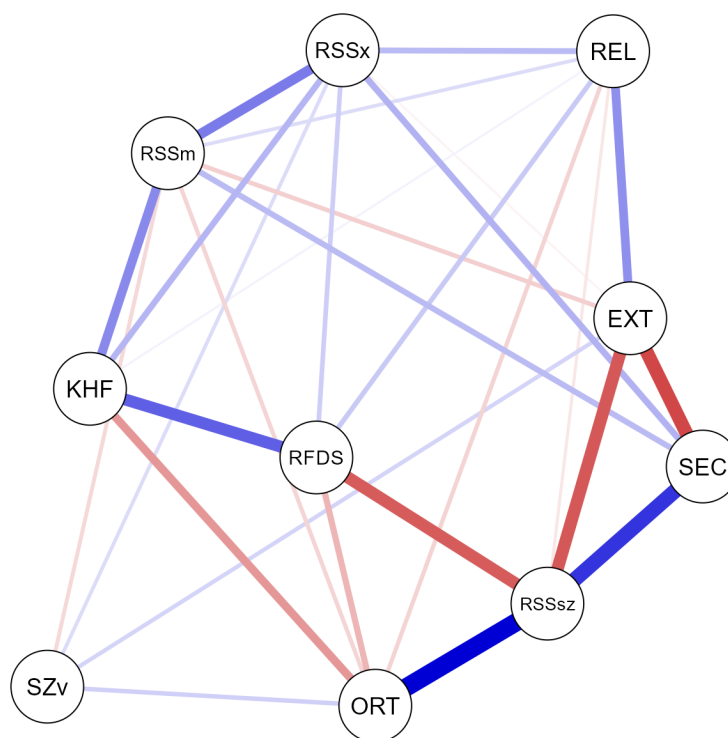
A XIV. ábrán, melyen az alacsony és magas hitfejlődés két változója helyett egy hitfejlődési különbségváltozót alkalmaztunk (ami azt jelzi, hogy mennyivel nagyobb a magas skálaérték, mint az alacsony skálaérték), láthatjuk, hogy a hitfejlődés különbségváltozó (azaz összesített mutató) leginkább

- negatívan az **Ortodox skálával**,
- pozitívan az RSS (Vallási séma) skálák közül a **méltányosság** és **xenosophia** skálákkal és az **RFDS skálával** (Revised Faith Development) mutatott összefüggést.

Ezen kívül jól kivehető pozitív összefüggést mutatott egymással a hitfejlődés különbségváltozó (KHF) és a Tettrekészség (TETTRE) változó, melyet a „*Nyugodt, megfontolt és tette kész vagyok kérdés*”-re adott válasz határoz meg.

Ez a tettrekészség változó szintén pozitív összefüggést mutatott az RSS méltányosság (RSSm) skálával és negatív összefüggést az Ortodox (Ort) skálával.

Fontos megjegyeznünk, hogy a Tettrekészség („*Nyugodt, megfontolt és tette kész vagyok*” és az Elkerülés („*Kritikus helyzeteket szívesen elkerülöm*”) csak 1-1 kérdése a szorongás kérdőívnek, ezek azok a kérdések, amelyek összefüggést mutattak a hitfejlődés valamelyik mutatójával.

XII. ábra
Hálózatelemzés 3. (saját ábra)

Megj.: KHF=hitfejlődés különbségváltozó (mennyivel nagyobb a magas, mint az alacsony hitfejlődés skálaérték), ORT=Ortodox vallásosság változó, SEC=második naivitás változó, REL=relativista skála változó, EXT=külső vallásosság változó RSSsz=szó szerinti vallásosság skála változó, RSSm=méltányosság skála változó, RSSx=xenosophia skála, RFDS=Revideált hitfejlődési változó, SZv=vonásszorongás változó

A XII. ábra arra a fontos kérdésre adható választ mutatja, hogy a szorongás vajon a hálózat melyik elemével kapcsolódik és nem mellesleg milyen előjellel és milyen erősséggel vesz részt ebben a kapcsolódásban. Talán meglepetésünkre szolgál, hogy **a szorongás skála vonásszorongás összesített mutatója (ld. XII. ábra SZv) a hitfejlődés különbségváltozójával (KHF) és a Revised Faith Development skálával (RFDS) sem mutatott összefüggést.** Jóllehet, a vonásszorongás gyenge, pozitív kapcsolatot mutatott az Ortodox skálával, külső kritikával (EXT) és xenosophiával (RSSx) is. E mellett gyenge, negatív kapcsolatot mutatott a méltányossággal (RSSm).

9.5 A kvantitatív kutatás eredményeinek összegzése

A kutatásnak ebben a szakaszában egy interneten kitölthető, több kérdőív együtteséből álló 146 kérdést tartalmazó kvantitatív kutatással bővítettük vizsgálatunkat, melyet 199 személy töltött ki.

A 146 kérdés az egyén életével, szokásaival, vallásgyakorlatával, gondolkodásmódjával kapcsolatban is megnyitotta annak a lehetőségét, hogy újabb kutatási kérdéseket bevonva vizsgáljuk meg az istenkép és a szorongás kapcsolatát.

Változást jelentett, hogy a kevésbé árnyalt (nem tudjuk a Fowler szerinti 2-5-ig terjedő hitfázis kategóriákat kimutatni a kérdőíveinkkel) eredményeket mutató kérdőívek alapján megmaradt az a szempontunk, hogy „magas” és „alacsony” hitfejlődési mutatókkal rendelkező személyeinek szorongáspontszámait hasonlítsuk össze. Tisztázást kívánt, hogy mennyire megbízhatóan tudjuk elkülöníteni a két kategóriát egymástól. Statisztikai mutatókkal megállapítottuk (VIII. ábra) hogy a magas és alacsony hitfejlődési kategóriák nem működnek tisztán fekete-fehér kategóriaként. Nem igaz az, hogy a kutatásban résztvevőket csak a magas, vagy csak az alacsony hitfejlődési gondolkodásmód jellemzi. Vannak szép számmal vegyesnek mondható hitmegközelítésű személyek. Sőt kijelenthető, hogy a nagyobb csoportot ők alkotják. Rájuk az átmeneti, a nem teljesen tisztán körülhatárolható, vagyis vegyesnek nevezhető gondolkodásmód, hitszemlélet jellemző. Valószínűsíthető, hogy akár az átmenet az egyik szakaszból a másikba, nem jelent teljes hátat fordítást az előző gondolkodásmódnak, hiszen bizonyos helyzetekben az előző fázisok gondolkodási, hitmegközelítési mintái is ott húzódnak és ennek befolyása mentén is működik az egyén.⁴¹² Különösen igaz ez krízis-, vagy az egyén számára diszkomfort helyzetben.

Az előzőkből következőként érdemesnek gondoltuk, hogy **létrehozzunk egy hitfejlődési különbségváltozót (KHF)**, amely azt mutatja meg, hogy egy egyénre mennyivel jellemzőbb a magas hitfejlődési gondolkodás, mint az alacsony. Ez a különbségváltozó normál elosztást mutatott (lásd Függelék XV. ábra – haranggörbe eloszlás) és ezzel a KHF mutatóval még összetettebb méréseket tudtunk elvégezni.

A különbségváltozó (KHF) bevezetésével egyébként továbbra is kutathatóak maradtak a dolgozat szempontjából oly fontos **szorongási szintek** egymáshoz való viszonyítása az istenképek (vagy pontosabban: **inkább jellemző istenképek**) alapján.

⁴¹² Ez az eredmény Streib gondolkodásának megfelelő mintázatot mutat

A hitfejlődési skálák és a szorongás kapcsolatának vizsgálatakor a Faith Development (FD) skála és a szorongás negatív kapcsolatot mutatott. Amikor csak a magukat vallásosnak tartók között mértük ugyanezt, akkor a KHF is negatív kapcsolatot, jóllehet csak tendenciaszintű összefüggést jelzett. Nagyon kismértékű, de a véletlen hatásnál nagyobb mértékű összefüggés mutatkozik: az irány viszont minden esetben negatív. Azaz **két skála (KHF és FD) is visszajelezte, hogy a magasabb hitfejlődés alacsonyabb szorongással jár.**

Egy másik mérésben a hitfejlődés különbségváltozója (KHF) szerinti három csoportba osztva a résztvevőket (alacsony, közepes, magas különbségváltozó) szintén megvizsgáltuk a szorongás alakulását. Az eredmények szerint **azok a hívők, akik a saját egyházuk szabályait követve élnek, hitfejlődési szinttől függetlenül alacsonyabb szorongással jellemezhetőek.** Ezen belül is a **legalacsonyabb szorongásszinttel azok a személyek rendelkeznek, akik az egyházuk által preferált életformát követik és magas hitfejlődést mutatnak.**

A következőkben megvizsgáltuk, hogy a vallásosság típusa (a **maga módján** vagy az **egyházat követve vallásos** az egyén) és a **hitfejlődés hatása interakcióban áll-e egymással.** Az eredmények szerint **az egyházat követő vallásosok hitfejlődési szinttől függetlenül alacsonyabb szorongással jellemezhetőek.** Ugyanakkor figyelemreméltó eredmény, hogy a **legalacsonyabb szorongásszinttel az egyházat követő és magas hitfejlődésű személyek rendelkeznek.** Felmerül a kérdés, hogy ezen belül az egyházat követő magatartásnak, vagy az előrehaladottabb hitfejlődési mutatónak van-e nagyobb szerepe a szorongás csökkenésében. Erre a válasz, hogy az **egyházat követő vallásosság erősebb, a hitfejlődés pedig gyengébb szintű kapcsolatot mutat a szorongásszinttel.** Ennek a jelenségnek a magyarázata további kutatást igényel, mert nem lehet tudni, hogy az egyház önmagában oldja a szorongást, vagy a közösségi szabályoknak van ilyen hatása, esetleg az embernél nagyobb entitáshoz (Istenhez) való tartozás, vagy más ismeretlen tényező, netán az előzőek egybe véve eredményeznek ilyen méréseket.

9.5.1 Vonás és állapotssorongásra vetített összefüggések

Voltak a kérdések között speciálisan a vallásgyakorlásra vonatkozó kérdések is a hitfejlődési kérdőívek mellett. Ezek kapcsán a **vonásszorongás és a vallásgyakorlás között** a következő összefüggések mutathatók ki: a vonásszorongásszinttel negatívan szignifikánsan függenek össze az alábbi összefüggések változói:

- *Megközelítőleg milyen gyakran fordít időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?*

Ez a kérdés mondjuk úgy, hogy a vallásgyakorlásra, vagy lelki életre fordított idő gyakoriságára kérdezett rá.

- *Milyen gyakran fordít időt személyes vallási tevékenységre (ima, meditáció, Bibliaolvasás)*

E kérdés pedig a személyes vallásgyakorlásra fordított idő gyakoriságára

Tehát **minél gyakoribb a vallásgyakorlás, annál kisebb a szorongásszint.**⁴¹³ Ez az ún. regressziós modell 10.2%-os megmagyarázott varianciát eredményezett. (A szorongás varianciájának kb. 10%-át magyarázzák e változók.)

Az utóbbi kérdés (vallási tevékenység gyakorisága) az **állapotszorongással kapcsolatban is szignifikáns összefüggést mutatott.** A regressziós modell 8,5 %-os megmagyarázott varianciát eredményezett. (A szorongás varianciájának kb. 8,5 %-át magyarázzák e változók.)

Az adatelemzésben fordított úton is elindulhattunk, azaz megnézhattük, hogy melyik szorongási kérdésekkel jár együtt pozitívan, vagy esetleg negatívan a magas hitfejlődés.

Az eredmények szerint a magas hitfejlődés pozitívan jár együtt:

- 'IV/27 Nyugodt, megfontolt és tetterre kész vagyok.' (vonásszorongás item) változóval, valamint

negatívan jár együtt:

- 'IV/5 Gondtalannak érzem magam.' (állapotszorongás item) és
- 'IV/34 A kritikus helyzeteket szívesen elkerülöm.' (vonásszorongás item) változókkal.

Azaz a **magas hitfejlődésű személyekre jellemzőbb a nyugodt, megfontolt tetterre készség, míg az alacsony hitfejlődésűekre jellemzőbb a kritikus helyzetek elkerülése és ezzel együtt a gondtalanság.** A három szorongásváltozó a hitfejlődési különbségváltozó (KHF) varianciájának 9,2%-át magyarázta meg.

⁴¹³ Ez összhangot mutat a személyiségfejlődési modellekkel. Hiszen az időskor pl. önmagában nem biztos, hogy érett személyiséget eredményez, sőt találunk koruknál messze érettebb gyermekeket, fiatalokat. Ezek is mélyebb összefüggések feltárását tették szükségessé a személyiség fejlődése bonyolult folyamatának megértése szempontjából, ami minden bizonnyal igaz a hitfejlődés hátterének megértésére is. Ez az eredmény ugyanakkor a teológiai megközelítést kiállja, hiszen az üdvösség alapja nem a hit fejlődésének kellő mértéke, hanem pusztán léte (ld.: Mt 17,19-20 és párhuzamos részek).

Tehát eredményeink inkább arra utalnak, hogy a **hitfejlődés** nem valamiféle általános szorongásszint csökkenéssel, hanem inkább **az eltérő megküzdési móddal járhat együtt. A tetterekészség** iteme a magas hitfejlődésű egyéneknél, az elkerülő magatartást mutató item az alacsonyabb hitfejlődésű egyéneknél mutatott összefüggést.

A hálózatelemzés ábráinak tanulságaiból kiemelhető, hogy **a szorongás skála vonásszorongás összesített mutatója (SZv) a hitfejlődés különbségváltozójával (KHF) és a Revised Faith Development skálával (RFDS) sem mutatott összefüggést. Jóllehet, a vonásszorongás gyenge, pozitív kapcsolatot mutatott az Ortodox skálával, külső kritikával (EXT) és xenosophiával (RSSx) is. E mellett gyenge, negatív kapcsolatot mutatott a méltányossággal (RSSm).**

10 Kutatási eredmények összegzése, következtetések

A kutatási összegzés legfontosabb elemei a bevezetőben prezentált hipotézisek helytállóságának ellenőrzése és kutatási kérdésekre adott válaszok. A fejezet alpontjai is ezen kérések szerint rendeződnek. Mindemellett e fejezet nem csupán a mixed methods típusú empirikus kutatás eredményeire fókuszál, hanem a teológiai elméleti áttekintés tanulságaira is kitér, melynek elvi összegzése nem csak hogy szervesen kapcsolódik a szorongás és istenkép témakörével kapcsolatos gondolataink formálódásához, hanem alapot teremt azon témák mélyebb megértéséhez, melyeket az empirikus kutatásban is fókuszba állítottunk. Ezért a kutatási kérdések megválaszolása előtt az elméleti kutatás tanulságaira fordítunk figyelmet.

10.1 Az elméleti kutatás extra tanulságai

Hangsúlyos felismerések emelkedtek ki már az írás elméleti szakaszának során, melyek külön figyelmet kértek a szorongás, hitstruktúra, istenkép témaköreiben folytatott kutatásban. Azért is fontos ezen aspektusokat is számításba venni, mert a kutatás értékelésében gazdagító az általuk feltárt többlettudás, nem is beszélve a további javaslatokat támogató értékükről.

- **Növekedés, fejlődés** fogalmai helyett sok esetben megfelelőbbnek tűnik a **változás** kifejezés használata, ezzel is hűek maradunk a premisszához, hogy a változás folyamatát nem minősítjük. Így a változás folyamatában kisebb utat bejárt személyeket ezzel sem helyezzük hitük szempontjából „alacsonyabb” (netán „magasabb”) szintre.
- A **közelség** fogalomkörében a fókusz áthelyeződik a **biztonságos kötődés** témájára, mely fogalomban mindkét szónak, a **biztonságnak** és a **kötődésnek** szimbolikusan és szó szerinti értelemben is többletjelentése van az elsősorban a távolság térbeli leírására használatos **közelség** fogalmához képest.
- Az egyenes vonalú, **lineáris változás** helyett **többirányú és komplex változások** figyelhetők meg, például egymással **átfedésben** lévő, **egyszerre** jelenlévő ellentétes irányú folyamatok tapasztalhatók. Ezek a gondolatok párhuzamban vannak a fázisok egyenrangúságának és az említett „streibi modellnek” a létjogosultságával, mely modell valamelyest a fowleri gondolkodás egyes elemeinek kárára (nevezetesen a fázisok lépcsőzetes elhelyezkedése és egyirányú átjárhatóságának kérdése) nyert teret.

- Hasonló körülmények között élő személyeknél nem feltétlenül csak azt figyelhetjük meg, hogy **együtt** mozognak, teljesen **hasonló** utat járnak be, hanem ehelyett egészen **egyedi utak** rajzolatai mutatkoznak meg (itt kapcsolódhatunk szorosabban Siba személyes élettörténet szemléletű megközelítéséhez).⁴¹⁴
- A komplex folyamatok elemzésénél óvatosságnak kell lenni a zárt, **egyféle értelemmel bíró** megállapításokkal, ehelyett hasznosabbnak ígérkeznek a **többrétegű**, gazdag **szimbolikus** jelentéssel bíró leírások, melyek nagyobb valószínűséggel adják vissza folyamatokat leíró jelenségeket (mind a hitfázisok 5. szakasza, mind a brueggemani gondolatok is ezt erősítették meg).
- Végül, de nem utolsó sorban a kutatás alapján nem nyert megerősítést Fowler lépcsőzetes és lineáris fejlődési modellje, sokkal inkább úgy tűnik, hogy a változás inkább **egy spirálszerű modellel ábrázolható**, melyben a 0. fowleri hitfázis jóval közelebb helyezkedik el a 6. hitfázishoz, nem pedig a pólus két végén találhatók. Természetesen ez a tétel is további átgondolást és kutatást igényel.

10.2 Rövid, összegző válaszok a hipotézisekre

A kutatásunkban a szorongás, istenkép, fowleri hitfejlődés fogalmai szolgáltatták a keretrendszer. A fogalmak közötti kapcsolatrendszer felderítésére tettünk kísérletet, melynek feltárását empirikus kutatással végeztük. (A zárójelben lévő számok a hipotézisek sorszámát jelölik):

- (1) Sem a kvalitatív kutatás (fowleri interjúk), sem a kvantitatív kutatás (internetes kérdőív) nem tudta kimutatni, hogy a vallásosság hatását kiszűrve szignifikáns kapcsolat lenne a hitfejlődés és a szorongás között. A szorongással való szembenézésben sokkal inkább a vallásosság protektív ereje mutatkozott meg segítő tényezőként. Ugyanakkor fontos eredmény, hogy a legkisebb szorongást az egyaránt mély vallásossággal és a magas hitfejlődéssel rendelkezők mutatták (a varianciaanalízis szerint a hitfejlődés hatása tendenciaszintűnek mutatkozott). Tehát kijelenthető, hogy a kutatás **során nem igazolódott, hogy a hitfejlődés fázisváltozásai, ezzel párhuzamosan az istenkép**

⁴¹⁴ Siba: *Isten és*, 162-163.

változásai önmagukban szoros összefüggést mutatnak a szorongás szintjének alakulásával.

- (2) A kvantitatív kutatásban alkalmazott **saját hitfejlődési kérdőív (SHF) és a nemzetközi hitfejlődési skálák között pozitív összefüggés mutatkozott.**
- (3) Az SHF-nek - melyet a fowleri hitfázisok és aspektusok szempontjainak figyelembevételével készítettünk és az alkalmazott nemzetközi konstruktumokhoz kapcsolódóan betettünk a kutatásba – ismertettük a **belső megbízhatósági mutatóját, mely megfelelő szintűnek mutatkozott.**

10.3 Rövid, összegző válaszok a kutatási kérdésekre

(A zárójelben lévő számok a kutatási kérdések sorszámát jelölik):

- (1) Mutat-e összefüggést egy adott egyénnél a szorongás alakulása és a hitfejlődési szint?

Válasz: A hitfejlődési kérdőívek közül csak az egyik (Faith Development) mutatott szignifikáns enyhe negatív kapcsolatot a szorongási szinttel, a vallásosság hatását kiszűrve azonban a kapcsolat már nem szignifikáns. Így tehát megállapíthatjuk, hogy eredményeink szerint az egyén életében jelenlévő szorongás szint inkább az egyén vallásosságával és nem a fowleri hitfejlődési mintázattal függ össze. Megjegyzendő, hogy a vallásosság és a szorongás összefüggéséről a kutatási eredmények alapján nem állíthatunk ok-okozati összefüggést, csupán együtt járást.

- (2) Interakciós hatással van-e a vallásosság és a hitfejlődési szint a szorongás kapcsán?

Válasz: Interakciós hatás nem mutatkozott. A hitfejlődésnek tendenciaszintű, az egyházat követő vallásosságnak pedig szignifikáns hatása mutatkozott.

11 Felvetések, kitekintés

Kutatásunkban az egyén hitfázisának mérhetőségével meghatározott istenképek és a szorongás szintjei közötti esetleges összefüggéseket vizsgáltuk, melynek eredményeit bemutattuk már. Ez a fejezet a további témák és kutatási kérdések felvázolásával foglalkozik. Ezek a kérdések a teljesség igénye nélkül a következő pontokban sorakoztathatók fel, más szavakkal a kutatás befejeztével a következő kérdéseket látjuk megválaszolandónak:

- A vallásgyakorlás a kutatásunk szerint együtt jár az egyénnél mérhető alacsonyabb szorongásszinttel. Mit tehetünk az egyén vallásgyakorlásának előmozdításának érdekében (ezzel párhuzamosan az egyén egyházban maradásának hatékony segítése érdekében)? Mely vallási gyakorlatok sorolhatók a vallásgyakorlás érintett kategóriába, és melyeknek irreleváns a szerepe, ha egyáltalán e kettő szétválasztható?
- Szintén a vallásgyakorlás témakörében maradva, milyen szerepe van a „hitoktatásnak” a vallásgyakorlásban? Hogy tudatosíthatjuk a hitoktatók felé, hogy az egyén életére nézve akár a szorongás szempontjából is figyelemre méltó szerepe van a vallásgyakorlásnak?
- Szükséges-e megismertetni a lelkészekkel a hitfázisokat, hitstílusokat? Ha igen, akkor mit mondanak el a fázisok abban az összefüggésben, hogy milyen kapcsolati formákban él a hívő; milyen a konfliktustűrő és kezelése; hogyan viszonyul a tekintélyhez stb.? Milyen előnyöket jelent, ha a lelkigondozó megismeri azokat a mintázatokat, amelyek mind kapcsolatban lehetnek az egyén istenképével?
- Milyen szerepe lehet a lelki vezetőnek (lelkész, pap stb.) a hitfázisok egyikéből a másikba való átmenetkor, a másfajta hitstílusok megjelenése, felerősödése tekintetében?
- Mit tehet egy közösség (gyülekezet) az egyén hitének változásáért, elmélyüléséért vallásgyakorlásának elmélyítéséért? A lelkészen, papon, lelkivezetőn kívül a közösségnek is lehet támogató szerepe, hiszen nagyon lényeges elemként láthatjuk a csoportidentitás kérdését is. A csoport tagjai nagy hatással vannak egymásra. Az ember alapvetően közösségi lény, ennek a létformájának a vizsgálata sokat mondhat el az istenkép alakulásáról.
- Feltételezhetjük, hogy a gyülekezetek tagságában különböző hitfázisú személyek is megjelennek. A lelkésznek, papnak, lelkivezetőnek mindez milyen kihívásokat okozhat?

- Izgalmas lenne "egy teljes közösség", azaz egy gyülekezet minden tagjának kvantitatív vagy akár kvalitatív módszerrel történő mérése (ha lehetséges akár lelkészével együtt). Még izgalmasabbá tenné a vizsgálatot, ha longitudinálisan újra tudnánk mérni legalább 10-15 év együtt munkálkodás után is őket. Hogy formálódik a gyülekezet hitének arculata, megközelítése, gondolkodása, ha a lelkész részt vett a gyerekek felnőtté válásában, kíséri a gyülekezetet életének jelentős változása során.
- Ugyanígy izgalmas lehet akár egy adott képzés (pl. mentálhigiénés segítő szakemberképzés), mely egy intenzív mélylélektani változás esélyét hordozza, bemeneti és kimeneti vizsgálatának összehasonlításával kutatni, hogy az önismereti dimenziók, önreflexiós készségek fejlesztése és a megszerzett szakmai kompetenciák miként befolyásolják az istenkép és a szorongás alakulását.
- Egyik lehetőség a további munkára a saját kérdőív fejlesztése, célzottabbá, hatékonyabbá tétele. Mi lehetne ennek a menete? Milyen célok mentén lehet ebben tovább haladni?
- Szintén további kutatási lehetőséget rejt magában a második fejezet legvégén a szorongás bibliai elemzésével kapcsolatban bemutatott folyamatára a szorongás és az isteni jelenlét kapcsolatáról. Ennek esetleges további átgondolása után hogyan és miben ragadhatjuk meg a mindennapi életben az isteni szándékot és a szorongásoldó részvétel tudatosítását az életünkben?
- Az adatállomány további tanulságainak kutatása lehet egy közeljövőbeli feladat. Hiszen további 180 személy töltötte ki a közelmúltban a kérdőívet. Ez számtalan új lehetőséget is megnyit.
- Például használható-e az az újabb kitöltők összevetésére egy a határon túli, azaz háborús közegben élő és az anyaországi, békésebb körülmények között élő magyar emberek szorongás-összehasonlító vizsgálatára?
- A hitfázis-váltások miértjének, „hogyanjának” kutatását is fontos kutatási területként nevezzük meg.
- A gondtalanság mellett a kritikus helyzetek elkerülése jellemző az alacsonyabb hitfejlődésű személyekre, mellyel a szorongásukat bizonyos mértékben csökkenthetik. Szükséges vizsgálni, hogy ez a fajta szorongáscsökkentés mennyire tud adaptív lenni hosszabb távon.

- Felmerülnek specifikus kérdések is a kutatás kapcsán, mint például az, hogy hogyan értelmezhető a xenosophia gyenge pozitív kapcsolata a vonásszorongással (mert az ortodoxia és a külső kritika gyenge kapcsolata érthetőbb).
- Fontos kutatási terület lehet a transzgenerációs vonal feltérképezése: hogy száll a hit apáról fiúra, nagyapáról unokára. Miért választja valaki szülei (ősei) hitét és miért nem? Mi történik a családi ágot tekintve a hittel, ha esetleg változik az egyház tanítása?

Az előbbieken felsorakoztatott a kérdésekre e tanulmányban nyert eredményekből nem áll módunkban felelősségteljes választ adni, viszont e kérdések további gondolkodásra, kutatásokra ösztönöznek.

A fenti fenomének további vizsgálatának igénye esetén, ezen későbbiekben megvalósítható kutatások multidiszciplináris jellegük miatt mind teológusok, mind pszichológusok, mind más tudományágak szakembereinek bevonását is indokoltá teszik. Azzal, hogy egy ilyen összefogás a gyakorlatban is megvalósul és esetleg még újabb perspektívák is megjelennek, tovább nő a lehetősége annak, hogy megértsük az istenkép és a szorongás jelenségeinek, a két fenomén kapcsolatának még gazdagabb összefüggéseit. A további vizsgálatok finomíthatják és adott esetben meg is erősíthetik e kutatásnak az eredményeit. Nem utolsó sorban, reményeink szerint ezekből a majdani kutatásokból akár jól értelmezhető válaszok is nyerhetők majd a mindennapi (hit)élet gyakorlati jelentőségét tekintve is.

Irodalomjegyzék:

1. ABDEL-KHALEK, Ahmed M., et al.: The relationship between religiosity and anxiety: A meta-analysis, in *Journal of religion and health*, LVIII. évf., 2019, 1847-1856.
2. ALMA, Hans – PIEPER, Jos– VAN UDEN, Marinus: "When I find myself in times of trouble...": Pargament's religious coping scales in the Netherlands, in *Archive for the Psychology of Religion*, XXIV. évf., 2002/1, 64-74.
3. ANDREJKOVICS Mónika – BOKOR Petra – FRECSKA Ede: Orvoslás és a pszichoterápia új paradigmája: a bio-pszicho-szocio-spirituális (BPSS) modell, in *Pszichoterápia*, XXIII évf. 2013/4, 93-99.
4. ATKINSON, Richard C.– Ernest Hilgard: Pszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
5. ASTLEY, Jeff.: The Psychology of Faith Development, in de Souza, M., (ed.): *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing. International Handbooks of Religion and Education*, Dordrecht, Springer, 2009, 231-245.
6. BACK, Aaron – EMERY, Gary: *A szorongásos zavarok és fóbiák kognitív szemlélete*, Budapest, Animula Kiadó, 1999.
7. BAIRD, M. Robert: Picturing God, in *Journal of Religion and Health*, XXVIII. évf., 1989/3, 235.
8. BAKK-MIKLÓSI Kinga – HÉZSER Gábor: Pasztorálpaszichológia - Rendszerszemléletű alapok és gyakorlati szempontok segítőknek, Budapest, Kálvin Kiadó, 2023.
9. BÁNFALVI Attila: A Ferenczi-kultusz, a terápiás technika és a „dodóhipotézis”, in *Lege Artis Medicinae*, XX. évf., 2010/3-4, 259-263.
10. BARLOW, H. David: Unraveling the mysteries of anxiety and its disorders from the perspective of emotion theory, in *American Psychologist*, LV. évf., 2000/11, 1247–1263.
11. BELSŐ Nóra: Félelem, szorongás, pánik – Hogyan találjuk meg a kiutat?, Budapest, HVG könyvek, 2022.
12. BENSON, Peter – SPILKA, Bernard: God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XII. évf., 1973/3, 297-310.
13. BOWLBY, John: *A biztos bázis: a kötődés-elmélet klinikai alkalmazásai*, Budapest, Animula, 2009.
14. BLUMER, Herbert: Symbolic interactionism: Perspective and method, Englewood Cliffs, New York, Prentice-Hall, 1969.
15. BRELSFORD, Theodore: In Memoriam: James W. Fowler, III (October 12, 1940–October 16, 2015), in *Religious Education*, CXI. évf., 2016/1, 5–6.

16. BROWN, E. Raymond: *The Gospel According to John (i-xii)*, Garden City, New York, Doubleday & Company, Inc., 1966.
17. BRUEGGEMANN, Walter: *Az Ószövetség Teológiája – tanúságtétel, vita, pártfogás, Exit*, Kolozsvár, 2012.
18. BUSKU Szilvia: *A szorongás, mint önsorsjavító lehetőség*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2023.
19. BUDA Béla: *Mentálhigiéné A Lelki Egészség Társadalmi, Munkaszervezeti, Pszichokulturális És Gyakorlati Vetületei*, Budapest, Animula, 1994.
20. CAMPBELL, Todd – ARTHUR, James – THOMPSON, Bruce: The Factor Structure of the Bem Sex-Role Inventory (BSRI): Confirmatory Analysis of Long and Short Forms, *in Educational and Psychological Measurement*, LVII. évf., 1997/1, 118-125.
21. CANETTI, Elias: *Der andere Prozess - Kafkas Briefe an Felice*, Verlag, Reclam, 1983.
22. CHATHAM-CARPENTER, April: Internal Self-Esteem: God a Symbolic Interactionism's "Significant Other"?, *in Journal of Communication & Religion*, XXIX. évf., 2006/1, 103.-126
23. CORNIA, Andrea Giovanni – PANICCIA, Renato: *The Mortality Crisis in Transitional Economies*, Oxford, Oxford University Press, 2000.
24. CSOMA Judit: *Megszelídített szorongás – A szorongás jelenségének teológiai és pasztorálpaszichológiai szemlélete a 20. században*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2021.
25. DAVIDSON, J. Richard (ed.): *Anxiety, Depression, and Emotion, Series in Affective Science*, New York, Oxford Academic, 2012.
26. DELAPP, L. Nevada: Theophanic “Type-Scenes” in the Pentateuch: Visions of YHWH - (The Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies), London, Bloomsbury, 2019.
27. DICKIE, R. Jane és mtsai: Mother, Father, and Self: Sources of Young Adults' God Concepts, *in Journal for the Scientific Study of Religion*, XLV. évf., 2006/1, 57-71.
28. DICKIE, R. Jane és mtsai: Parent-child relationships and children's images of God, *in Journal for the Scientific Study of Religion*, XXXVI. évf., 1997/1, 25-43.
29. DREWERMANN, Eugen: *Wege und Umwege der Liebe, Christliche Moral und Psychotherapie*, Düsseldorf, Patmos, 2005.
30. ERIKSON, Erik: *A teljes életciklus*, Budapest, Animula, 2019.
31. FLANAGAN, Laura Melano: Object Relations Theory, in Joan Berzoff, Laura Melano Flanagan, Patricia Hertz (eds.): *Inside Out and Outside In – Psychodynamic Clinical Theory and Psychopathology in Contemporary Multicultural Contexts*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2021, 92-124.

32. FONTAINE, Johnny és mtsai: The internal structure of the Post-Critical Belief scale, *in Personality and Individual Differences*, XXXV, évf., 2003/3, 501–518.
33. FOWLER, W. James: *Becoming Adult, Becoming Christian*, San Francisco, Harper-Row Publishers, 1984.
34. FOWLER, W. James: *Faith development and pastoral care*, Philadelphia, Fortress Press, 1987.
35. FOWLER, W. James: *Stages of faith – The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper Collins, New York, 1981.
36. FOWLER, W. James – DELL, L. Mary: *Reflections on Three Decades of Faith Development Theory*, in *The Handbook of Spiritual Development*, in Eugene C Roehkepartain és mtsai. (ed.): *Childhood and Adolescence*, Sage Publications, London, 2006.
37. FOWLER, W. James – STREIB, Heinz – KELLER, Barbara: *Manual for Faith Development Research*, Atlanta, Emory University, Atlanta, 2004.
38. FREUD Siegmund: *Egy illúzió jövője*, Budapest, Biblioteka, 1945.
39. FREUD, Siegmund: *Totem and taboo*, London, Hogarth Press, 1913.
40. FRIELINGS DORF, Karl: *Istenképek – ahogy megbetegítenek és ahogy gyógyítanak*, Budapest, Szent István társulat, 2007.
41. FROESE, Paul – BADER, Christopher: *America's Four Gods: What We Say about God--and What That Says about Us*, Oxford, Oxford University Press, 2010.
42. GARSEN, Bert – VISSER, Anja – POOL, Grieteke: Does spirituality or religion positively affect mental health? Meta-analysis of longitudinal studies, *in The International Journal for the Psychology of Religion*, XXXI. évf., 2021/1, 4-20.
43. GRON, Arne: *The Concept of Anxiety in Soren Kierkegaard*, Macon Georgia, Mercer University Press, 2008.
44. GROSSMANN, Karin – GROSSMANN, E. Klaus – FRENNER-BOMBIK, Elisabeth – KINDLER, Heinz – SCHEUERER-ENGLISH, Herman – ZIMMERMANN, Peter: The uniqueness of the child-father attachment relationship: Fathers' sensitive and challenging play as a pivotal variable in a 16-year longitudinal study, *in Social Development*, XI. évf., 2002/3, 307-331.
45. GYENGE Zoltán: *Kierkegaard Élete És Filozófiája*, Gödöllő, Attraktor, 2007.
46. GYÖKÖSSY Endre: *Magunkról magunknak*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1992.

47. HAMMERSLA, F. Joy – ANDREWS-QUALLS, C. Lisa – FREASE, G. Lynne: God Concepts and Religious Commitment among Christian University Students, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXV. évf., 1986/4, 424-435.
48. HÁMORI Eszter: *A kötődésemélet perspektívái – A klasszikusoktól napjainkig*, Budapest, Animula, 2015, 125.
49. HAMVAS Béla: *Karnevál, Magvető*, Budapest, 1985.
50. HART, T. Jonathan – MCLEAN, Alicia – BUDD, R. Phillip: Attachment and Faith Development, in *Journal of Psychology and Theology*, XXXVIII. évf., 2010/2, 122-128.
51. HARRIS, I. Jeanette – LEAK, K. Gary: The Revised Faith Development Scale: An option for a more reliable self-report measurement of postconventional religious reasoning, in *Research in the Social Scientific Study of Religion*, XXIV. évf., 2013/1, 1-13.
52. HEIDEGGER, Martin: *Die Metaphysik des deutschen Idealismus*, Seubold, Klostermann, 1991.
53. HOLMES, Jeremy: *John Bowlby and attachment theory*, London, Routledge, 1993.
54. JÁLICS Ferenc: *Fejlődik a hitünk*, Kecskemét, Korda Kiadó, 2018.
55. Penny H. Jolly: *Made in God's Image? – Eve and Adam in the Genesis Mosaics at San Marco*, Venice, Berkeley University of California, 1997.
56. JONES, P. Timothy: The Basis of James W. Fowler's Understanding of Faith in the Research of Winfred Cantwell Smith: An Examination from an Evangelical perspective, in *Religious Education*, IC. évf., 2004/4. 345-357.
57. JONKER, Hanneke és mtsai.: The personal and normative image of God: the role of religious culture and mental health, in *Psychology of religion*, XXIX. évf., 2007/1, 305-318.
58. JUNG, G. Carl: *Gondolatok a vallásról és a kereszténységről*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1996
59. JUNG, G. Carl: The concept of the collective unconscious. In R.F.C. Hull (ed.): *The Collected Works of C. G. Jung*, Princeton: Princeton University Press, 1969/1, 42-53.
60. KAST, Verena: *Vom Sinn der Angst*, Freiburg, Herder, 2005.
61. KATÓ Szabolcs Ferencz: Az egy Isten az istenek között.- JHWH legősibb profilja a modern kutatás fényében, in *Studia Doctorum Theologiae Protestantis 11*, 2020, 39-62.
62. KEATING, Thomas: *Isten terápiája és a szenvedélybetegségek – A középpontba vezető ima és a tizenkét lépés*, Budapest, Ursus Libris, 2014.

63. KELLER, Barbara – STREIB, Heinz: Faith development religious styles and biographical narratives: Metodological perspectives, in *Journal of Empirical Theology*, XXVI. évf., 2013/1, 1-21.
64. KERESZTY Rókus: *Jézus Krisztus – Krisztológiai alapvetés*, Budapest, Szent István Társulat, 2015.
65. KÉZDY Anikó – SOMOGYINÉ Petrik Krisztina – URBÁN Szabolcs: A spiritualitás fejlődését meghatározó pszichológiai tényezők – Gondolatok Fowler szakaszelmélete kapcsán, *Sapientiana*, XI. évf., 2018/2, 38-58.
66. KIERKEGAARD, Soren: *A szorongás fogalma*, Budapest, Göncöl Kiadó, 1993.
67. KIM, Koowon: Theophanic “Type-Scenes” in the Pentateuch: Visions of YHWH, in *Review of Biblical Literature*. XXI. évf., 2019/1, 96-99.
68. KIRKPATRICK, A. Lee: An Attachment-Theory Approach, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, II. évf., 1992/1, 3–28.
69. KIRKPATRICK, A. Lee: Attachment theory and religious experience, in R. W. Hood Jr. (ed.): *Handbook of religious experience*, Birmingham AL, Religious Education, 1995, 446-475.
70. KNIGHT, George R.: *Exploring Mark – A Devotional Commentary*, Hagerstown MD, Review and Herald, 2004.
71. KÖVI Zsuzsanna és mtsai.: A vallásosság és a lelki jóllét alakulása általános - és középiskolásoknál, in *Vallástudományi szemle*, XIV. évf., 2005/3-4, 62-77.
72. KRAUSE, Neal: Religiosity and self-esteem among older adults., in *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, L. évf., 1995/5, 236-246.
73. KREJCI, J. Mark: Gender Comparison of God Schemas: A Multidimensional Scaling Analysis, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, VIII. évf., 1998/1, 57–66.
74. LAMBERT, D. Christina – ROBINSON KURPIUS, E. Sharon: Relationship of Gender Role Identity and Attitudes with Images of God, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 55-75.
75. LÁNG András: Impact of attachment to God and religious coping on life satisfaction. in *Orvosi Hetilap*, CLIV. évf., 2013/46, 1843–1847.
76. LAWRENCE, T. Richard: Measuring the image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales, in *Journal of psychology and theology*, XXV. évf., 1997/2, 214-226.

77. LEAF, Caroline– TURNER, P. Robert – WASSERMAN, S. Charles – PAULSON, M. René – KOPOOSHIAN, Nicholas– LYNCH, Z. Gabrielle: Psycho-neuro-biological correlates of beta activity, in *Neuro Regulation*, X. évf., 2020/1, 11-20.
78. LEAK, K. Gary – LOUCKS A. Anne – BOWLIN Patricia: Development and initial validation of an objective measure of faith development, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, IX. évf., 1999/2, 105-124.
79. LONETTO, R. Templen: *Death anxiety*, Washington, Hampshire Publishing Corporation, 1986.
80. MALLERY, T. Suzanne – MALLERY, Paul: Centers of value and the quest for meaning in faith development: A measurement approach, in *Frontiers in Psychology* XIII. évf., 2022/szeptember,
<https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.975160/full>
1 (Letöltés: 2024. augusztus 14.)
81. MALONE, Andrew S.: The invisibility of God: a survey of a misunderstood phenomenon, in *Evangelical Quarterly*. LXXIX. évf., 2007/10, 311-329.
82. MARTOS Tamás – Kézdy Anikó – Robu Magda – Urbán Szabolcs – Horváth-Szabó Katalin Újabb adatok a kritika utáni vallásosság skála alkalmazásához – elmélet és módszertan, in *Magyar Pszichológiai Szemle*, LXIV. évf., 2009/4, 643–669.
83. MASLOW, H. Abraham: A theory of human motivation, in *Psychological Review*, L. évf., 1943/4, 370–396.
84. MENCKEN, Carson – Fitz, Brittany: Image of God and Community Volunteering among Religious Adherents in the United States, in *Review of Religious Research*, LV. évf., 2013/3, 491–508.
85. MEYER, Augustine - MEYER, Molisa: The Formation of Adolescents's Image of God: Predictors and Age and Gender, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 91-112.
86. MIRMAN, M. Chet: The Subjective Experience of God, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 41.
87. MOREIRA-ALMEIDA, Alexander – LOTUFO NETO, Francisco – KOENIG, Harold G: Religiousness and mental health: a review, in *Revista Brasileira de Psiquiatria*, XXVIII évf., 2006/3, 242-250.
88. MUNTAG Andor: Jób könyve – Fordítás és magyarázat, Budapest, Luther Kiadó, 2003.
89. NYATANGA, Brian – DE VOCHT, Hilde: Towards a definition of death anxiety. in *International journal of palliative nursing*, XII. évf., 2006/9, 410-413.

90. NELSEN, M. Hart, KROLICZAK, Alice: Parental Use of the Threat "God Will Punish": Replication and Extension, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXIII. évf., 1984/3, 267-277.
91. NELSEN, M. Hart, CHEEK, H. Neil H – AU, Paul: Gender Differences in Images of God, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXI. évf., 1985/4, 396-402.
92. NELSON, O. Marven – JONES, M. Edward: An Application of the Q-technique to the Study of Religious Concepts, in *Psychological Reports*, III. évf., 1957/3, 293-297
93. NELSON, O. Marven: The concept of God and feeling towards parents, in *Journal of Individual Psychology*, XXVII. évf., 1971/1 46-49.
94. NÉMETH Dávid: Hit és nevelés – Valláslélektani szemléletmód a mai valláspedagógiában Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara, 2002.
95. NÉMETH Dávid: Istenképek és istenreprezentáció, *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*, 61.2, 2016, 143-166.
96. NÉMETH Dávid: Mi a vallástudomány – a lélektan felől nézve, in *Vallástudományi Szemle*, VI. évf., 2008/4, 35-48.
97. NIEHR, Herbert: *Baálsamem*, Leuven, Peeters, 2003.
98. NOFFKE, L. Jacqueline – MCFADDEN, H. Susan: Denominational and Age Comparisons of God Concepts, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XL. évf., 2001/4, 747-756.
99. NUNN, Z. Clyde: Child-control through a "Coalition with God.", in *Child Development*, XXXII. évf., 1964/2, 417–432.
100. OLER, David: From Anthropopathism to Transformational Religious Behavior, in *American Journal of Pastoral Counseling* VII. évf., 2004/2, XI-XV.
101. OSER Fritz – GMÜNDER Paul: *Religious Judgement: A Developmental Perspective*, London, Religious Educational Press, 1991.
102. OSMER, RICHARD: PRACTICAL THEOLOGY – AN INTRODUCTION, GRAND RAPIDS, EERDMANS, 2008.
103. OTTO, RUDOLF: A SZENT, BUDAPEST, OSIRIS, 1997.
104. PÁNGYÁNSZKY Ágnes: Tanítás és tanulás felnőttkorban: Szemléletváltás a felnőttképzésben, Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2015.
105. PARGAMENT, I. Kenneth és mtsai.: Religion and the problem-solving process: Three styles of coping, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXVII. évf., 1988/1, 91.
106. PARGAMENT, Kenneth I.: *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, New York, Guilford, 1997.

107. PARKER, Stephen: Research in Fowler's Faith Development Theory: A Review Article, *In Review of Religious Research*, LI. évf., 2010/3, 233-252.
108. PARKES, Colin Murray: Psychosocial Transitions: A field for study, *in Social science & medicine*, V. évf., 1967/2, 101-114.
109. PAULSEN, Roland: mi van, ha...? A szorongás kora, Budapest, Trypotex, 2022.
110. PINE, S. Daniel – KLEIN, G. Rachel: Anxiety disorders, in Michael Rutter (ed.): *Child and adolescent psychiatry*, Hoboken NJ, Blackwell Publishing, 2008, 628-647.
111. PHILIBERT, J. Paul: Symbolic and diabolic images of God. *in Studies in Formative Spirituality*, VI. évf., 1985/1, 87–101.
112. PRATKANIS, R. Anthony – ARONSON, Eliot: *Rábeszélőgép*, Ab Ovo Kiadó, 1992, 41.
113. PUTNAP, D. Robert – CAMPBELL, E. David: American Grace: How Religion Divides and Unites Us., New York, Simon and Schuster, 2010.
114. RÁCZ Győző: A Lírától a Metafizikáig, Budapest, Kriterion, 1976.
115. RATZINGER, Joseph: Jesus of Nazareth – From the Baptism in the Jordan to the Transfiguration, London, Bloomsbury, 2007
116. RATZINGER, Joseph: Krisztusra tekintve – A hit, remény és a szeretet gyakorlása, Vigília, Budapest, 2005.
117. RIEMANN, Fritz: A szorongás alapformái, Budapest, Háttér Kiadó, 1998.
118. RIZZUTO, M. Ana: The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study, Chicago – London, The University of Chicago Press, 1979.
119. ROBU Magda: Istenreprezentáció kognitív szempontú vizsgálata, Doktori Disszertáció, Debreceni Egyetem BTK, 2013.
120. ROMANIUK, Kazimierz: Altes Und Neues Testament, Theologische Realenzyklopadie, Band XI, Berlin, De Gruyter, 1983.
121. SCHNACKENBURG, Rudolf: Jézus Krisztus személye a négy evangélium tükrében, Budapest, L' Harmattan, 2010.
122. SCHOTTENBAUER, A. Michele és mtsai: Concept of God and Therapeutic Alliance Among People with Severe Mental Disorders, *in American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 27-39.
123. SCHREINER Josef: Az Ószövetség Teológiája, Budapest, Szent István Társulat, 2004.
124. SCHWAB, Reinhold– PETERSEN U. Kay: Religiousness: It's Relation to Loneliness, Neuroticism and Subjective Well-Being, *in Journal for the Scientific Study of Religion*, XXIX. évf., 1990/3, 335-345.

125. SHAFRANSKE, Edward P.: The scientific study of positive psychology, religion/spirituality, and mental health, in Edward B. Davis, et al. (Eds.), *Handbook of positive psychology, religion, and spirituality*, Springer, Berlin, 2023. 345–358.
126. SIBA Balázs: Isten és élettörténet, Budapest, Loisir Kiadó, 2010.
127. SIPOS Kornél – SIPOS Miklós: A State-Trait Anxiety Inventory (STAI) magyar változata. In Mérei Ferenc – Szakács Ferenc (szerk.): *Pszichodiagnosztikai vademecum I/2*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1978, 123–136.
128. SITKU Tibor: A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és lehetséges implikációi a homiletika, a poimenika és a missziológia területein, Doktori értekezés, Budapest, Károli Egyetem Hittudományi Kar, 2023.
129. SITKU Tibor: A fowleri hitfogalom és kritikái, in *Embertárs*, XIV. évf., 2016/4, 357-372.
130. SMITH, C. Winfred: *The Meaning and End of Religion*, New York, Maximilian, 1963.
131. SPIELBERGER, D Charles és mtsai: The state-trait anxiety inventory. in *Revista Interamericana de Psicologia/Interamerican Journal of Psychology*, V. évf., 1971/3-4.
132. SPILKA, Bernard – ADDISON, James – ROSENDOHN, Marguerite: Parents, Self, and God: A test of competing theories of individual-religion relationships, in *Review of Religious Research*, XVI. évf., 1975/3, 154-165.
133. SPILKA, Bernard – ARMATAS, Philip – NUSSBAUM, June: The Concept of God: A Factor-Analytic Approach, in *Review of Religious Research*, VI. évf., 1964/1, 28-36.
134. SPILKA, Bernard – HOOD, W Ralph – GORSUCH, L. Richard: *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*. New York, London, The Guilford Press, 2009.
135. SPILKA, Bernard – SHAVER, Phillip – KIRKPATRICK, A. Lee: A General Attribution Theory for the Psychology of Religion, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXIV. évf., 1985/1. 1-20.
136. SPILKA, Bernard – SCHMIDT, Greg: General Attribution Theory for the Psychology of Religion: The Influence of Event-Character on Attributions to God, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXII. évf., 1983/4, 326–339.
137. STEGER, Michael – FRAZIER, Patricia: Meaning in Life: One Link in the Chain From Religiousness to Well-Being, in *Journal of Counseling Psychology*, LII.évf., 2005/4, 574.
138. STEIMER, Thierry: The biology of fear-and anxiety-related behaviors. in *Dialogues in clinical neuroscience*, IV. évf., 2002/3, 231.
139. STEIN, J. Dan.: Epidemiology of anxiety disorders: from surveys to nosology and back, in *Dialogues Clin Neurosci*, XIX évf. 2017/6, 127–136.

140. STENMARK, Mikael: Competing conceptions of God: the personal God versus the God beyond being, in *Religious Studies*, LI. évf., 2015/2, 205-220.
141. STONE, Cynthia: Liberating Images of God, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 1-11.
142. STREIB, Heinz: Faith Development Research Revisited: Accounting for Diversity in Structure, Content, and Narrativity of Faith, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, Lawrence Erlbaum Associates, XV. évf., 2005/2, 99-121.
143. STREIB, Heinz – KELLER, Barbara: Manual for the Assessment of Religious Styles in Faith Development Interviews, Fourth, Revised Edition of the Manual for Faith Development Research, Bielefeld, Universitat Bielefeld, 2016.
144. STREIB, Heinz – MICHELE, Wollert – KELLER, Barbara: The Faith Development Interview: Methodological Considerations, in Streib, Heinz – Hood, W. Ralph (eds.): in *Semantics and psychology of spirituality – A Cross-Cultural Analysis*, Cham, Springer, 2016, 239-250.
145. STREIB, Heinz – HOOD, W Ralph – KLEIN, Constantin The Religious Schema Scales: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, XX. évf., 2010/3, 151–172.
146. T. KÁRÁSZ Judit és mtsai: Cronbach-alfa – vele vagy nélküle? in *Magyar Pszichológiai Szemle*, LXXVII. évf., 2022/1, 82.
147. TILLICH, Paul: Dynamics of Faith, New York, Harper and Row, 1958.
148. TILLICH, Paul: Létbátorság, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.
149. THEISSEN, Gerd: Az öskereszténység élményvilága és magatartásformái, Budapest, Osiris, 2008.
150. THORSON, A. James– POWELL, C. Falvey: Elements of death anxiety and meanings of death, in *Journal of Clinical Psychology*, XLIV. évf., 1988/5, 691-701.
151. VERGOTE, Antoine: Valláslélektan, Budapest, Párbeszéd Alapítvány – SE TF – Híd alapítvány, 2001.
152. VERGOTE, Antoine és mtsai: Concept of God and parental images, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, VIII. évf., 1969/1, 79–87.
153. VON RAD, Gerhart: Az Ószövetség Teológiája I. – Izrael történeti hagyományainak teológiája, Osiris, 2007.
154. VON RAD, Gerhart: Az Ószövetség Teológiája II – Izrael prófétai hagyományának teológiája, Budapest, Osiris, 2007.
155. VRIEZEN, Theodore: An Outline of the Old Testament Theology, Oxford, Blackwell,

- 1966.
156. WAINWRIGHT, J. William: Wilfred Cantwell Smith on Faith and Belief, *in Religious Studies*, XX. évf., 1984/3, 353-366.
 157. WITHERINGTON Ben III: The Gospel of Mark: A Socio-Rhetorical Commentary, Grand Rapids, Erdmans, 2001.
 158. WHITEHEAD, L. Andrew: Gender ideology and religion: does a masculine image of God matter?, *in Review of religious research*, LIV. évf., 2012/1, 139-156.
 159. WULFF, M David: Psychology of religion: classic and contemporary, New York, John Wiley and Sons, 1997.

12 Függelék

A függelékben három különböző téma kerül bemutatásra. Ide kerültek a:

- (12.1) a szorongással kapcsolatos pszichobiológiai kutatások, melyek a témához tartoznak, de nem olyan szorosan, hogy a törzsszöveg ide vonatkozó részében (3 fejezet) kaptak volna helyet,
- (12.2) 16 empirikus tanulmány az istenképről, melyek összegzése megtalálható a 8. fejezetben,
- (12.3) végül, de nem utolsó sorban a saját kutatás kevésbé kiemelt táblázatai, melyekre utalás történik a kutatás kapcsán, és a belőlük nyert információt összegezve megtaláljuk a kutatás leírásában.

12.1 A szorongás kurrens pszichobiológiai kutatásai

A szorongás sokszínű fogalmának bemutatása szinte lehetetlen feladat, de további gondolatokkal bővíthet az eddig bemutatott kép a pszichobiológia rész-tudományterület segítségével. A pszichobiológia szorongásmegközelítés agyi viselkedési mechanizmusok vizsgálatának eredményeivel a birtokában szemléli a szorongást. A pszichobiológia kimondott célkitűzése a szorongás csökkentésének gondolata. Nézzük, hogy mi az, amivel a pszichobiológia gazdagítja a szorongás megértését!

A pszichobiológia a szorongást egy pszichológiai, fiziológiai és viselkedési állapotnak tekinti, amelyet az élőlényeket érő, a jólétüket vagy a túlélésüket fenyegető vélt vagy valós veszély generál.⁴¹⁵ Ebben az izgalmi aktivációban sajátosan érkeznek a különböző mintájú viselkedési válaszreakciók. A szerepük, hogy a kedvezőtlen és/vagy váratlan helyzetekkel szembe tudjon nézni az egyén.⁴¹⁶ A pszichobiológia tehát a normál szorongásos helyzetek kezeléséhez elérhető pozitív potenciált kínál.

⁴¹⁵ Richard J. Davidson (ed.): *Anxiety, Depression, and Emotion, Series in Affective Science*, New York, Oxford Academic, 2012.

⁴¹⁶ Thierry Steimer: The biology of fear-and anxiety-related behaviors. in *Dialogues in clinical neuroscience*, IV. évf., 2002/3, 231.

12.1.1 Szorongás és félelem különbözősége a pszichobiológia szerint

Érdekesség, hogy a pszichobiológia, bármennyire is más megközelítésből indul, mint az eddig tárgyalt tudományágak, de ugyanúgy nem tud éles határvonalat húzni a szorongás és a félelem közé. Bár megfogalmazható egy különbség a pszichobiológia szerint, azonban bizonyos aspektusokból már nem mutatható ki eltérés.

Barlow a szorongás és félelem közti különbséget abban ragadja meg, hogy a szorongásnál az egyén úgy érzi, hogy eluralkodik rajta az ellenőrizhetetlenség érzése, amely ellentétben a küszöbön álló veszélyekhez kapcsolódó félelemmel, inkább egy lehetséges jövőbeni fenyegetésre, veszélyekre vagy más közelgő, potenciálisan negatív eseményekre koncentrál.⁴¹⁷

A szorongást, mint egy biológiai funkcióval rendelkező jelenséget írja le, mely az egyénre jellemző és koherens kognitív-affektív struktúrája szerint védekezésre és motiválásra is alkalmassá teheti az egyént. De ugyanitt Barlow hozzáteszi a lehetséges különbség meglétével kapcsolatban, hogy akármennyire is különböző érzelmi állapot a szorongás és a félelem, a mögöttes agyi és viselkedési mechanizmusok hasonlóságot mutatnak. Szerinte a szorongás a félelem egy bonyolultabb formájának nevezhető.

12.1.2 A szorongás pszichobiológiai megközelítése

A szorongás biológiai megközelítésében a túlélés központi szerepet tölt be, ezen belül is a döntések egymásutánisága vezet a lehetséges sikeres megküzdés felé. Dekódoljuk az ingert, orientációs válaszunk születik, érzelmileg is értékeljük a behatást. Itt már nemcsak genetikai adottságaink számítanak, hanem az eddigi tapasztalataink, tanulásaink, kognitív összetevők is. Ebben az agyi döntési folyamatban több helyen is hibásan kódolhatjuk az inger küldte jeleket. A neurobiológia a *központi idegrendszer szabályozási zavaraként* nevezi meg a szorongást. Más szavakkal nem *az inger mértékének megfelelő, hanem túlzott aktivációként* generálódó jelenségnek látja a szorongást.⁴¹⁸

Vagyis a neurobiológia igyekszik valamiféle gondolatokkal szabályozható folyamatba állítani a szorongót, amivel megfelelő keretek között akár a mentális békesség megvalósításához jut el az egyén. Teszi ezt például úgy, hogy a gondolatok rendkívül intenzív, időtartamban is rövidre szabott keretek közötti kontrollálását segíti.⁴¹⁹

⁴¹⁷ David H. Barlow: Unraveling the mysteries of anxiety and its disorders from the perspective of emotion theory. in *American Psychologist*, LV. évf., 2000/11, 1247–1263.

⁴¹⁸ Kerekes: *A szorongás*, 28.

⁴¹⁹ A pszichobiológia területéhez tartozik a következő példa, mely egy igazi 21. századi megközelítés. Ebben Leaf és mtsai. azt kutatták, hogy egy bizonyos Neurocycle alkalmazás hatékonyan alkalmazható-e a résztvevők pszicho-

12.2 Empirikus tanulmányok az istenképről

A függelékben teljességre való törekvés nélkül kíséreljük meg egy célzott speciális gyűjtés alapján az istenkép kutatások szerteágazó kutatási hipotéziseit és eredményeit ismertetni, mellyel az istenképek és szorongás viszonyának feltérképezéséhez szeretnénk ezzel is háttérrel biztosítani.

(1) Istenkép és önértékelés, avagy a kognitív konzisztencia a gyakorlatban⁴²⁰

Spilka és Benson vizsgálatában a tanulmányunk témáját egyik legjobban érintő kutatását végezték el. Ebben az önértékelés szerepét vizsgálták az istenkép alakulásában. A szakemberek tanulmánya a személyes vallásosság dinamikájának megértésére fontos visszajelzéseket adott. A szerzők szerették volna alátámasztani a kutatásukkal, hogy a hívők önértékelése milyen módon befolyásolja azt a percepciójukat, hogy milyennek látják Istent?⁴²¹ Más szóval feltételezték, hogy van kapcsolat az egyén önmagához fűződő hozzáállása és az istenképe között. A „kognitív konzisztencia/disszonancia” teória⁴²² szerint az egyén egyensúlyra törekszik a hiedelmei, az attitűdjei és a gondolatai síkján. Tehát esetünkben szeretné az egyén, ha harmóniában lennének önmagával kapcsolatos visszajelzései és istenképe. A szerzők szerint egy ezzel ellentétes információ észlelése valamiféle disszonanciára utalna. Mit tesz a személy, ha mégis ilyen üzenet körvonalazódna? Az alábbi intervenciók egyikét alkalmazza a harmónia helyreállítása érdekében:

- új kogníciók hozzáadása vagy meglévők megváltoztatása
- a meglévő ismeretekkel összhangban lévő információk keresése
- a meglévő ismeretekkel inkonzisztens információk elkerülése

neuro-biológiai jólétének javításában. Eredményeik korrelációja újszerű alátámasztást nyújtott az autonóm idegrendszer szimpatikus részének meghatározott „béta aktivitás” szintje és a rossz mentális egészségi mutatók, például az aktív szorongásos fókusz között. Az említett alkalmazás elméleti háttérben olyan publikált kutatások állnak, melyek az alacsony és magas béta aktivitás szintet is szignifikánsan a stresszhez és a szorongás eredményes kezeléséhez kapcsolják. Lásd: Caroline Leaf – Robert P. Turner – Charles S. Wasserman – René M. Paulson – Nicholas Kopooshian – Gabrielle Z. Lynch: Psycho-neuro-biological correlates of beta activity, *in Neuro Regulation*, X. évf., 2020/1, 11-20.

⁴²⁰ Peter Benson – Bernard Spilka: God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control, *in Journal for the Scientific Study of Religion*, XII. évf., 1973/3, 297-310.

⁴²¹ A kutatásnak volt egy másik célja is, nevezetesen a belső, illetve külső kontrol és a kontrolláló istenkép kapcsolatára, mely nem nyert igazolást, ezért nem térek ki ebben a dolgozatban ennek bemutatására

⁴²² Az angol „cognitive consistency” kifejezést úgy is fordíthatnánk, hogy „kognitív következetesség”

Például egy magas önértékelésű személy, ha kudarcot vall valamiben, vagy interperszonális kapcsolataiban elutasítást él meg, a fentiek minimum egyikét fogja alkalmazni (nagy valószínűséggel a vélemény ignorálását). Tehát nem fogja az önképét megváltoztatni a negatív vélemény miatt, azaz nem változik az az érzete, hogy ő alapvetően sikeres és szerethető egyén. Vagyis a disszonancia feloldására az említett érzékelési és működési stratégiákat alkalmazza. Ugyanígy egy alacsony önértékelésű személy akár még a siker elkerülésével is kísérletezhet, vagy igyekezhethet elkerülni mások pozitív megerősítését, pusztán azért, hogy fenn tudja tartani az önmagáról kialakított negatívabb képet és a külső és belső percepció továbbra is konzisztens legyen.

Benson és Spilka szerint ez magában hordozza azt a problémát, hogy a különböző szintű önértékeléssel rendelkező emberek nehézséget jelent, hogy azonos hitmegközelítést gyakoroljanak. Más szavakkal, a szerető, elfogadó Isten képe kompatibilis a magas önértékelésű ember gondolkodásával, és kényelmetlen érzéseket hoz egy alacsony önértékelésű ember számára. És akár az is megtörténhet, hogy ebben az esetben az utóbbi személy könnyebben átnyergel egy másfajta teológiai látásmódra, olyanra, mely konzisztens az önképével.

Felmerül az a kérdés, hogy melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás? Azaz az önmagunkra adott visszajelzéseink befolyásolják az istenképet, vagy az istenkép befolyásolja az önmagunkkal kapcsolatos képeinket? (Az erre a kérdésre adott válasz attól is függ, hogy mennyire fogadjuk el azt a nézetet, hogy az egyének eredeti istenképének különbözőségei vallási kondicionálásuknak eltérő voltából is származnak. Következésképpen ezek a megtanított vallási elképzelések eltérő módon befolyásolhatják az énkép alakulását. De ne felejtjük el a szülői/nevelői benyomás esetleges hatását sem!) Persze elméletileg egy harmadik eshetőség is fennáll az istenkép énkép alakulásával kapcsolatban, mégpedig, hogy egy harmadik variánstól függ mindkettő, miközben e harmadik tényezővel mind az énkép, mind az istenkép korrelál.

Az alábbi táblázat (W. táblázat) megmutatja, hogy milyen a korreláció az önértékelés és a vallási változók között, amikor egyes változókat kiveszünk a képből. Ezek a változók az alábbiak: Áhítatok otthoni gyakorisága; Beszélgetések a vallásról otthon; Tevékenységek az egyházi közösségben és egyházzal kapcsolatosan havi óraszám szerint; Belső-Külső kontrolláltság (B-K); Önértékelés; Életkor.

Első oszlopban azokat az eredményeket láthatjuk melyekben minden változó jelen van. A második oszlop azt mutatja, mikor a változókat kivették, majd a harmadik oszlopban az Áhítatok, Beszélgetések és Tevékenységek nélküli eredmények kaptak helyet. A negyedik

oszlopban az előbbieket és a B-K nélküli mutatók kaptak helyet. Az ötödik oszlopban még az Önértékelést is kivették az értékelésből.

A sorok pedig a következő Istennel kapcsolatos minőségeket szemléltetik:

- Első sor: Szerető Isten
- Második sor: Kontrolláló Isten
- Harmadik sor: Bosszúálló Isten
- Negyedik sor: Szigorú apa Isten
- Ötödik sor: Személyes, teljes Isten
- Hatodik sor: Személyes, távolságot tartó Isten
- Hetedik sor: Kedves atyai Isten
- Nyolcadik sor: Személyes, legfőbb uralkodó Isten

CORRELATIONS BETWEEN SELF-ESTEEM AND RELIGIOUS VARIABLES WHEN THE FOLLOWING VARIABLES HAVE BEEN REMOVED: FREQUENCY OF DEVOTIONS AT HOME; FREQUENCY OF RELIGIOUS DISCUSSIONS AT HOME; HOURS SPENT PER MONTH IN CHURCH OR CHURCH-RELATED ACTIVITIES; I-E, SES, GRADE

Religious Variable	Before Partials	After Partials on all Variables	After Devotions Discussions and Atten- dance Removed	After Devotions Discussions Attendance and I-E Removed	After Devotions Discussions Attendance I-E and SES Removed
Loving God	.51** (.26) ¹	.47** (.22)	.49** (.24)	.46** (.21)	.46** (.21)
Controlling God	-.35** (.12)	-.37** (.14)	-.33** (.11)	-.34** (.12)	-.34** (.12)
Vindictive God	-.49** (.24)	-.46** (.21)	-.49** (.24)	-.46** (.21)	-.46** (.21)
Stern Father	-.21* (.04)	-.19* (.04)	-.21* (.04)	-.19* (.04)	-.19* (.04)
Impersonal: Allness	-.23** (.05)	-.20* (.04)	-.22* (.05)	-.19* (.04)	-.19* (.04)
Impersonal: Distant	-.17* (.03)	-.14 (.02)	-.17* (.03)	-.15 (.02)	-.14 (.02)
Kindly Father	.31** (.10)	.29** (.09)	.30** (.09)	.29** (.09)	.29** (.09)
Impersonal: Supreme Ruler	-.18* (.03)	-.15 (.02)	-.18* (.03)	-.15 (.02)	-.16 (.03)

1. Squared correlation coefficient

*Significant at .05 level

**Significant at .01 level

W táblázat⁴²³

(az eredeti táblázat Benson és Spilka cikkében szerepel)

⁴²³ Benson: Uo., 304.

A tanulmány eredményeként nemcsak a szerető istenkép és az önértékelés közötti pozitív korrelációt tudták kimutatni, hanem egyes adatok azt is erősítették, hogy az istenkép fő meghatározója az önértékelés. Az a gyanú a tanulmány szerint meglehetősen gyengült, hogy valamiféle harmadik összetevő befolyásolja mindkettőt.

Az is igaz lehet, hogy az alacsony önértékelésű egyének a szüleiktől, vagy más tekintélyszemélyektől, tapasztaltak olyan problémás viselkedést a saját bőrükön, amelyekben ezek a felnőttek félelem-motivált vallásos megközelítéseket használtak a gyermekük viselkedésének kontrollálására. Más szavakkal: az alacsony önértékelésű személyek valószínűleg megtapasztalták az elutasítást, így negatív élményük miatt istenképükhöz elutasítás párosítható.

A kognitív konzisztencia elmélet érvényesülése a mérések alapján azon megfontolásból is valószínűsíthető, hogy a magas önértékelésű egyének beépítik a hallott prédikációkban Istennel kapcsolatos pozitív axiómákat, mint kész teológiai gondolatokat. Míg az alacsony önértékelésűek hajlamosak változtatni, vagy torzítani ezeken a teológiai elveken, hogy konzisztensek maradjanak az önértékelésükkel. Még általánosabban elmondható, hogy ezek a tanítások szólhatnak egy szerető vagy büntető, transzcendens vagy immanens, belsőleges vagy személytelen Istenről, a hívő valószínűleg szelektálni fog az istenképek tekintetében annak függvényében, hogy melyik a legkonzisztensebb számára.

Benson és Spilka tehát eljutott arra a következtetésre,⁴²⁴ hogy az istenkép értelmezési keretében a pozitív önértékelés fogalomkörét tekintve a szerető Isten képének kiemelkedő és megkérdőjelezhetetlen szerepe van. Valamint, hogy az önértékelés negatívan kapcsolódik az elutasító, személytelen, kontrolláló istenképhez. Az önbecsülés szintje befolyásolja az istenképet, miközben a vallásos hit részlegesen funkcionálhat, mint az önbecsülés fenntartója és konzerválója. A hit igazolja a jó vagy rossz önképet, segítséget nyújtva, hogy az egyén értelmes támpontokat találjon az önazonosságát illetően. Az ember önbecsülésének szintje befolyásolja, hogy mi fogadható el és mi nem fogadható el számára hitelvként. Magas önbecsülési szinttel rendelkező egyháztagok megérthetik egy szerető, elfogadó Istennek a képét, és beültethetik a szeretet alapelveit a különböző élethelyzetekbe. Az alacsony önbecsülésű személyek ugyanakkor mind egy szerető, elfogadó Isten képét, mind a szerető, elfogadó etikai alapelveket ellentmondásosan fogadják. Következésképpen ezeket a képeket egy elutasítóbb Isten képével helyettesítik, aki nem szeretettel irányítja a világot.

⁴²⁴ Benson: *God Image*, 308.

Az istenkép meghatározás énképhez való igazítása annak ellenére működhet, hogy az empirikus kutatások kicsit összetettebb képet mutatnak az egyenes arányosságnál. Benson és Spilka korrelációt talált⁴²⁵ a szerető Isten képe és a magas önértékelés között, de nem talált a kontrolláló Isten képe és a külső kontrollal működő személyek között.⁴²⁶

Nagy a kísértés, hogy a kutatók által nem tárgyalt, egyben e dolgozat fő sodrához nem tartozó kérdésekre fókuszáljunk, például, hogy milyen módon támogatható egy alacsony önértékelésű, elutasító istenképpel rendelkező személy, vagy esetleg arra a kérdésre fordítsunk figyelmet, hogy válaszul a szekuláris világ kihívására és annak megváltoztatására a vallásos személyek használják-e a vallást saját megnyugtatójuk céljaira? De ezen kérdések most a megemlékezésükön túl nem kapnak teret. De tegyük hozzá, hogy a szerzők szerint a teológiának be kell mutatnia a „nem-szociális orientációjú” elméletek cáfolatát.⁴²⁷

(2) Istenkép és felekezeti hovatartozás, istenkép és életkor összefüggései

A Noffke és McFadden szerzőpáros tanulmányukban azt vizsgálták, hogy a felekezeti és életkori különbségek megjelennek-e a keresztény istenkép jellemzőjeként.⁴²⁸

A Noffkéék előtti kutatások a vallásosság mérését illetően nem annyira az istenkép, mint inkább a hit egyéb vizsgálható paramétereinek, mint például az ima formájának, gyakoriságának és más rituáléknak középpontba állításával igyekeztek vizsgálhatóvá tenni. Ezek nehézkes mérése, vagy a kapott eredmények elégtelen volta miatt a későbbi kutatásoknál hangsúlyt kapott az istenkép, mely pszichológiai szempontból jelentősebbnek mutatkozott a vallásosság mérését illetően. Így Noffke és McFadden esetében már nem a régi megfigyelési szempontok, hanem komplex és változó elemek vizsgálata adta a kutatások alapját. Ebben nem kellett a nulláról indulniuk, hiszen Noffke és McFadden ismertek több gender-alapú istenkép kutatást, melyek bár átfogóan nem tudták egyértelműen alátámasztani a nemek szerinti eltérő istenképzet meglétét, de egyes részterületeken kimutatták a nemek szerinti különbségeket. Például az, hogy

⁴²⁵ Benson: Uo., 309.

⁴²⁶ Itt jegyezhetjük meg, hogy Jolly korrelációt talált az istenkép és énkép között börtönlakóknál, de kevésbé tudta ezt kimutatni egyetemistáknál. Ld: Penny H. Jolly: *Made in God's Image? – Eve and Adam in the Genesis Mosaics at San Marco*, Venice, Berkeley University of California, 1997.

⁴²⁷ Benson: *God Image*, 308.

⁴²⁸ Jacqueline L. Noffke – Susan H. McFadden: Denominational and Age Comparisons of God Concepts, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XL. évf., 2001/4, 747-756.

a nők talán jobban hangsúlyozzák Isten gyógyító szerepét,⁴²⁹ a férfiak pedig talán hajlamosabbak büntető⁴³⁰ és kontrolláló⁴³¹ tekintélynek látni Istent.

Kutatásuk támaszkodott arra a már bizonyítást nyert állításra, hogy akik az istenképüket alakító személy (szülő, közeli tekintélyszemély) által szeretve érezték magukat, nagy valószínűséggel szerethetőnek érzik magukat önmaguk, mások és Isten által is.⁴³² E kutatás indításakor az imént említett Benson és Spilka kutatást is publikálták már, miszerint egy szerető-elfogadó istenkép pozitívan korrelál az önértékeléssel és negatívan egy visszautasító istenképpel.⁴³³

Noffke és McFadden a 16 és 89 év közötti 250 résztvevőt három életkori csoportba osztotta (fiatal felnőttek 16-33 éves korig, középkorúak 34-54-ig, és idős felnőttek 55+). 103 férfi és 147 nő vett részt a kutatásban Wisconsin három keresztény felekezeteiből (methodisták, római katolikusok, baptisták). Hatféle leírást adtak meg Istenről,⁴³⁴ és 1-9-es skálán megkérdezték őket, hogy mennyire értenek egyet az adott jellemzőkkel.

Feltételezték, hogy az istenképzet változik a vallási hovatartozással kapcsolatosan, valamint az életkor előrehaladásának függvényében. Az elképzelések szerint ugyanis a késői felnőttkorra tehetők bizonyos adaptív kognitív változások felerősödései, melyek valószínűleg hatással lehetnek az istenképzetre is.

⁴²⁹ Hart M. Nelsen, Neil H. Cheek, Jr. and Paul Au: Gender Differences in Images of God, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXI. évf., 1985/4, 396-402.

⁴³⁰ Joy Fisher Hammersla – Lisa C. Andrews-Qualls – Lynne G. Frease: God Concepts and Religious Commitment among Christian University Students, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXV. évf., 1986/4, 424-435.

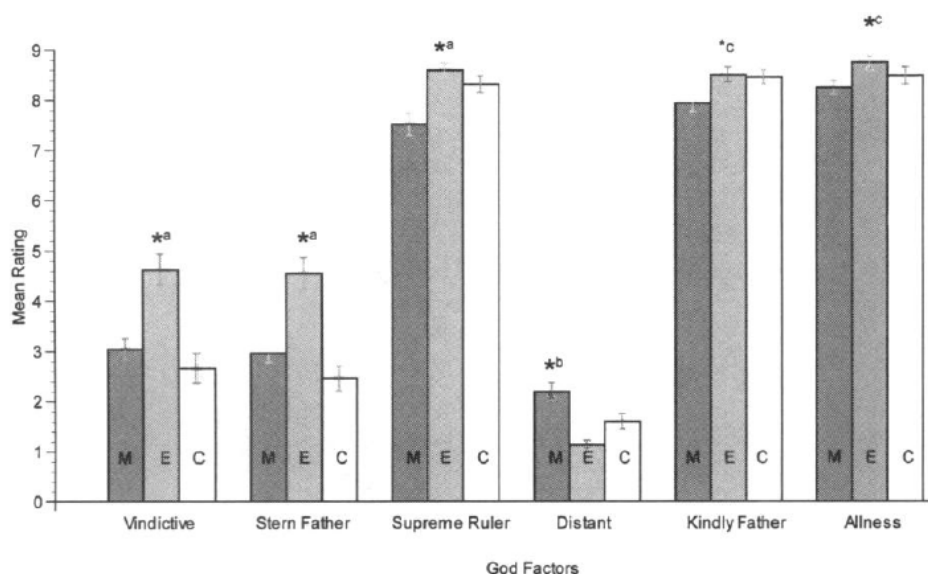
⁴³¹ Mark J. Krejci: Gender Comparison of God Schemas: A Multidimensional Scaling Analysis, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, VIII. évf., 1998/1, 57-66.

⁴³² Lee A. Kirkpatrick: An Attachment-Theory Approach, in *The International Journal for the Psychology of Religion*, II. évf., 1992/1, 3-28.

⁴³³ Benson: *God Image*, 297-310

⁴³⁴ Ezek mindegyike a Spilka, Benson és Nussbaum féle hat istenkép faktorra reflektált, melyekre, mint társadalmi elvárásokból származó torzításoktól mentes tényezőkre tekinthetünk. Ezek az alábbiak: 1, a „Bosszúálló Isten”, aki dühös bosszúálló és gátló, 2, a „Szigorú Apa” modell, mely hajthatatlan, büntető és korlátozó, 3, a „Legfelsőbb Uralkodó”, aki fenséges, királyi és uralkodó, 4, a „Távolságtartó”, aki személytelen és megközelíthetetlen, 5, Kedves Apa faktor egy sokkal személyesebb Istent mutat, aki a kegyelem, megbocsátás, türelem alapján írható le, 6, a „Mindenség” faktor kiemeli Isten mindenhatóságát, mindentudását és mindenütt való jelenlétét. Ld: Bernard Spilka – Philip Armatas – June Nussbaum: The Concept of God: A Factor-Analytic Approach, in *Review of Religious Research*, VI. évf., 1964/1, 28-36.

FIGURE 1
MEAN RATINGS ($\pm$ SE) OF SIX GOD FACTORS FOR THE THREE
DENOMINATIONS. M = METHODISTS, E = EVANGELICALS, C = CATHOLICS

*^a Evangelicals rated factor significantly higher than Methodists and Catholics.

*^b Methodists rated factor significantly higher than Evangelicals and Catholics.

*^c Evangelicals rated factor significantly higher than Methodists.

Z. táblázat⁴³⁵
 (az eredeti táblázat Noffke cikkében szerepel)

A kutatás, melyben kizárólag egyházi közösségekbe járó személyek vettek részt, az előbbi feltételezést megerősítette (vagyis az istenképzetben eltérést mutatott a felekezeti különbség), míg utóbbit nem tudta igazolni (az életkorbeli különbségek nem jeleztek az istenkép változást az egyes felekezeteken belül). Felmerül a kérdés az utóbbi eredménnyel kapcsolatban, hogy az állandó gyülekezeti látogatások miatt esetleg stabil istenképzet alakul, vagy az egyén erős csoportidentitásra tesz szert és nincs is a közösség által ösztönözve más jellegű hitmegközelítések felé való haladásra? De ezek a gondolatok igazolás híján egyelőre a feltételezések szintjén maradnak.

A szerzők maguk is elismerik, hogy messzemenő következtetéseket csak óvatosan szabad levonni a mért eredményeikből. Egyrésről a mintavétel egy egyházi szempontból konzervatívnak mondható területről származott,⁴³⁶ és nem biztos, hogy ugyanilyen kimutatható eltérések jelennének meg egy, a szerzők szóhasználatával élve, liberálisabb népesség esetében történő mérésnél.

⁴³⁵ Noffke: Denominational, 752.

⁴³⁶ Noffke: Uo., 747-756.

A kérdésfeltevással kapcsolatos problémákra is figyelni kell, miszerint lehet, hogy egyes olyan faktorokhoz adott válaszok esetében, melyek felével egyetértenek a válaszadók, de a másik felével egyáltalán nem. Ez okot adhatott a félreértésekre, amit a válaszadók egyébként a tesztkitöltés után vissza is jeleztek.

A pontatlanságot talán az elnevezések is generálták, hiszen a válaszadó személyekre akár a Bosszúálló (Vindictive) megnevezés is riasztólag hathatott, távol tartva őket az adott kategória kiválasztásától, az adott csoporttal való azonosulástól.

Azt is nehéz eldönteni, hogy egy adott város adott közösségébe tartozók Istennel kapcsolatos preferenciáik miatt járnak abba a közösségbe, vagy miután a közösség tagjai lesznek, ott tesznek szert a felekezetre jellemző istenképre. Netán az is igaz lehet, hogy ha másfajta istenképpel rendelkezik egy egyén, mint a helyi közösség, akkor előbb-utóbb kiesik abból a közösségből. Ezek a kérdések egyelőre még megválaszolatlanul maradnak.

(3) Kutatás a fiatal felnőttek istenképének forrásáról⁴³⁷

Dickie és társai a fiatal felnőtt korosztály körében végzett kutatási hipotézise az az általános gondolat volt, hogy az apák, mint a gyermekhez közvetlenül kapcsolódó, a legfontosabb viszonyítási személyek a gyermek istenképét illetően. De az a kérdés is felmerült, hogy bizonyos életszakaszokban, mint amilyen például a fiatal felnőttkor, az istenképének fejlődésében az anyák szerepe is igazolhatóan jelentős tényező-e? Kutatásukban az nyert bizonyítást, hogy az anyák minden kétséget kizáróan a legfontosabb személyek a fiatal felnőtt életszakaszukban lévő lányok esetében, valamint meglepő módon még inkább igaz ez a fiatal fiúk istenképének formálódásában is! Érdekes viszont, hogy mindezek ellenére ezek a fiatalok nagyobb százalékban képzelik el Istent férfialaknak. Ennek az asszociációnak dacára az anya a legnagyobb szerepet játszó tényező az istenkép formálásban, nemcsak az általa teremtett szeretetteljes klíma hatásán keresztül, de direkt módon a hatalmi, büntető/ítéletalkotó helyzetekben is (érdekes módon ez főként a fiúk percepciója). Ennek a korosztálynak a gondolkodására, istenértelmezésére tehát nem pusztán a büntetés, jutalmazás vagy a hatalom elemei a jellemzők, hanem (mint a fowleri felosztásban láthatjuk) nagy eséllyel a gondoskodás, együttérzés, tehát alapvetően anyáknak tulajdonított, azaz a *közelség* fogalomkörébe tartozó karaktervonások is nyomnak a latban.

⁴³⁷ Jane R. Dickie és társai: Mother, Father, and Self: Sources of Young Adults' God Concepts, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XLV. évf., Vol. 45, 2006/1, 60.

E dolgozat szempontjából is fontos hangsúlyozni azt az anyákat általánosságban jellemző több *menyiségi* és jobb *minőségi* gyermekekkel töltött időt és energiabefektetést, mely a fent említettek szerinti elsődleges befolyású személyekké teszi őket. Az anyák, mint elsődleges gondozást végző személyek megtanítják gyermekeiknek a megfelelő viselkedés, szociális ismeretek, és a világról való helyes gondolkodás alapjait.

Egyéb közelmúltbeli kutatások⁴³⁸ tovább halványítják a tradicionálisan férfi képen alapuló megszemélyesített istenképek érvényesülési dominanciáját. Stone szerint azért jó irány ez, mert éppen ezek a tényezők korlátozták és szűkítették a valós istenképek megjelenését. Így a régebbi, férfi-domináns istenképek jelenlétében való gondolkodást az utóbbi évtizedben jelentősen kihívták a holisztikusabb, képlékenyebb, pluralisztikusabb gondolkodásmódok. Ezek által olyan árnyaltabb jelentéstartalmak is párosulnak az istenképhez, mint a tápláló Isten képe, a természetesség világának dimenzióinak megjelenése, vagy éppen a humánus Isten képe. Mindezek gazdagíthatják, fenntarthatják és jó irányba változtathatják az egyén kapcsolatát önmagával és Istennel.

A „verbális tanítás” és a „kapcsolati mintán keresztüli tanítás” hatékonysági összevetésében megállapítást nyert,⁴³⁹ hogy amit a gyerekek tanulnak Istentől a szüleiktől, a vasárnapi iskolákban és általában az egyházban, nem tesz olyan erős benyomást rájuk, mint maga a szüleikkel való kapcsolatuk.

(4) Vallásos megküzdési stílusok

Holland kutatók két különböző kutatást publikáltak egy cikkben, melyben a megküzdési stratégiákat emelték a fókuszba.⁴⁴⁰ Az egyik Pargament és társai alap kutatása, de ezzel párhuzamosan a kutatók saját kutatása is hangsúlyt nyer. A szerzők először röviden összegzik a Pargament és társai által felállított a vallásos személyek által alkalmazott háromféle megküzdési stílust. E stílusok alatt egyébként Pargament azt érti, hogy milyen különböző szituációk adta válaszok keletkeznek az egyénben a relatívan konzisztens megküzdési minták alapján.⁴⁴¹

⁴³⁸ Cynthia Stone: Liberating Images of God, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 1-11.

⁴³⁹ Hoffman: *The God*,

⁴⁴⁰ Hans Alma – Jos Pieper – Marinus van Uden: "When I find myself in times of trouble...": Pargament's religious coping scales in the Netherlands, in *Archive for the Psychology of Religion*, XXIV. évf., 2002/1, 64-74.

⁴⁴¹ Kenneth I. Pargament és társai: Religion and the problem-solving process: Three styles of coping, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXVII. évf., 1988/1, 91.

Pargament és társai kutatásának egyik azonosított csoportja egy Istennel folytatott aktív személyes kapcsolatban levő személyekből álló csoport volt, akikhez egy belső meggyőződésű vallásosság társítható, amely növeli az egyén kompetenciaérzését a saját problémái kapcsán. A felelősség megoszlik az egyén és Isten között, mellyel mindkettő aktívan hozzájárul a nehézségek megoldásához. Ez a stílus korrelál az egyén vallásos orientációjával és amelyben a vallás a legfőbb motiváló életerő. Ezt „Együtműködő” probléma megoldási stílusú csoportnak nevezte (Collaborative). A második csoportot azok teszik ki, akik a megoldást passzívan Istentől várják. Őket „Halogatóknak” nevezte (Deffering). Ők egy kifelé koncentráló vallásos orientációjú csoportot alkotnak, külső szabályokat, külső tekintélyektől származó megerősítést keresnek a személyes szükségleteik kielégítésére. Ez a stílus alacsonyabb szintű kompetenciákhoz társítható. A harmadik megoldási stílus, az „Önvezérelt” (Self-Directing) stílus, hangsúlyozza, hogy az Isten szabadságot ad az embereknek a saját életük irányítására. Ez utóbbi sokkal inkább cselekvő megküzdési mód, mely hangsúlyozta a személyességet és a tradicionális vallásossággal sokkal lazább kapcsolatban van, mint a másik két stílus, valamint általánosan hatékonyabb funkcióval is bír.

A megállapítások rámutatnak a vallás probléma-megoldási folyamatban fellelhető sokféle szerepére.

Ezen kategóriákat figyelembe véve és erre a kutatásra támaszkodva jelentek meg Alma, Pieper és van Uden újabb hollandiai tanulmányai, melyeket protestáns egyházi tagok körében készítettek.⁴⁴²

Összehasonlítva Pargament eredményeivel, megállapították, hogy újra ugyanaz a három megoldásfaktor jelent meg (bár az utóbbi kutatásnál két tételt el kellett távolítani az analízisből). Korrelációt találtak az „Együtműködő” és a „Halogató” stílus között és negatív korrelációt az „Együtműködő” és az „Önvezérelt” stílus között, valamint az „Önvezérelt” és a „Halogató” stílus között. Ezek a kutatások mutatják, hogy az Együtműködő stílusú személyek egyben a legjobban bevonódtak vallási magatartásformákba. Mindamellet, hogy több egyezés volt Pargament és társai eredményeivel, maradtak kérdések a kutatókban. Például, hogy a Pargament-skálák túlságosan egy aktív, személyes Istenről alkotott képre koncentrálnak, ehhez képest a szekularizált Hollandiában nem ritka az Istennel való diffúz kapcsolat.

Mivel továbbra is fennálltak a kétségek bizonyos mértékben, újabb interjúkkal is próbálták a Pargament-skálák gyakorlati hatékonyságát mérni.

⁴⁴² Alma: When I find, 64-74.

Az interjúk eredményei megerősítették azon meggyőződésünket, hogy Pargament csoportosítása nem igazolja a vallási élet összetettségét. Ezenkívül elmondható, hogy a különféle vallásos megküzdési stílusok nem „tisztá” típusok. Főként a „Halogató” stílusról derült ki, hogy a válaszadók teljesen különféle módon tapasztalják meg és írják le az Istennel fennálló kapcsolatukat.

A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy továbbfejlesztik skálájukat és három figyelemre méltó és megfontolandó elemet biztosan javasolnak kérdéssorukhoz:

- Amikor aggódok, a korábbi tapasztalatok arra a bizakodásra késztenek, hogy higgyek egy kiút feltárulásában.⁴⁴³
- Egyes nehézségek után a dolgok a helyükre fognak kerülni: ezáltal mélyebb megértés lesz kinyilatkoztatva részemre.
- Amikor nehézségek idején találom magam, hiszek azok jelentésének és céljainak feltárulásában.

(5) A vallás és magányosság kapcsolata⁴⁴⁴

Schwab és Petersen a tanulmányukban - 115 nő és 91 férfi vizsgálatával - a vallásos hit, vallásos magatartás, a magányosság, neurotikusság, és a jóllét-érzés kapcsolatára koncentráltak. Ezek közül is a főként a magányossághoz kapcsolódtak a kérdések különböző vallási dimenziói. A magány egyébként a szerzők által az elszigeteltség és az értelmes kapcsolatból való kizárás fájdalmas tapasztalataként lett definiálva. Azt találták, hogy a „Haragos Isten” képe pozitívan, míg a „Segítő Isten” képe negatívan korrelál a magányossággal. A vallásosság és magány kapcsolata, összehasonlítva a neurotikusság, a magány és a jólét-érzet hármasságához képest viszont enyhébben volt érzékelhető a felmérésben.

A tanulmányban a szerzők hangsúlyozzák az eltérő vallási megközelítések és a magány különféle dimenziói megkülönböztetésének fontosságát, és megvitatják a magányosok segítségének lehetséges módjait.

A szerzők megerősítették, hogy a vallásosság erős befolyással bír érzelmi tapasztalatainkra, gondolkodásunkra és viselkedésünkre. Van olyan vallásosság, mely pszichológiai jólétünket

⁴⁴³ (Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a saját kutatásunkban az aggodalom tettekre-készséget csak a magas hitfejlődésű személyeknél indukál)

⁴⁴⁴ Reinhold Schwab – Kay Uwe Petersen: Religiousness: It's Relation to Loneliness, Neuroticism and Subjective Well-Being, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXIX. évf., 1990/3, 335-345.

táplálja, és van, mely rosszul hangolja pszichénket. Ez utóbbi csoporton belül is kiemelhető a magányosság, mint pszichológiai zavar. A vallásosság és a magányosság is kapcsolati szinten játszik szerepet az életünkben. A magány esetében ez a többi emberrel kapcsolatos zavar szintjén, a vallásosság elsősorban Isten, másodsorban embertársaink felé etikai és viselkedési szinten jelenik meg. A keresztény erkölcs szerinti élet segít az egyénnek fenntartani és mélyíteni a másokkal való kapcsolatát.

Hipotézisük szerint az Istennel való kapcsolat – ezen belül az egyén istenképe – valószínűleg központi szerepet játszik a magányosság érzésének kialakulásában.

Azt találták, hogy míg a pusztán Istenbe vetett hit, vagy csak kevés, vagy semmiféle hatással nincs az elmagányosodás jelenségére. Viszont a „Haragos Isten” percepciója pozitív korrelációt mutatott a magányossággal. Azonban azok az egyének, akik Istent támogatónak és gondoskodónak hitték, nagy valószínűséggel kevésbé érezték magukat magányosnak. Ahogyan az várható volt, a vallásosságnak csak azok az aspektusai jelezték előre a magányosságot, amelyek utaltak az egyén Istennel való kapcsolatának minőségére, mely a szerzők szerint az istenképben fejeződik ki leginkább. Nem szabad elfelejteni, hogy a szerzők szerint a következtetések azoknál a résztvevőknél vehetők figyelembe, akik egyetértettek Isten létezésével (hiszen csak az ő esetükben látták helyénvalónak a szerzők istenképről beszélni). Így nem volt sem erős a kimutatott összefüggés, amit a szerzők a németországi alacsonyabb vallásossági szintnek tulajdonítottak.

(6) Belső önértékelés: Isten, mint "jelentős másik"⁴⁴⁵ személy⁴⁴⁶

Chatham-Carpenter egy tanulmányában azt az elgondolást mutatja be, hogy az önkoncepció képes átfogó képet adni arról, ki vagyok én, mint személy. A kutatásában, mely 59 felnőtt nő önértékelését vizsgálta, egy kiemelkedő közös téma merült fel: ezeknek a nőknek az önértékelésében mennyire játszanak fontos szerepet a hitélmények? A cikk megemlíti és magyarázza is a kereszténység és az egyház pozitív és negatív szerepét, valamint az egyházon belüli kapcsolatok szerepét a nők önértékelésében.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ A „jelentős másik” fordítás, angolban a „significant other” kifejezés, mely egy olyan személyt jelent az egyén életében, akivel hosszan tartó, komoly befolyást gyakorló, adott esetben romantikus, intim kapcsolatban van/volt.

⁴⁴⁶ April Chatham-Carpenter: Internal Self-Esteem: God a Symbolic Interactionism's "Significant Other"?, in *Journal of Communication & Religion*, XXIX. évf., 2006/1, 103.

⁴⁴⁷ A szerző a szimbolikus interakcionista elméleti megközelítést veszi alapul kutatásához. A szociológiában az *interakcionista teória* egy elméleti perspektíva. Az amerikai George Herbert Mead (1863–1931) ennek a társadalomelméletnek az egyik megalapítója, amely az emberi viselkedést szimbolikusan közvetített interakcióként fogja fel, és a szimbolikusan közvetített interakciónak ebből a folyamatából magyarázza a tudat, az egyén és a társadalom keletkezését is.

A kutatás eredményei szerint az önértékelésre gyakorolt pozitív hatásokat jellemzően azok a nők élték át, akik személyes Istennel való kapcsolatáról számoltak be, szemben az egyházközpontú Istennel való kapcsolatáról, ami arra a következtetésre készítette a szerzőt, hogy azt javasolja, hogy Istent a szimbolikus interakcionista teória szerinti értelmezésben „jelentős másik” személynek tekintsük. Ebből a szakemberek is nyertek egy új kifejezést, nevezetesen az „isteni jelentős másik” fogalmát, ami tovább gondolható a szimbolikus interakcionista teória fogalmkörében.

A felmérés szerint a nők mind pozitív, mind negatív módon reflektáltak arra a befolyásra, amit hitük gyakorol az életükre. Azok a nők, akik pozitívan értékelték a hitüket, azt jelezték, hogy pozitív kapcsolatuk van az „isteni jelentős másikkal” vagyis Istennel, amely pozitív kapcsolatból kifejlődött, vagy éppen fejlődés alatt van egy pozitív érzékelés is. Ez a gondolat mind a szimbolikus interakcionista, mind a tárgykapcsolati teória nézeteivel egybeesik, miszerint másokkal (itt ún. „*tárgyakkal*”) való interakcióink bizony hatással vannak identitásunkra és jövőbeli szociális tevékenységeinkre is.

Néhány alany arról az élményéről is beszámolt, miszerint különbséget érzékelt egy belső és egy külső önértékelés között, ahol a belső önértékelés egy Isten által adományozott értékelés („*ki vagyok én Krisztusban*” gondolkodás), melyre minden körülmények között számíthatnak, építhetnek. Ugyanakkor van egy külső önértékelés, melynek én-meghatározásában mások befolyása is szerepet játszik, és amely potenciálisan folyamatosan változik. Ez mutatja azoknak a „tárgyaknak” az erejét, amit az egyén használ és internalizál a valódi énjének részeként. A tanulmány annak a jelentőségét is mutatja, milyen erőteljes szerepet játszanak „mások” (Isten, mentorok, egyházi „kiterjesztett család”) ebben az internalizációs folyamatban.

A kutatás azt nem mutatja be, hogy van-e átjárás a személyes és az egyházközpontú istenkapcsolat között. Azt sem láttatja, hogy egyik fakad-e a másikból, vagy egymástól függetlenek, esetleg létezik egy harmadik út is?

Azt mindenképpen a tanulmány értékének tekinthetjük, hogy azok a személyek, akik hitük pozitív kimeneteleként tekintettek önbecsülésükre, tudatosak abban a tekintetben, hogy van összefüggés az Istennel való kapcsolatuk és az önérzékelésük között. Ez a felismerés alapja lehet egy olyan folyamatnak, melyben az istenkép tovább épül és a hit változásaival is lépést tart.

(7) Személyes és normatív istenkép – vallásos kultúra és lelki egészség szerepe⁴⁴⁸

A Rizzuto által felállított fogalmak alapján - ez korábban említettük - különbség van a teológia istenképe, azaz az elvart vagy „normatív” istenkép és a belső megélt istenkép között. A Jonker vezette holland kutatócsoport ezen gondolat mentén a személyes istenkép és az emberek által normatívnak vélt istenkép közötti különbségre összpontosít tanulmányában. A normatív istenkép alatt azt érti, amelyet az általános vallási kultúra elvárása szerint kell kialakítanunk. Az 544 holland válaszadóból álló minta - amelyből 244 pszichoterápiában részesült -, töltötte ki a kérdőívét (Questionnaire of God Images vagy QGI). Általánosságban elmondható, hogy ellentmondás látszott a személyes és a normatív istenkép között. Egyébként nem szükségszerű, hogy a személyes és normatív istenkép közötti különbözőség konfliktust implikáljon. Az, hogy az ellentmondásokat konfliktusként (a konfliktus tehát az a zavar, melyet a saját és elvart istenkép közötti különbség okoz) tapasztalták-e, a vallási felekezethez és a mentális egészséghez volt köthető.

Más összefüggéseket is feltártak a válaszok. Ellentmondásos érzésekről jeleztek vissza azok, akik alacsonyabb vallási buzgalommal, érdeklődéssel és magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek. Minél nagyobb jelentőséggel bírt tehát a vallás az egyén számára, valószínűleg annál jobban integrálják egyházuk meggyőződéseit, vagy talán mert spirituálisan autonómabbak, kevesebb konfliktust élnek meg. A magasabb iskolai végzettségűek pedig valószínűleg többet gondolkodnak és kritikusabban reflektálnak a meggyőződéseikkel kapcsolatban kevésbé iskolázott társaiknál, így több konfliktust élnek meg. Ezenkívül önmagával a mentális egészséggel is összekapcsolhatók ezek a konfliktusok (a betegeknek több konfliktusuk van), valamint a mentális egészség és a felekezet közötti viszonyulással.

A tanulmány a fő hipotézisére adott válasz mellett további fontos megállapításokat tesz, melyek igen fontos következtetésekre adnak alapot témánkkal kapcsolatban. Ha konfliktus áll fenn a normatív és a személyes istenkép között, akkor összezavaró bizonyos szempontból a normatív istenkép jelenléte, mely restriktív lehet a helyes önbecsülés kialakulását és helyes istenkép fejlődését tekintve. Ez a gyakorlatban sokszor egy teljesíthetetlen állandó külső elvárást jelent, melynek beteljesületlenségét ráadásul szégyenérzet kísérheti.

Az összezavarodottságot jelzi, hogy a megkérdezettek közül többen vélelmezik, hogy jobban kéne Isten támogatói, sőt még büntetői és uralkodói mivoltát is érezniük, és kevésbé kéne passzívnak látniuk Istent.

⁴⁴⁸ Hanneke Jonker és mtsai.: The personal and normative image of God: the role of religious culture and mental health, in *Psychology of religion*, XXIX. évf., 2007/1, 305-318.

A szerető Isten képének korlátozását mutatja az, hogy általánosságban az emberek azt érzik, hogy kevesebb félelemmel teli és haragos, de több pozitív tapasztalást kéne átélniük Istennel kapcsolatban.

Ez az elvárás-visszajelzés felhívja a figyelmet, hogy az istenképüket tekintve sokan szeretnének változást megélni. Ki és mi segítheti ezt a továbblépést? Hogy tud a teológia, pszichológia segíteni abban, hogy támogatást adjon a lelkivezetőnek a kísérői, látásadói szerepét betölteni, képet adni a bejárható útról? A kérdésekre, ezen dolgozat keretein belül nem adható komplex, minden igényt kielégítő válasz.

(8) „Isten megbünteti” kifejezés, mint szülői fenyegetőeszköz

Évtizedekkel ezelőtt Nunn⁴⁴⁹ feltárta, hogy bizonyos körülmények között kimutathatóak a következményei annak, ha az erőtlén szülők a gyermekek fegyelmezésének biztosítása érdekében azt mondják gyermekeiknek, hogy Isten megbünteti őket, ha rosszul viselkednek. Azoknál a fiataloknál, akik magukévá teszik ezt a gondolkodásmódot, magasabb az önvád és az az érzés, hogy engedelmeskedniük kell, mint azoknál a fiataloknál, akik nem azonosulnak ezzel a mondattal és gondolattal. A húsz évvel későbbi, Nelsen nevéhez köthető minnesotai negyedik-nyolcadik osztályos gyermekek adatait értékelő kutatás kevésbé támasztotta alá a hipotézist, hogy tehetetlen szülők használják ezt a technikát.⁴⁵⁰ Nunnhoz hasonlóan azonban azt a meggyőződést találták, hogy az „Isten megbünteti a rossz fiatalokat” gondolat pozitív kapcsolatban áll az önváddal és az engedelmességgel.

Ezek szerint az idézett, feszültséget keltő mondat kevésbé a tehetetlenség, mint talán inkább egy bizonyos istenkép meglétét feltételezi a szülőknél, amibe ez a gondolat beilleszthető. Ugyanis nehéz volna azt feltételezni, hogy egy szülő, aki barátságos, szerető elemeket tartalmazó istenképpel rendelkezik, a gyermekek fegyelmezésében a saját istenképével össze nem egyeztető fegyelmező elemeket használja.

A kutatás eredménye megegyezik a Nunn által is megállapított összefüggéssel, hogy a szülői „koalíció Istennel” és a gyermekben élő *jóindulatú istenkép* összekapcsolódik; a *rosszindulatú istenkép* pedig összekapcsolódik az internalizáció alacsonyabb szintjével.

⁴⁴⁹ Clyde Z. Nunn: Child-control through a "Coalition with God.", in *Child Development*, XXXII. évf., 1964/2, 417–432.

⁴⁵⁰ Hart M. Nelsen – Alice Kroliczak: Parental Use of the Threat "God Will Punish": Replication and Extension, in *Journal for the Scientific Study of Religion*, XXIII. évf., 1984/3, 267–277.

(9) Istenhit milyenségének hatása a segítővel való munkakapcsolatra⁴⁵¹

100 súlyos mentális betegséggel diagnosztizált résztvevővel végzett kutatásában Schottenbauer és társai keresték az istenképek (egyébként ők is az istenreprezentáció fogalmát használják) áttételi aspektusait. A résztvevők mind összetett esetmenedzseri támogatást kaptak egy közösségi mentálhigiénés irodától. Azok a résztvevők, akik pozitív istenhittel rendelkeztek, hajlamosak voltak jobban munkakapcsolatba kerülni az esetmenedzsereikkel, míg a negatív Isten iránti érzésekkel rendelkezők inkább csak lazább munkakapcsolatban voltak. A tanulmány eredményei rámutatnak, hogy a pozitív istenhittel áttételesen kialakul egy folyamat, amelynek révén a belső tárgy kapcsolódik mind a valós, mind az átmeneti tárgyhoz, ti. az esetmenedzserhez és Istenhez is.

Bár a fowleri hitfázisokat nem hierarchikus szintekként mutatjuk be, de ez a tanulmány a személyes megküzdésekkel szembeni minél szélesebb körű támogatások mobilizálása szempontjából is kíváncsnak mutatja a pozitív, közeli személyiségjellemzőkkel rendelkező hitszintek felé való haladást.

(10) Az antropopatzizmustól a transzformációs vallási viselkedésig⁴⁵²

A következő tanulmány (véleménycikk) és az azt követő négy tanulmány speciális üzenetet képvisel a tanulmánysorban. A tanulmányok kiindulópontjai megfelelnek a mai modern trendek sugallta megközelítéseknek és a tudományosság megköveteli, hogy rátekintsünk ezekre az elképzelésekre.

Megjegyzendő kritikával és teológiai ellenvetésekkel éltünk a tanulmányok alapvetéseivel szemben az 5. fejezetben.

Ezek közül az első tanulmány az ún. antropopatzizmus kérdését állítja a fókuszába és a cikkben hangsúlyossá válik egy olyan jelenség, amely további mélyebb vizsgálatot is igényel.

A kérdés körbejárása közelebb visz ahhoz a gondolathoz, hogy mit is jelent bizonyos tulajdonságokkal felruházni az Istent, legyen az fizikai vagy érzelmi jellemző. A cikk szerzője, Oler szerint az antropopatzizmus (a fogalom azt a folyamatot írja le, melyben az istenképbe emberi érzelmi jellemzők vetítődnek bele) sokkal inkább jellemző tevékenység az Istenről

⁴⁵¹ Michele A. Schottenbauer és mtsai.: Concept of God and Therapeutic Alliance Among People with Severe Mental Disorders, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 27-39.

⁴⁵² David Oler: From Anthropopatzism to Transformational Religious Behavior, in *American Journal of Pastoral Counseling* VII. évf., 2004/2, XI-XV.

érzékelte kép megértésében, mint az antropomorfizmus (Istent emberi fizikai jellemzőkkel felruházni). Ez utóbbi általában metaforikus szinten használt, hogy emberek nyelvén segítsen konceptualizálni Istent, és talán könnyebben belátható, hogy Isten tulajdonságainak, végtelen dimenzióinak korlátozásával járó folyamat. De mi a helyzet az antropopatizmussal?

Szintén az Istennel kapcsolatos könnyebb megértést szolgálja, hogy Istent olyan emberi érzelmi tulajdonságokkal lehet felruházni, mint a harag, féltékenység, együttérzés, megbánás. Oler felhívja a figyelmet, hogy míg ezek némelyike megdöbbenést, esetleg további racionalizálást vagy egyfajta igazolást válthat ki egyesekből, szerinte a legaggályosabb vetülete az antropopatizmusnak, hogy végső soron az isteni személyiség bármilyen emberi érzelmi tulajdonságok kivetítésével való jellemzése ugyanúgy az Isten karakterének korlátozását eredményezi, mint a fent említett antropomorfizmus. Természetesen ezzel az oleri megállapítással kapcsolatban ellentmondásként merül fel több olyan bibliai eset, melyben bőven van példa antropopatizmusra. Ez azt sugallja, hogy bár Oler abszolút negatívan beszél a jelenségről, az egyén és a közösség hitfejlődése szempontjából nagy szükség lehet bizonyos életszakaszban az antropopatizmusra, sőt akár az antropomorfizmusra is.

Oler – akire nagyban hatott Rizzuto elmélete, amely szerint az istenképzet a tárgykapcsolati teória kapcsán érthető meg – doktori disszertációjában⁴⁵³ az érzékelt istenképet érzelmi szempontból kutatta a kötődésemélet prizmáján keresztül. Szerinte az ember tárgyi viszonyait, vagy kötődési stílusát úgy lehet megérteni, hogy ezeken keresztül tükrözik az egyén világképe, és így végső soron kapcsolódik istenfelfogásához is. A tárgykapcsolat-elmélet és a kötődésemélet egyaránt a gyermekkorban jelenlevő elsődleges gondozóval való kapcsolatra fókuszálnak, amely meghatározza a későbbi kapcsolatokban alkalmazott közeledési stílusokat és mintákat. Ezek a kapcsolatok logikailag magukban foglalják az ember „operatív teológiáját”, vagyis az Istennel való kapcsolatát, más szóval az egyén istenképzetét.

Oler megemlíti, hogy Jung mélyebbre, a tudattalanba, mégpedig a kollektív tudattalanba vonatkoztatja az isten-konstrukció forrását.⁴⁵⁴ Ezáltal lehetséges úgy értelmezni Istent, mint egy különleges archetipikus kifejeződését az egyén antropopatikus kivetítésének erről a konstrukciónak az érzékelt képéről.

A fenti gondolatokból levonható következtetések talán elsőre pusztán lelkipálcázói céloknak tűnhetnek, de megítélésünk szerint sokkal többről szólnak. Oler szavai kapcsán tudatosodhat az

⁴⁵³ David Oler: Attachment Styles, Parental Caregiving and Perceived Image of God. Doktori disszertáció, University of Maryland, U.M.I., AAT9942984, 2009.

⁴⁵⁴ Carl G. Jung: The concept of the collective unconscious. In R.F.C. Hull (ed.): *The Collected Works of C. G. Jung*, Princeton: Princeton University Press, 1969/1, 42-53.

antropopatizmus jelenségének folyamata és hatása. Ezt a jelenséget lehet bizonyos szempontból pozitívnak értékelni, hiszen egyszerűbb megközelítések esetén fogalmat ad Istenről, ugyanakkor negatívnak is láthatjuk, mivel létezik az a határ, ami után már inkább a korlátozó jellege dominál. Negatív vetületként Oler is érzékelteti, hogy Isten korlátozásának veszélye, hogy akár a bálványimádás, kirekesztés, és a törzsi gondolkodás zsákutcájába terelhet.

Oler apró finomságnak tűnő, de lényeges kérdésre hívja fel a figyelmet a gondolataival. Ha célnak tekintjük egy teljesebb istenkép befogadását, akkor az Oler által leírt folyamat folyamatos önreflexióra sarkallhat. Mit jelent az Istent emberi tulajdonságokkal való felruházása? A képek és metaforák világa mit mond el Istenről?

Ugyanakkor a lelkigondozó, ha szembesül az istenkép fent leírt antropopatista jeleket mutató Istent korlátozó megközelítésével, a teljes képet látva, egy ítélkezés-mentes, nyitott, tudatos jelenlétben jobban elmerülni képes, az elé táruló összefüggéseket felismerő, megértőbb, empátikusabb attitűdöt képviselhet.

Ugyanígy fontos oleri gondolat, amit a „folyamatteológia” nagy lépésének tulajdonít, hogy a hagyományos gyakorlati teológia által nem vizsgált falai mögé belépve ráébredjünk, hogy az istenfogalmat determináljuk azzal, ha Istent „Lény”-nek nevezzük és nem személynek, vagy erőnek, vagy bármi másnak tekintjük. Oler koncepciója ezzel a megközelítéssel segíti, hogy megszakadjon az Isten emberi jellemzőkkel való felruházásának általa károsnak nevezett folyamata.

Oler a cikkben további aggályait fogalmazza meg az antropopatizmussal kapcsolatban. Szerinte a spirituális fejlődés konceptualizálásának egyik módja az lenne, ha a megértésünk elmozdulna az intrinzik üdvösség teológiájának egy autonóm, önmegvalósító álláspontja felé, amely nem tartalmazná a kényszerítő, féltékeny, büntető vagy jutalmazó tulajdonságok antropopatikus vetületeit az istenképben. Oler szerint mind a pszichológia, mind a vallás felelőssége, hogy forrásokat biztosítson az ember ilyen irányú lelki fejlődéséhez. Úgy tűnhet, hogy a teológia határait feszegetve Oler létre akarna hozni egy elvárásainak megfelelő, ezzel kézben tartható istent (ami már ilyen szinten talán nem Isten, ezért íródott kisbetűvel).

Érdekes azt is megtekinteni, hogy Oler szerint mi akadályozza ezt a fajta „előrelépést”. Ezzel egyébként olyan területekre evez, mely a manapság oly népszerű „sovinizmus, feminizmus, minden ember egyenlő” irányvonalába helyezhető. Ugyanis szerinte ez a „haladás” a különféle vallási közösségek által gerjesztett sovínizta és egyéb káros hozzáállások miatt akadályoztatva van.

Itt úgy tűnik, egy veszélyes területre érkezünk. Értékelhető az oleri gondolat úgy, mint egy neoliberalista kísérlet tudományos megjelenése, melynek egyfajta akadályozója maga a

keresztény teológiai szemlélet. Hiszen Oler egyéni helyzetértékelés nélkül fel akarja számolni ezeket a koncepciókat, pedig bibliai példákban látjuk az antropopatista és akár antropomorf motívumokat, melyek évezredekken keresztül segítették a hívők Istennel kapcsolatos megértését. Oler úgy látja, hogy például a „választott nép részének lenni” sajátos fogalmát valószínűleg egyfajta bizonytalanságból fakadó testvérharc ösztönzi és tartja fenn. Aggódó kötődési stílusú istenfelfogás, amely egy antropopatikusan kivetített elképzelést foglal magába Isten természetéről, maga után von egy ilyen gondolkodást. Oler szerint ez az istenfogalom hírnévrontása, amely a különböző vallási csoportok önfelnagyítási érzelmi igényéből fakad. Az említett következtetések vitathatatlanul árnyaltabbá teszik az istenképpel kapcsolatos elképzeléseket, ám bár bizonyos teológia füllel hallgatva a fenti gondolatokat óvatossággal érdemes fogadni.

Az Oler által megfogalmazott igények figyelembevétele és irányukba való elmozdulás elősegítheti egy univerzálisabb, pluralisztikusabb szemlélet kialakítását, de megfontolás nélküli és teljes körű alkalmazása személyes és hosszú távú társadalmi nehézségeket is okozhat, amivel kapcsolatban később aggályokat is szükséges megfogalmazni. Oler félreérthetően úgy fogalmaz, hogy végső soron minden ember Istennek ugyanazzal a végső misztériumával néz szembe. Sajátos fogalmak és az egyes egyházak történeti antropopatizmusai Oler szerint akadályokat gördítenek az emberi gondolkodás ilyen irányú elmozdulása felé vezető úton. Úgy érzékelhető, hogy az oleri megközelítés a kereszténységet egy kalap alá veszi a többi vallással és hiedelemmel, pedig nem vizsgálhatók mindenben ugyanazon dimenziók mentén.⁴⁵⁵

Még hangsúlyosabb ennek a szemléletnek az ismerete és alkalmazása, ha úgy értelmezzük, hogy az örökkévalóság és a létezés misztériumának megértését korlátozó lehetőségek témaköréről beszélünk.

Oler állásfoglalásai facilitálják a gondolkozást az antropopatizmus hatásainak felismerésére, különös tekintettel az istenkép alakulásában. Felmerül a kérdés, hogy milyen egyéb tényezők befolyásolják az antropopatizmus hatását, lehet-e mérni ezt a befolyásoló hatást, vagy éppen elkerülni? Milyen egyéb jelenségek azonosíthatók a valóban fontos istenképváltozások megragadására. Amikor változik az istenkép, annak mi a folyamata és a befolyásoló tényezőknek mi a súlya, szerepe?

Oler felhívja a figyelmet, hogy pszichoterápiás szempontból a hagyományos vallási gyakorlati megközelítések is érdemesek egy más szempontú átgondolására. Ilyen vizsgálat tárgya lehet például az imádság. Az imádságon belül azonosíthatunk olyan kifejezéseket melyek Istenre,

⁴⁵⁵ Ez az egy kalap alá vétellel kapcsolatos kritika tulajdonképpen elmondható a fowleri elméletre is.

Isten imádatára vonatkoznak, de ezt olyan gyakorta használt megnevezési elemeket alkalmazva teszik, mint például a „Király”, mely szintén emberi keretekben használt terminológia. Ezen gyakorlatok elemzésével érdekes következtetésekre jut a szerző. Szerinte az ilyen megszokott terminológiák használata erősíti a függőséget, az önmegvetést, a szégyent és az arról való aggodalmaskodást, ahogy Isten „látja” az egyént (értelemszerűen az egyén minden hibájával, botlásaival együtt). A szerző szerint a „felvilágosult vallás” magában foglalja az embereknek az ilyen elképzeléseken való túllépését. Ismerve, hogy mind az istenkép alakulás, mind a vallási szokások (imádság stb.) változása időt igénybevevő folyamat, és feltételezésünk szerint fejlődés eredménye, nehéz Oler elképzeléseinek gyakorlatba ültetését elképzelni főként ilyen fajta új szemléletek beépítésével és a régi beidegződések, gyakorlatok túllépésével kapcsolatban. Az a megoldási javaslat, ami Olernél halványan megjelenik, nevezetesen, hogy olyan liturgiai tartalmak erősítése történjen meg, ahol az egyén kifejezheti vágyát, hogy kedvesebb, együttérzőbb vagy teljesebb legyen, szerinte segíthető folyamatok lehetnek, de akár magukban hordják egy Istennél is „jobb” isten igényét, vagyis azt, hogy emberi kíváncsalmak szerint alakítunk egy új istent. A gyakorlati megközelítései ilyen változások kapcsán inkább tüneti kezelésnek tűnnek. Ha időlegesen az Oler által felvetett gyakorlat és szemléletváltás rövid távon - tegyük fel - eredményt hozhatna, de egyéb pszichológiai folyamatok, mint például a kognitív konzisztencia elmélet korrigáló hatása könnyen akadályt gördíthet a változási folyamat elé.

Tartósabb változáshoz vezethet a témában az Oler által idézett Wilbur gondolatát megfontolni, aki az egyén érzelmi működésében létrejött transzformációt, jelentős változást hozó vallási tapasztalatokat preferálja, szemben azokkal a liturgiákkal melyek vigasztalást, hovatartozást és elfogadást keresnek másoktól és Istentől. Az átalakulással kapcsolatban Wilbur megemlíti, hogy azok egy olyan szemlélet háttérén jöhetnek létre, mely megköveteli az ember halálának és végességének őszinte felismerését és elfogadását, valamint a külső függőségek irányításának feladását. Újra felmerül a kérdés, hogy az Oler és Wilbur által említett képzetek, hogy Isten vigasztal, odatartozást és elfogadást kínál, vajon kihagyhatók, vagy átugorhatók-e a fowleri hitfázisokban való fokozatos haladás rendszeréből szemlélve a folyamatot.

Oler úgy összegzi gondolatait, hogy a vallásnak és a pszichológiának közös felelőssége az antropopatikus bálványimádási elképzelésekből fakadó önelégültség széttörése, amelyek tévesen kényelmet nyújtanak a világ emberi törékenységevel szemben. A vallás és a pszichológia segíthet az embereknek a biztonságkeresés által motivált „vallási függőségtől” való megszabadulásban, vagy más szóval a megszabadulásra az üdvösség külső motiváltságából fakadó megközelítésétől.

Ha ebben a folyamatban a teológia segítséget szeretne adni, akkor nem a keresztény hitet kellene lebutítani egy oleri kategóriák szerinti „kedves vallássá”, hanem abban kellene segíteni a hívőknek, hogyan tehetik belső értékeiké a jézusi értékeket, ill. csak azt cselekedjék, amivel már belsőleg azonosultak. („Ami nincs hitből, bűn az”) Minden más tényleg függővé tesz, mert valamiféle külső elvárásnak való megfelelés motiválta.

(11) Istenképek liberalizálása⁴⁵⁶

A következő három tanulmány, bár más értelemben, de szintén a 21. századi kultúra szempontjai szerint vizsgálja az istenképeket. Melyek közül az első az istenképek liberalizálásáról szól.

Az istenképek személyes és kulturális kontextusban (ezt nevezi a keresztény kinyilatkoztatás nem intézményi értelemben egyházi, azaz gyülekezeti kontextusnak) épülnek fel. Az élet végső értékének és jelentéskeresésének témája elvitathatatlanul összekapcsolódnak az énképekkel. A lelkipásztori tanácsadóknak egyedülálló lehetőségük van a képek átalakulásának segítségével. Oler után újra egy olyan véleménnyel találkozunk Stone tanulmányában, amely szerint az istenképek beszűkülő és szegényedő folyamatainak oka 21. századi liberális értékek átütő mindenhatóságának hiányában keresendő, nevezetesen a férfiasított és személyesített hagyományos istenképeknek tulajdoníthatók. Az ilyen hagyományos nézetek egy patriarchális, dualista, szó szerinti gondolkodásmód részének tekinthetők, amelyet több évtizede egy önmagát holisztikusabbnak, gördülékenyebbnek, pluralisztikusabbnak mondott gondolkodásmód vitat, vagyis ezzel szembe is száll a kereszténység hagyományos nézeteivel. A kliens és a tanácsadó közös munkájaként a fenti szándékkal Stone szerint többoldalú és „gördülékenyebb” istenképet hozhatnak létre, amelyek magukban foglalják ugyanúgy a női, mint a férfi, a tápláló és a katona szerepet, a természeti világot annak minden dimenziójában, valamint az emberit is, amivel felszabadíthatnak, gazdagíthatnak, fenntarthatják és megváltoztathatják az egyén kapcsolatát önmagával és Istennel.

⁴⁵⁶ Stone: Liberating, 1–11.

(12) A nemiszerep-identitások és attitűdök kapcsolata az istenképpel⁴⁵⁷

Maradva a fent ismertetett 21. századi kulturális megközelítés köréből származó tanulmányoknál, egy ma már szinte megkerülhetetlen témaként a fentiekben már említett férfi-női gender szerepekkel kapcsolatos kutatás is fókuszba került a kutatásokban. Egyik kutatást Lambert végezte munkatársával, mégpedig olyan módszerrel, hogy szentmise után három egyetemi katolikus központban 282 katolikus résztvevővel töltették ki a *BEM nemi szerepleltárát*,⁴⁵⁸ egy bizonyos *Nőkkel szembeni attitűdök skálát* és egy úgynevezett *Isten észlelésének ellenőrzőlistáját*. A női nemi szerep, a nők iránti attitűd és a női jellegű istenkép kapcsolata volt a vizsgálat tárgya. A női jellegű istenkép pozitívan kapcsolódott a nőkkel szembeni hagyományostól eltérő attitűdökhöz, míg az Istenről alkotott férfikép negatívan kapcsolódott a nőkhez való hozzáálláshoz, és pozitívan a női nemiszerep-identitáshoz. A női vonású istenképek pozitívan kapcsolódtak a női nemi szerephez, a férfias istenképek pedig negatívan a nőkhez való viszonyuláshoz, mind a férfiaknál, mind a nőknél.

Megjegyzendő, hogy a nőknek tulajdonított gondoskodói, gyengéd érzéseket szintén megemlíti a Szentírás Istennel kapcsolatban, még akkor is, ha egy patriarkális öszövétségi társadalom nem fejezi ki konkrét kifejezésekkel ezt.

(13) Gender ideológia és vallás – számít-e a maszkulin istenkép?⁴⁵⁹

Jó néhány, a közelmúltban elkészített gender ideológia tanulmány próbál összefüggéseket keresni többféle, a nemi szerepekhez kapcsolódó hipotézisre. Szintén figyelemreméltó mennyiségű kutatás vizsgálja az istenkép hatását a különböző szemléletmódokra. A szerző azt próbálta megállapítani, hogy a maszkulin istenkép vajon korrelál-e a minél konzervatívabb gender szemlélettel, vagy sem. Azt találta, hogy igen, a hímnemű istenkép erősen összekapcsolódik a tradicionális gender ideológiával. Megfordítva is igaz, azaz egy egalitárius gender ideológia azt feltételezi, hogy az illető Istenben nem mint hímneműben hisz. Sokak számára egy alapvetően férfiként általánosított istenkép a saját gender ideológiájuk

⁴⁵⁷ Christina D. Lambert – Sharon E. Robinson Kurpius: Relationship of Gender Role Identity and Attitudes with Images of God, in *American Journal of Pastoral Counseling*, VII. évf., 2004/2, 55-75

⁴⁵⁸ Todd Campbell – James Arthur – Bruce Thompson: The Factor Structure of the Bem Sex-Role Inventory (BSRI): Confirmatory Analysis of Long and Short Forms, in *Educational and Psychological Measurement*, LVII. évf., 1997/1, 118-125.

⁴⁵⁹ Andrew Whitehead: Gender Ideology and Religion: Does a Masculine Image of God Matter?, in *Review of Religious Research*, LIV. évf., 2012/2, 139-56.

legitimálását szolgálja, amit a szerző a kortárs társadalom hierarchikus elrendezésének fenntartási és állandósítási kísérleteként lát, mely gondolatával lehet, hogy átlépi a semleges, tudományos álláspont határvonalát.

(14) Vallásos személyek közösségi önkéntessége és az istenkép⁴⁶⁰

A következő, az önkéntesség mérésével kapcsolatos kutatás sötét jövőt jósol mind a tradicionális, mind a nem tradicionális megközelítésű kereszténységnek.

A kutatásban arra keresték a választ, hogy vajon a személyes teológiai meggyőződés jelent-e motivációt a vallásos embereknek arra, hogy önkénteskedjenek a környezetük érdekében? Együttérzésre és a felebarát szeretetére való felhívás úgy tűnik válaszra talál és a hívő személy idejét képességeit adja a lakóközösségnek. A szerzők, Carson Mencken és Fitz azt kutatták, hogy a hívők istenképe milyen szerepet játszik a közösségben végzett önkéntesség mintázatában. Azt találták, hogy az ítélkező istenkép csökkenti annak esélyét, hogy a vallásos hívek jelentkezzenek az istentiszteleti helytől független közösségi önkéntességbe. A kevésbé ítélkező istenképpel rendelkezők jobban elkötelezettek a közösségi önkénteskedésben. Ők azok, akik kifelé is önkénteskednek, nemcsak a gyülekezeti hellyel kapcsolatos témákban.

Az Egyesült Államokban a vallásos embereknek nagyon fontos szerepe van a közösségi önkéntességben és sokkal fogékonyabbak rá, mint a szekuláris emberek.⁴⁶¹ Azt az aggasztó képet is idézi a cikk, miszerint a vallásosság az USA-ban csökken, míg azon belül is a konzervatív gyülekezetek száma növekszik, melyeknek viszont nagyobb valószínűséggel van ítélkező istenképük.⁴⁶² Ezzel kevesebb önkéntesség várható a gyülekezeten kívüli célokért.

Abban a tekintetben fest sötét képet a tanulmány, hogy következtetésében az ítélkező istenkép megmaradását jelzi előre a csökkenő keresztény érdeklődés és részvétel kapcsán.

⁴⁶⁰ Carson Mencken – Brittany Fitz: Image of God and Community Volunteering among Religious Adherents in the United States, in *Review of Religious Research*, LV. évf., 2013/3, 491–508.

⁴⁶¹ Robert D. Putnam – David E. Campbell: *American Grace: How Religion Divides and Unites Us.*, New York, Simon and Schuster, 2010.

⁴⁶² Paul Froese – Christopher Bader: *America's Four Gods: What We Say about God--and What That Says about Us*, Oxford, Oxford University Press, 2010.

(15) Vetekedő Isten-koncepciók: a „Személyes Isten” a „Háttérben maradó Isten” ellen⁴⁶³

A szerző megpróbálja bemutatni, hogy a személyes istenhit, mely bizonyos szempontból szembehelyezkedik a végletesnek nevezhető istenhit verziókkal, melyek Istent *háttérben maradó*, vagy éppen *létezés nélküli* entitásnak látják, nemcsak legitim kutatási területeket jelentenek a teológia számára, de esetleg ezen gondolkodásmódok térhódító következményeként megosztó jellegűek is lehetnek. Stenmark szerint mindkét isten-koncepció melletti elköteleződésnek kockázata van. Utóbbi istenhitek túlhangsúlyozásával Isten transzcendens szerepe olyan mértékben csökken, hogy az istenfogalom kiüresedik, Isten túl távolivá válik, és Istennek nincs releváns hatása a társadalomra vagy a hívő életére. A személyes istenkép melletti elköteleződés nehézségét abban látja, hogy ebben a gondolkodásmódban Isten, mondhatni szupermenné válik, túlságosan is emberszerű képben jelenik meg és teremtett dolgokkal kapcsolatban is túl közel-lévőnek érzékelhető válik. Mivel a két tábor megközelítése teljesen ellentétes veszélyeket hordoz magában, ellensúlyozhatják egymást és ezért a szerző szerint célszerű lenne egy konstruktív dialógus kialakítani a kettő között. De jelenleg nem túl erős a párbeszéd a két tábor képviselői között, sőt, inkább talán úgy érzik, hogy meglehetősen egyértelmű és mindent elsöprő, kiütésszerű érveik vannak a másikkal szemben. Egyébként az irányzatok párbeszédére való igény Fowler törekvése is, hiszen nála azt is láthatjuk, hogy minden világvallást igyekszik egy platformra hozni. De kritikaként is megfogalmazódhat a most leírtak fényében, hogy konstruktív dialógus nélkül ez a közös nézőpont nem megvalósítható.

A gondolat tovább erősítheti azt a fowleri és még inkább a streibi koncepciót, hogy semmiképpen se tekintsük alá-fölé rendeződő szemléletűnek a különböző hitfázisokat és az ahhoz rendelhető istenképpel rendelkező személyeket se állítsuk rangsorba.

⁴⁶³ Mikael Stenmark: Competing conceptions of God: the personal God versus the God beyond being, *in Religious Studies*, LI. évf., 2015/2, 205-220.

(16) A vallásos megküzdés és az Istenhez való kötődés szerepe az élettel való elégedettségben⁴⁶⁴

Láng tanulmánya rámutat, hogy az Istenhez szorongóan kötődő személyek és a negatív istenképpel rendelkezők elégedetlenebbek az élettel. Mindez egy mentális és fizikai egészségveszélyeztető tényező.⁴⁶⁵ A 94 alany körében végzett kutatás kérdőívesmagját római katolikusok körében töltötte ki a szerző. Azt találta, hogy minél gyakrabban alkalmazott a hívő életében a pozitív vallási megküzdések helyzete és minél stabilabb az önmagunk Isten előtti pozitív elfogadhatósága, annál elégedettebbek az egyének az életükkel. Még hozzá jelentős mértékben játszik szerepet mindkét tényező a megelégedettségben.⁴⁶⁶

Sok más tanulmány tanulsága is lehet, amit ezzel a kutatással kapcsolatban megállapíthatunk. Nevezetesen, hogy az istenképváltozás az élet egyéb, de el nem hanyagolható területeire is szignifikánsan kifejti pozitív hatását. Ezért is nevezhető jelentősnek bármiféle olyan többlettudás, mely az istenkép alakulásával kapcsolatosan nyerhető.

12.3 A saját vizsgálatához kapcsolódó táblázatok

	Item-korreláció	Cronbach-alfa, ha töröljük
hhp5_2	,235	,801
hhp6_3	,414	,786
hhp9_2	,283	,796
hhp11_3	,370	,789
hhp12_2	,285	,795
hhp14_3	,333	,792
hhp15_2	,465	,782
hhp16_2	,606	,771
hhp17_3	,631	,768
hhp19_3	,496	,779
hhp20_2	,381	,788
hhp24_3	,451	,783
hhp27_2	,391	,787
hhp28_3	,441	,784
hhp2_3	,334	,792

AA. táblázat

Item korreláció és Cronbach-alfa az item törlése esetén alacsony hitfejlődésnél (saját táblázat)

⁴⁶⁴ Láng András: Impact of attachment to God and religious coping on life satisfaction. in *Orvosi Hetilap*, CLIV. évf., 2013/46, 1843–1847.

⁴⁶⁵ Láng: Uo., 1843.

⁴⁶⁶ Láng: Uo., 1846.

	Item-korreláció	Cronbach-alfa, ha töröljük
hhp7_5	,406	,673
hhp10_5	,339	,685
hhp18_5	,334	,686
hhp21_4	,463	,663
hhp22_4	,404	,674
hhp23_5	,450	,666
hhp25_5	,388	,676
hhp29_4	,317	,689
hhp30_5	,260	,698
hhp1_5	,260	,698

BB. táblázat

Item korreláció és Cronbach-alfa az item törlése esetén magas hitfejlődésnél
(saját táblázat)

	Item- korreláció	Cronbach- alfa, ha töröljük
hhp17_3	,637	,757
hhp16_2	,614	,760
hhp19_3	,525	,768
hhp15_2	,475	,772
hhp14_3	,372	,782
hhp24_3	,453	,774
hhp12_2	,334	,785
hhp28_3	,455	,774
hhp27_2	,396	,780
hhp6_3	,387	,780
hhp2_3	,304	,788
hhp9_2	,284	,790
hhp5_2	,249	,794

CC. táblázat

Új megbízhatósági elemzés kivett itemek után alacsony hitfejlődést mutató itemeknél
alacsony hitfejlődésnél
(saját táblázat)

	Item- korreláció	Cronbach- alfa, ha töröljük
hhp22_4	,451	,629
hhp21_4	,498	,618
hhp23_5	,496	,619
hhp7_5	,436	,633
hhp25_5	,356	,653
hhp10_5	,327	,659
hhp1_5	,206	,685
hhp30_5	,199	,687

DD. táblázat

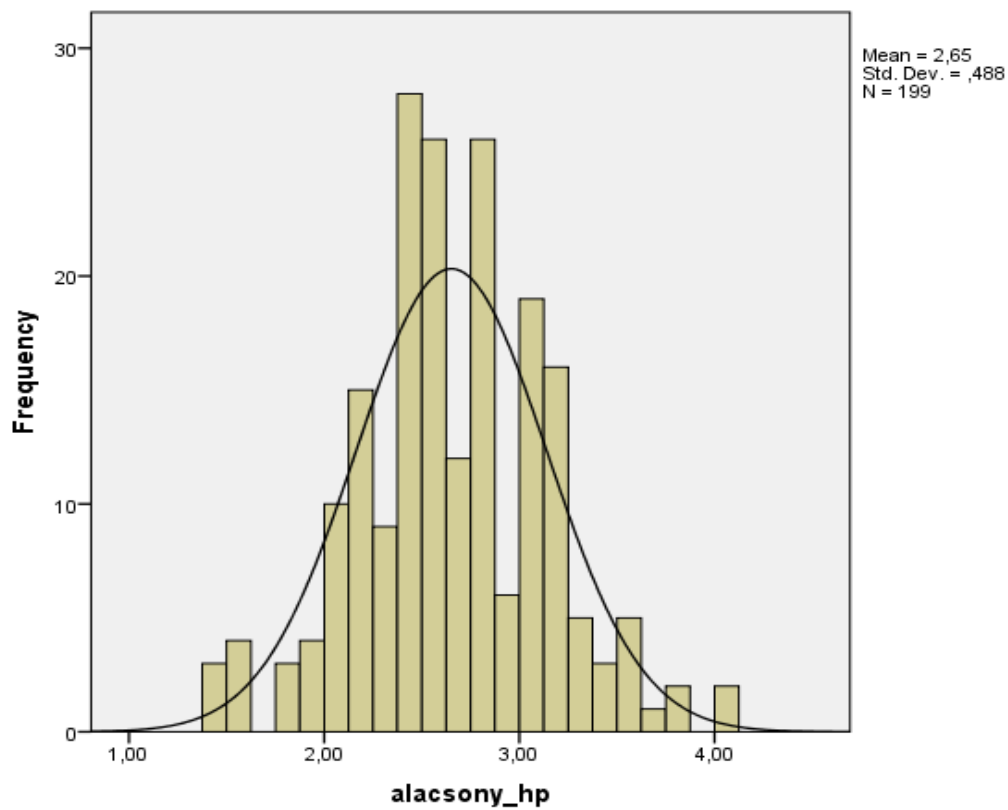
Új megbízhatósági elemzés kivett itemek után alacsony hitfejlődést mutató itemeknél magas hitfejlődésnél (saját táblázat)

	Item- korreláció	Cronbach-alfa, ha töröljük
hhp22_4	,165	,621
hhp21_4	-,051	,644
hhp23_5	,216	,615
hhp7_5	,065	,632
hhp25_5	-,104	,653
hhp10_5	,030	,635
hhp1_5	-,073	,646
hhp30_5	,086	,629
hhp2_3f	,134	,625
hhp5_2f	,180	,620
hhp6_3f	,203	,616
hhp9_2f	,178	,619
hhp12_2f	,465	,584
hhp14_3f	,425	,587
hhp15_2f	,430	,586
hhp16_2f	,443	,585
hhp17_3f	,509	,576
hhp19_3f	,446	,584
hhp24_3f	,300	,603
hhp27_2f	,223	,614
hhp28_3f	,230	,613

EE. táblázat

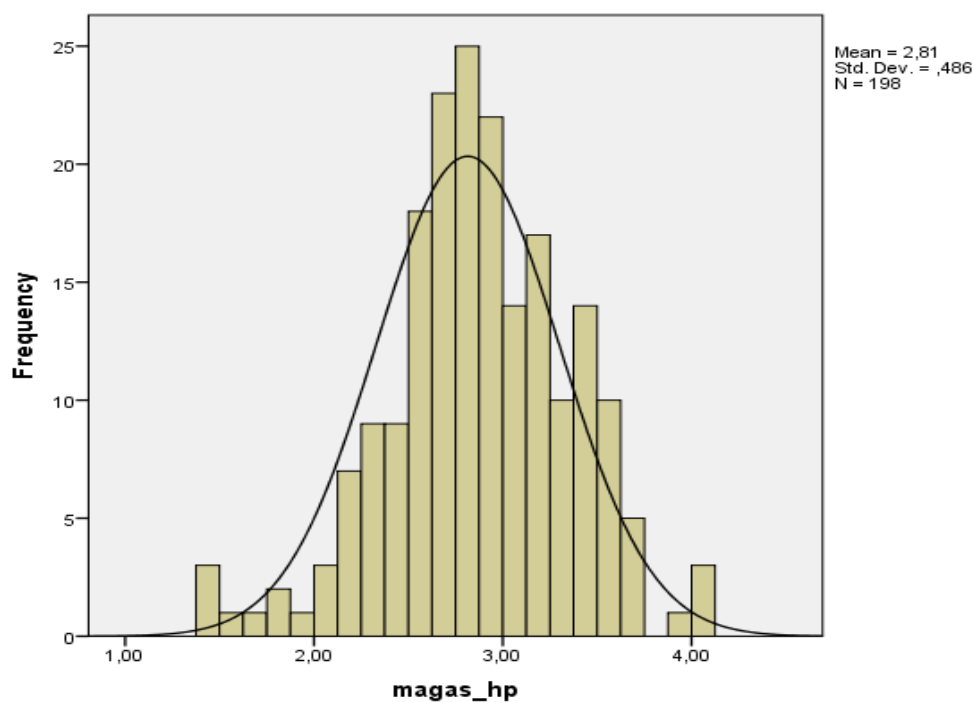
Új megbízhatósági elemzés kivett itemek után alacsony hitfejlődést mutató itemeknél (saját táblázat)

12.3.1 Hisztogramok és normalitásgörbék

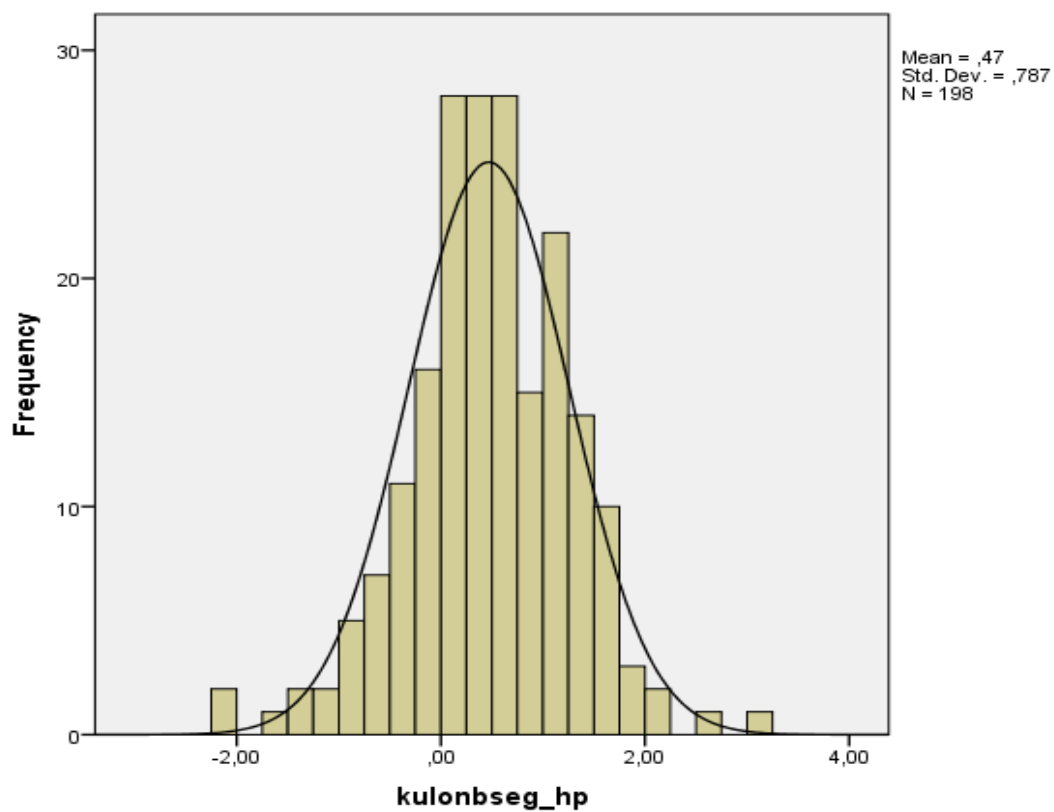
XIII. ábra

Az alacsony hitfejlődés változó hisztogramja és normalitás görbéje (saját ábra)

XIV. ábra

A magas hitfejlődés változó hisztogramja és normalitás görbéje (saját ábra)

XV. ábra

A hitfejlődés különbségmutatójának (magas-alacsony hitfejlődés különbsége) hisztogramja és normalitásgörbéje (saját ábra)